vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek 2005

Oud·Utrecht

vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

2005

Het Jaarboek 2005 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht

Redactie
Ria van der Eerden, Piet 't Hart, Huib Leeuwenberg, Hans Renes, Joost van der Spek, Mark Stafleu en Esther Tobé

Colofon
Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg
Opmaak, lithografie en druk: RotoSmeets GrafiServices
Fotowerk: Fotodienst van Het Utrechts Archief
© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht
Verschijn jaarlijks
Jaarboek 2005 / [red. M.A. van der Eerden … et al.]
ISBN 90-7108-244
SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)
Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Luit van der Tuuk
5 Denen in Dorestad

Lauran Toorians
41 De etymologie van Dorestat, Keltisch en Germaans

Kornee van der Haven
55 Een spiegel aller grooten

Frits Broeyer
77 Het Utrechtse aandeel in de Nederlandse Studentenpers van de negentiende eeuw

G.J. Hooykaas
131 G.W. Vreede: Don Quichot onder de Utrechtse professoren

Lutgard Mutsaers
153 Door het geluid

Fred Vogelzang
183 Het jaarboek Oud Utrecht tachtig jaar

Ingrid en Simon den Daas
205 Kroniek over het jaar 2004

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel ca. 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.
De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt
- voor leden € 25
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 15
- voor huisgenootleden € 10
- voor bedrijven € 50

Meer informatie
www.oud-utrecht.nl of Secretaris Vereniging Oud-Utrecht, p/a Museum Catharijneconvent, Postbus 8518, 3503 RM Utrecht. Telefoon: 030 – 2330960.
E-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken
Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar onderzoek te verrichten dat uitmondt in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging.

De uitgave van dit Jaarboek kwam tot stand met steun van het K.F. Heinfonds

kfHein,fonds

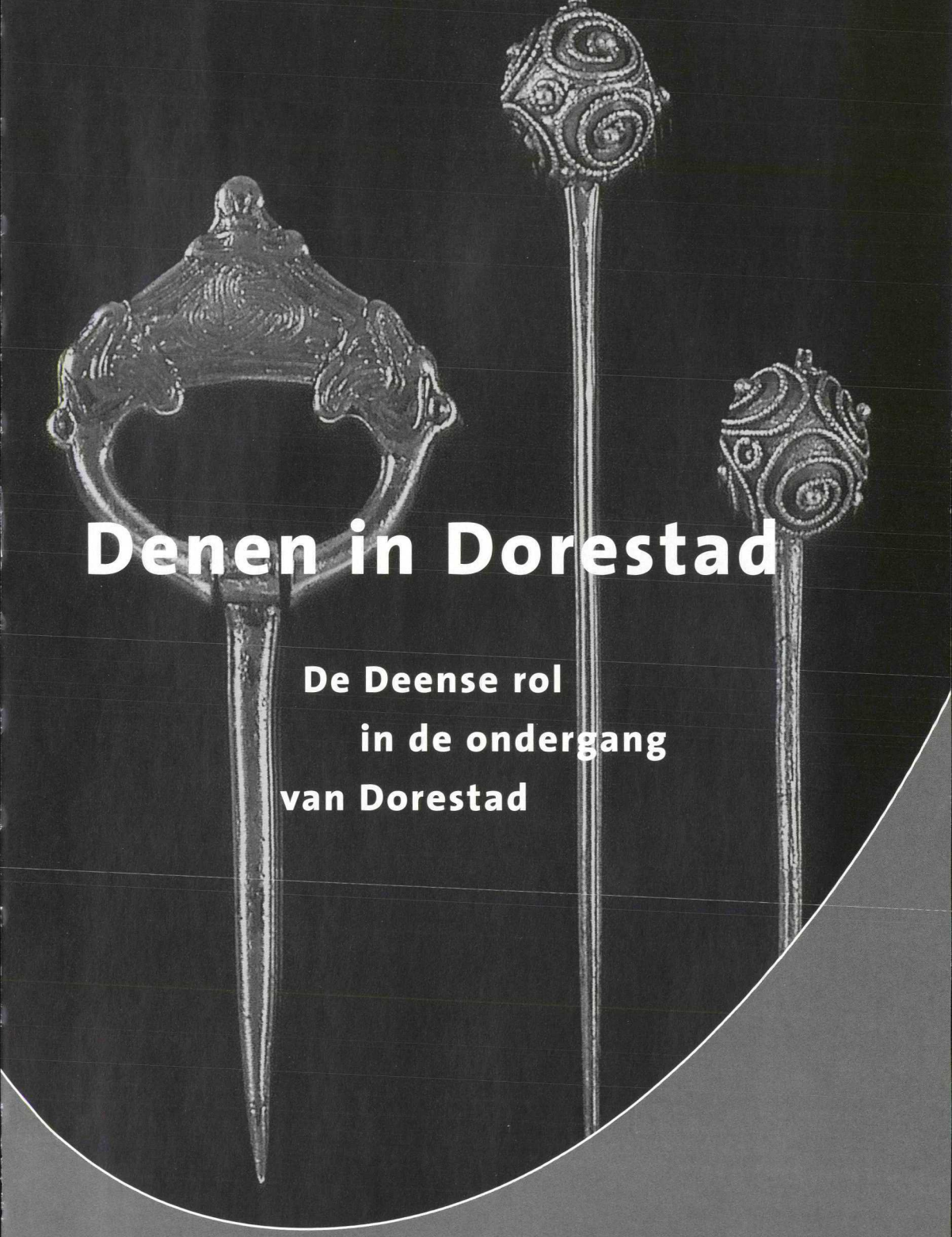

Denen in Dorestad

De Deense rol in de ondergang van Dorestad

Luit van der Tuuk

De vermaarde vroegmiddeleeuwse handelsplaats Dorestad werd in de negende eeuw gedurende enige decennia door Denen beheerst. Deze plaats was na een reeks van vikingraids door de Frankische koning aan hen overgedragen. Zij wisten Dorestad sindsdien redelijk vrij van aanvallen te houden, maar hun aanwezigheid vormde een grote belasting voor de bevolking. Dorestad was door het teruglopen van de langeafstandshandel al op zijn retour en die economische neergang zette door nadat de handelsplaats bij het Frankische Middenrijk werd ingedeeld en onder Deense heerschappij geraakte. Na de dood van Lotharius II ging zijn rijk ten onder en kwam Dorestad onder invloed van het Westfrankische rijk van Karel de Kale. De plaats werd zo politiek van het traditioneel belangrijke Oostfrankische achterland afgesneden. Hierbij bekleedde de Deen Hrœrekr (Rorik) als vertrouweling van de Westfrankische koning een sleutelpositie. In zekere zin bezegelde zodoende de positie van de Deense heersers en niet de vikingaanvallen het lot van de Dorestad.

Luit van der Tuuk (1954) doet als amateur-historicus onderzoek op het gebied van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis en heeft onder meer over de geschiedenis van Utrecht gepubliceerd. Hij is bezig met een onderzoek naar de rol die de Noormannen hebben gespeeld in de Lage Landen.

In deze bijdrage zal een beeld worden gegeven van Dorestad in de negende eeuw met betrekking tot de hier aanwezige Deense heersers [1]. Eigentijdse schriftelijke bronnen weten ons – op het eerste gezicht – weinig over de handelsplaats te melden. Er komt meer duidelijkheid wanneer de situatie van Dorestad in zijn geheel tegen het licht wordt gehouden. In de introductie wordt een algemeen beeld van de handelsplaats geschetst, gevolgd door een beschrijving van de sociaal-politieke structuur. Daarnaast komen de bezitsverhoudingen aan bod. In deze context wordt vervolgens het Deense optreden geplaatst.

Dorestad oefende een bijzondere aantrekkingskracht op Deense bannelingen uit. Zij wisten de plaats gedurende enige decennia in hun greep te houden. Met hun komst blijkt er een drastische verandering in de machtsverhoudingen van vorsten, edelen en clerici in Dorestad te zijn opgetreden. We mogen verwachten dat de Deense heersers de macht van de plaatselijke elite grotendeels wisten terug te dringen. Door de teloorgang van de lange-afstandshandel en de opkomst van de regionale handel verloor Dorestad langzaam haar belangrijke positie. In de negende eeuw werd de plaats bovendien gemangeld door verschillende rijksdelingen. Vooral door de verdeling van Meerssen, waarbij de Deense heerser Hrœrekr (Rorik) een sleutelpositie innam, kreeg de handelsplaats een klap die ze niet meer te boven kwam.

De conclusie moet zijn dat het niet de vikingaanvallen op Dorestad waren waardoor deze plaats ten onder ging. Eerder moet de oorzaak gezocht worden in de sociaal-economische en politieke situatie waarin Dorestad verzeild raakte, niet in de laatste plaats veroorzaakt door de aanwezigheid van Deense heersers.

Introductie

Op de splitsing van de Rijn en de Lek lag in de vroege Middeleeuwen de internationale handelsplaats Dorestad. Fysisch-geografisch en archeologisch onderzoek rond het huidige Wijk bij Duurstede heeft grote delen van de topografische structuur van Dorestad onthuld, met name van het noordelijke gedeelte. Door verregaande verstoring van de aanwezige archeologische resten, niet in de laatste plaats door beendergraverijen in de negentiende eeuw, is echter veel detail verloren gegaan. Van het zuidelijke deel is met name door gebrek aan onderzoek, maar ook door fluviatiele erosie weinig teruggevonden.

In de achtste eeuw ontstonden in het gehele gebied van de Kromme Rijn op de oeverwallen van de naar deze rivier genoemde stroomrug bewoningskernen. Blijkbaar was het terrein hoog genoeg opgeslibd om een min of meer veilige bewoning mogelijk te maken. Bovendien zal de nog jonge Lek – toen nog een kleinere zijtak van de Rijn – als 'noodoverlaat' hebben gediend in tijden van groot wateraanbod, zodat het gevaar voor overstromingen werd gereduceerd. Vroegere nederzettingen op de oudere zogenoemde Werkhovense en Houtense stroomruggen werden veelal na de Romeinse periode

verlaten omdat deze te ver van de zich inmiddels verplaatste Rijn af kwamen te liggen. Een uitzondering hierop maakt de bewoning op De Geer, meer dan 500 meter van de rivier verwijderd, waarvan de continuïteit is aangetoond van de prehistorie tot in de Karolingische periode.

Op de linkeroever van de Rijn is over een lengte van 2000 meter bewoning aangetoond. Het noordelijk gelegen deel (De Heul en de Noorderwaard) kon gedetailleerd onderzocht worden, zij het dat juist hier de reeds genoemde beendergraverijen een verwoestende werking op veel van de archeologische resten hebben gehad. Als gevolg van riviererosie is van het zuidelijke deel (De Engk) slechts de meest westelijk gelegen periferie van het bewoningsareaal met een agrarisch karakter bewaard gebleven. Oostelijk van dit deel van de bewoning zou langs de Rijnoever een havenstrook geweest kunnen zijn, hoewel deze dan aan de erosie van een buitenbocht van de Rijn blootstond. Aangenomen wordt dat we met twee min of meer zelfstandige kernen te maken hebben, want bij beide bewoningsdelen is een eigen grafveld aangetroffen.

Nog zuidelijker, in de Rijswijkse Buitenpolder, aan de overkant van de huidige Lek, wordt nog eens 1000 meter bewoonde oeverwal vermoed. Aanwijzingen voor bewoning zijn ons slechts door fosfaatkartering en losse baggervondsten bekend. Op grond van diezelfde vondsten wordt in de Rijswijkse uiterwaard ook het *castrum* vermoed, dat in de 'voortzetting van Fredegarius' genoemd wordt als de plaats waar de Friezen en de Franken aan het einde van de zevende eeuw slag leverden [2]. Het betreft de eerste en tevens enige vermelding van dit *castrum*, mogelijk het voormalige Romeinse limesfort Levefanum. Dit moet de versterking zijn die besloten ligt in de naam *Dorostat*. Deze naam is afgeleid van het Keltisch of in ieder geval van het pre-Germaans in de betekenis van versterkte plaats en doet daarmee een hoge ouderdom vermoeden [3]. De naam is ons sinds de zevende eeuw overgeleverd, maar pas vanaf het laatste kwart van de achtste eeuw komen we hem veelvuldig tegen.

Het gedeelte van de Lek bij Wijk bij Duurstede moet al rond het begin van de jaartelling ontstaan zijn, maar een forse toename van het debiet kwam pas enige eeuwen later op gang [4]. Aan het begin van de achtste eeuw voer Bonifatius, vanuit Engeland komende, eerst naar Dorestad en vervolgens naar Utrecht [5]. Hij moet daardoor welhaast via de in die tijd blijkbaar bevaarbare Lek gekomen zijn. Als er later in die eeuw in een oorkonde sprake is van het *ripaticum* of oeverrecht op de Lek dan wordt de suggestie gewekt dat deze rivier – hier voor het eerst bij naam genoemd – toen op zijn minst door handelsschepen kon worden bevaren [6].

Het splitsingspunt van de Rijn en de Lek heeft zich mogelijk al in de achtste eeuw stroomafwaarts verlegd. De zich naar het zuidwesten verplaatsende meander van de Rijn tussen het laatmiddeleeuwse stadje Wijk en Rijswijk zal de Lek zo dicht genaderd hebben dat een afsnijding het gevolg was (zie figuur 1) [7]. De oude en de nieuwe rivierloop omsloten een eiland, waarvan het oostelijke deel (A) als een waard tussen beide rivieren en het westelijke deel (B) als een waard nabij Rijswijk in de bronnen genoemd

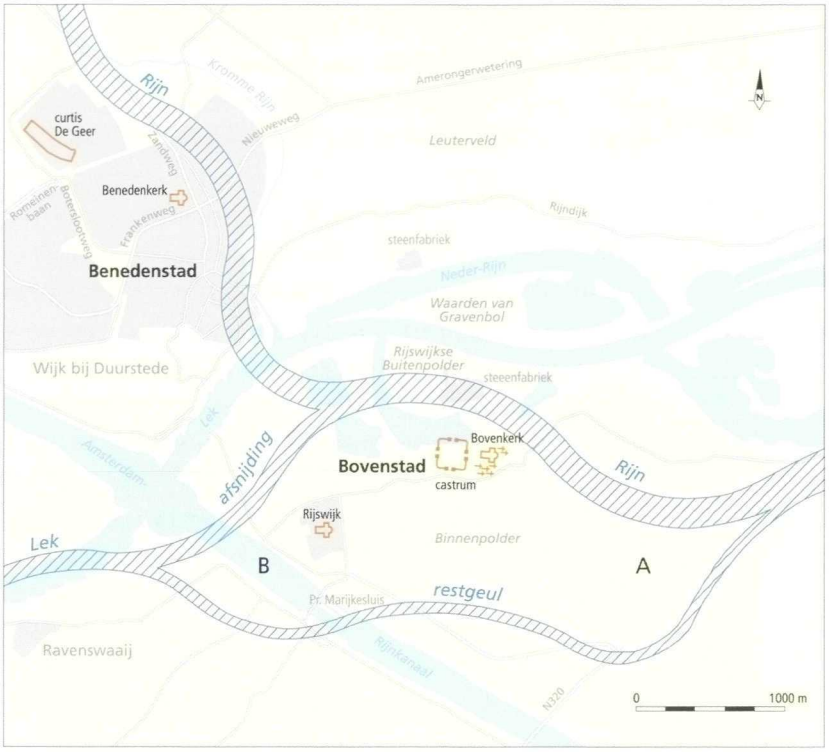

Figuur 1. De rivierlopen rond Dorestad in de Karolingische periode. De waard ten oosten van de Bovenkerk (A) en de waard nabij Rijswijk (B) zijn goed herkenbaar. Kaartje door G.W.J. van Omme naar afbeelding auteur, 2005.

worden [8]. De door de afsnijding ontstane tweedeling van Dorestad zal een grotere impact op de dagelijkse gang van zaken hebben gehad dan de veelal ten tonele gevoerde verplaatsing van de Rijn ter hoogte van de noordelijke handelswijk.
Rond 1000 was de Kromme Rijn dusdanig gereduceerd dat Utrecht volgens Alpertus van Metz nog slechts met *naviculae*, scheepjes, te benaderen was. Dit in tegenstelling tot de Lek en de Waal, waar met *naves* werd gevaren [9].

In het navolgende zal ter onderscheiding de nederzetting bij Rijswijk worden aangeduid als de Bovenstad en de nederzetting op De Heul en in de Noorderwaard als de Benedenstad, in de betekenis van stroomopwaarts, respectievelijk stroomafwaarts gelegen. Deze benamingen werden al terloops door Dekker [10] geopperd. Er zijn goede gronden om de Bovenstad als de oude Merovingische kern nabij het *castrum* en de Benedenstad als de Karolingische handelswijk bij de huidige Hoogstraat te duiden. Deze tweedeling treffen we ook aan in de Engelse handelsnederzettingen Lundenwic (Londen), Eoforwic (York) en Hamwic (Southampton) met een duidelijk te onderscheiden handelswijk, het *mercimonium* en een versterkt bestuurscentrum, de *villa*.
Het tussenliggende gebied ter hoogte van De Engk vormt een derde nederzetting met

een zelfstandig karakter. Auteurs als Van Es hebben herhaaldelijk benadrukt dat de agglomeratie Dorestad uit drie bewoningskernen heeft bestaan: een noordelijke wijk, een middendeel en een wijk bij het *castrum* in het zuiden. De ruggengraat van Dorestad werd gevormd door een weg langs de linkeroever van de Rijn, waarvan de huidige Hoogstraat, Markt en Volderstraat nog herkenbare elementen zijn. De zuidelijke voortzetting is door de bouw van het vijftiende-eeuwse kasteel Duurstede onderbroken. Deze straat, die in de veertiende eeuw nog met *des keysers strate* werd aangeduid [11], vormde de verbinding tussen de bewoningskernen. Ook de Steenstraat-Trekweg, de oude weg naar Utrecht (voorheen Trechtweg geheten) [12], zal een onderdeel van de topografie van Dorestad hebben uitgemaakt.

We kunnen veronderstellen dat in de Bovenstad de grafelijke burcht, het administratieve centrum van de vertegenwoordiger van de koning, was gevestigd. In de eerste periode van Frankische occupatie en Friese herovering in de zevende eeuw zullen de handelsactiviteiten zich tot de opkomst van de Benedenstad grotendeels hier hebben afgespeeld. In veel plaatsen zoals Mainz, Worms, Keulen en Straatsburg werd op een smalle strook land tussen het water en de – veelal Romeinse – stadsmuur een handelsnederzetting ingericht. Iets dergelijks kunnen we ook aan de voet van het *castrum* van Dorestad vermoeden. Een deel van de Bovenstad werd door de Frankische koning aan de Utrechtse kerk overgedragen, die de Lekoever begon te exploiteren. Een duidelijker beeld kunnen we ons niet vormen van de Bovenstad: omdat het ons ontbreekt aan een gedetailleerd bodemonderzoek zijn geen bewoningssporen bekend. Slechts losse verspoelde vondsten bevestigen de met de schriftelijke bronnen te lokaliseren plaats op de splitsing van de Rijn en de Lek [13]. Hier kunnen we ook de nog te bespreken kerk, de *Upkirika*, en een begraafplaats aannemen. De ruïne van het door erosie aangetaste *castrum* zal door de plaatselijke bevolking gesloopt zijn, getuige de hergebruikte Romeinse bouwmaterialen die her en der in Dorestad zijn teruggevonden. De tufstenen blokken, gebruikt voor een waterbekken op De Heul, zijn hiervan een voorbeeld.

De Benedenstad werd gevormd door een havenfront langs de Rijn met een mercantiele en ambachtelijke functie en een achterliggende nederzetting met een voornamelijk agrarisch karakter (zie figuur 2). Het havenfront bestond uit een parallel aan de Rijn lopende weg ter plaatse van de huidige Hoogstraat, te vergelijken met de Londense *Strand*. Doch de Engelse handelsplaatsen waren met hun door straten omgeven grote rechthoekige woonblokken meer op Romeinse leest geschoeid. De handelswijk van Dorestad was heel anders opgebouwd. Een lange strook vormde een *Einstraßenanlage* met smalle percelen en lag aan een waarschijnlijk met hout geplaveide straat langs de rivier. Op deze percelen stonden rechthoekige houten huizen, meestal betrekkelijk klein, in enige rijen parallel aan de rivier. Aan de waterzijde van de straat bevonden zich brede, in de rivier stekende, beloopbare dammen van aarde en hout, strokend met de achterliggende percelen [14]. Deze dammen zullen in de eerste plaats de bereikbaarheid

van de op de modderige oever afgemeerde schepen hebben gediend, ook in tijden van hoog water. Daarnaast kunnen er zich gebouwen, mogelijk voor opslag van goederen, hebben bevonden. Dergelijke bebouwing aan de rivierzijde van de weg moet regel geweest zijn in de meeste handelsplaatsen [15]. Er kunnen hier tijdens het zomerseizoen tijdelijke onderkomens, zoals tenten, zijn opgezet. Want Dorestad zal slechts voor een deel permanent bewoond geweest zijn, met name door ambachtslieden, kooplieden en vissers die hier hun basis hadden. Voor het overige zullen vooral zwervende kooplieden er onderdak hebben gezocht, met hun goederen en veilige aanmeerplaatsen voor hun schepen. De dammen en de achterliggende percelen aan de overzijde van de weg hoorden waarschijnlijk bij elkaar. In Ribe lagen de perceelsgrenzen aan weerszijden van de weg in het verlengde van elkaar; in Mainz waren de percelen veelal in dezelfde hand [16].

De organisatie en de grootschalige aanpak lijken er voor te pleiten dat de havenwijk door een autoriteit is aangelegd en niet door individuele handelslieden [17]. Een dergelijke opzet als in Dorestad vinden we ook in Scandinavische handelsplaatsen. In Ribe, de 'poort van Denemarken', aan de westkust van Jylland en in de 'kaupangr' (handelsnederzetting) van Skiringssal, aan de Oslofjord, werd het terrein, voorafgaand aan de verkaveling, geëgaliseerd. Dezelfde verkaveling vinden we ook in het Deense Haithabu en het Zweedse Birka. In Dorestad is bovendien een fasering in de uitbouw van de dammen, nodig om de meanderende Rijn bij te blijven, waargenomen, hetgeen eveneens op de regelende hand van een coördinerende autoriteit duidt. Waarschijnlijk was ook de locale elite bij de exploitatie van het *emporium*, de stapelplaats, betrokken. Bij de genoemde Scandinavische handelsplaatsen werd net als in Dorestad een gebied langs een vaarwater in regelmatige percelen verdeeld, gelegen aan een weg, parallel aan dat water. Ook de kavels vertonen wat hun vorm en grootte betreft grote overeenkomst met die welke in Dorestad zijn aangetroffen. De opzet van al deze plaatsen wordt gewoonlijk aangeduid als Fries. Ze kunnen dan ook heel goed als Friese handelskolonies zijn geïnitieerd met de hulp of in ieder geval de toestemming van een plaatselijke machthebber. Dat moet met name voor Ribe en Haithabu gelden. Al deze plaatsen zijn in de achtste of vroege negende eeuw opgekomen, een periode van Friese hegemonie op zee.
In de eerste helft van de negende eeuw ging het bergafwaarts met het *emporium*, na 850 lijkt Dorestad nog slechts een geringe rol te spelen. Dit wordt weerspiegeld in de van 750 tot 850 lopende frequentieverdeling van de in Dorestad gevonden Karolingische munten die piekt ten tijde van het bewind van Karel de Grote [18]. Een dergelijke ontwikkeling is tevens in de uitbouw van de havendammen te herkennen, die fors uitvalt in de tweede helft van de achtste eeuw. Daarna vindt nog maar sporadisch uitbouw en reparatie plaats [19].
Op De Heul is achter de havenwijk een Karolingische nederzetting aangetroffen met een agrarisch karakter [20]. De vele vondsten van nijverheidsproducten doen vermoeden dat hier tevens de nodige huisvlijt werd bedreven. Grote, soms bootvormige, gebou-

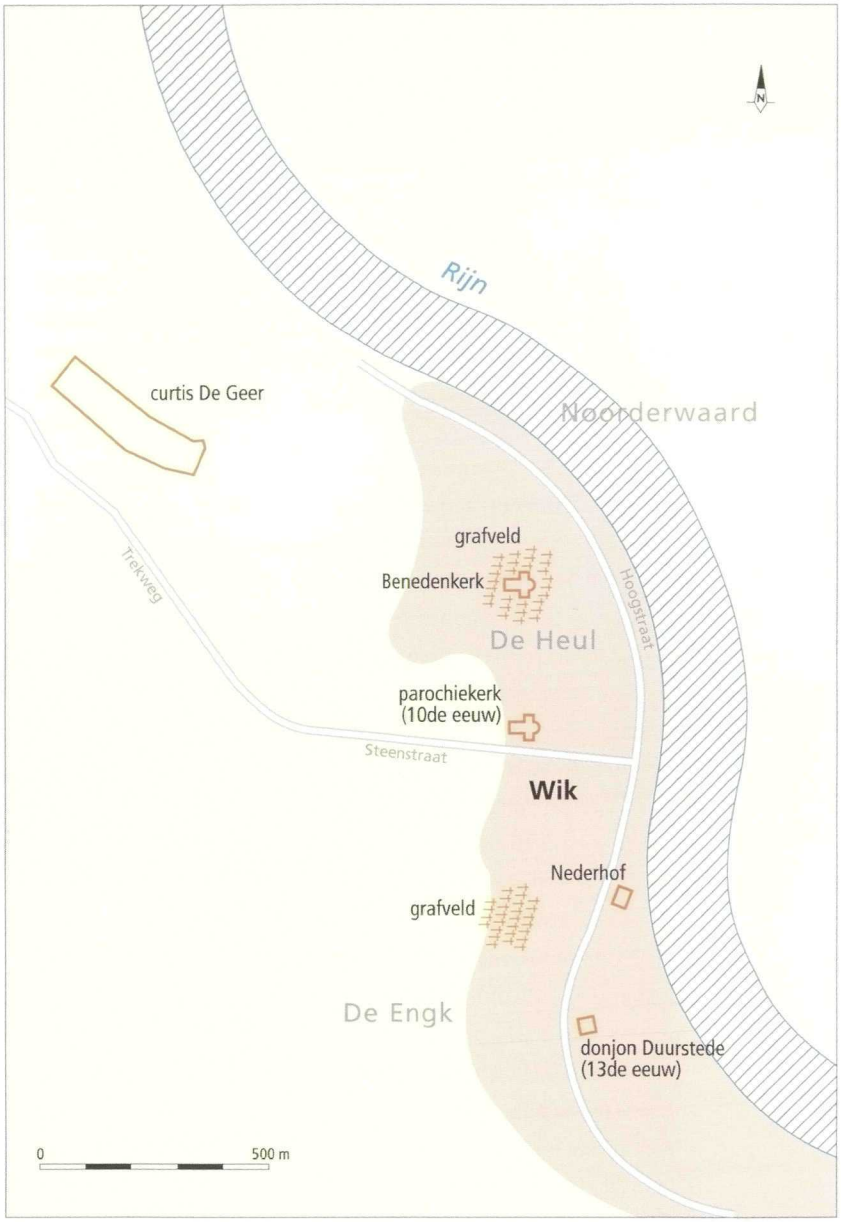

Figuur 2. De benedenstad. Het gearceerde gebied geeft de globale omvang aan. Kaartje door G.W.J. van Omme naar afbeelding auteur, 2005.

wen vormen een geheel van door houten afrasteringen of greppels omheinde ruime erven waartussen wegen liepen die waarschijnlijk een houten wegdek hadden. Het geheel doet denken aan de Deense handelsplaats Haithabu, opgekomen aan het begin van de negende eeuw. Hier werden echter, net als in andere Scandinavische nederzettingen, nauwelijks agrarische structuren aangetroffen: we hebben hier puur met handels- en ambachtsnederzettingen van doen. Bij de Engelse handelsplaatsen Hamwic,

Het noordelijke havengebied van Dorestad tijdens de opgravingscampagne. Foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Lundenwic en Ipswich is wel een agrarisch element, zij het slechts in de periferie van de nederzetting, aangetroffen. De agrarische activiteit op De Heul moeten onvoldoende landbouwproducten opgeleverd hebben om alle monden in Dorestad te voeden. De bevolking zal voedsel, timmer- en brandhout en andere dagelijkse benodigdheden uit de omgeving hebben betrokken. In de omgeving van Birka en Skiringssal werden luxe goederen in de grond aangetroffen, waarschijnlijk afkomstig van een dergelijke ruilhandel. Dorestad zal een soortgelijke uitstraling op het Kromme-Rijngebied hebben gehad.

Midden in het aanpalende grafveld op De Heul met talloze christelijke begravingen zijn de resten van wat misschien een zaalkerk was aangetroffen [21]. Wellicht kunnen we hierin de Benedenkerk zien, de tegenhanger van de hierna nog te bespreken Bovenkerk, de *Upkirika*. Maris [22] zag in die mogelijke kerk op De Heul juist de Bovenkerk, maar hiervoor lijken geen goede gronden aanwezig. Deze lag niet in de nabijheid van het splitsingspunt van de Rijn en de Lek, zoals in een oorkonde van Karel de Grote wordt verwoord [23]. Gosses dacht bij de Benedenkerk aan de 20 kilometer verderop liggende Utrechtse Sint-Maartenskerk [24]. De afstand maakt echter een onderscheid in naam zinloos. De agrarische nederzetting op De Heul en het aan de oostzijde direct daarop aansluitende havenfront vormen één geheel, waarvan de kerk en het grafveld het zelfstandige karakter van de Benedenstad benadrukken.

Er zijn rond de noordelijke handelswijk van Dorestad geen resten van grachten, wallen en palissaden aangetroffen. Ook andere handelsnederzettingen ontberen dergelijke verdedigingswerken. Later – veelal in de tiende eeuw – werden verdedigingen aangelegd, zoals de wal rond Haithabu. Of de handelslieden verhuisden hun negotie binnen de muren van een nabijgelegen – meestal Romeinse – burcht, zoals in Londen. Misschien was er rond Dorestad, net als bij enige Engelse en Scandinavische handelsplaatsen, een afrastering of greppel te vinden om het marktvredegebied aan te duiden. Maar meer dan een symbolische betekenis kan zo'n afscheiding niet gehad hebben. Overigens waren versterkingen binnen het Frankische rijk een regaal recht.

Ten noordwesten van de agrarische nederzetting werd op De Geer een Karolingische grachtenstructuur aangetroffen, die een fors terrein omsloot. De ruime afmetingen van de grachten doen een verdedigende functie vermoeden. Mede in samenhang met de bijzondere vondsten – de bekende vergulde broche is er een voorbeeld van – die hier

gedaan zijn, is het aannemelijk dat we met een *curtis*, een hofstede van een edelman, te maken hebben. Deze was op een oeverwal van een niet meer actieve rivierarm gelegen, en vormde daardoor het hoogste punt van de omgeving. Hoewel op dezelfde plaats in de dertiende eeuw een versterkte hofstede verrees, konden archeologen geen bewoningscontinuïteit na de Karolingische periode vaststellen. Bewoning op De Geer lijkt gelijktijdig met die van het grootste gedeelte van de Benedenstad te zijn opgehouden. Mede door de nabije ligging lijkt een verband tussen beide nederzettingen daardoor aannemelijk. Er is weleens gesuggereerd dat de versterking op De Geer zou hebben gediend als een vluchtburcht voor de bevolking van Dorestad, net zoals de *Hochburg* dat was voor het nog niet omwalde Haithabu of de *Hammaburg* voor de handelsnederzetting Hamburg. Ook bij Birka was zo'n vluchtburcht, waarvan bisschop Rimbert van Hamburg-Bremen schrijft dat de bewoners en handelaren hier tijdens een aanval bescherming zochten [25]. Voor De Geer is er echter geen enkele aanwijzing die het gebruik als vluchtburcht zou kunnen rechtvaardigen.

In een gedicht van de Engelse geestelijke Alcuin uit het einde van de achtste eeuw figureert Dorestad als een plaats die je maar beter kunt mijden:

Hinc tua vela leva, fugiens Dorstada relinque:
Non tibi forte niger Hrotberct parat hospita tecta,
Nec amat ecce tuum carmen mercator avarus.
(Hijs van hier je zeilen, ontvlucht en laat de Dorestaden achter:
Jij hebt niet het geluk dat Zwarte Hrotberct je een gastvrij dak biedt,
Noch houdt de gierige koopman van je lied.) [26]

De plaats van Zwarte Hrotberct en de gierige koopman wordt door Alcuin als *Dorstada* gespeld, dus Dorestad in meervoud. Een parallel ontmoeten we in de naam van het koningsgoed *Walacria* (Walcheren), dat in enige gevallen eveneens in een meervoudsvorm werd gebruikt [27]. In de negende eeuw komen we hier zowel een garnizoensplaats als een handelsnederzetting tegen. Deze tweedeling doet aan Dorestad denken, waar we benamingen als Bovenkerk en Nederhof tegenkomen. De voormalige Nederhof aan de huidige Volderstraat lijkt een stroomopwaarts gelegen – niet uit de bronnen bekende – Bovenhof te weerspiegelen, ook al zal deze laatste er niet meer geweest zijn. In de Nederhof mogen we de voormalige *curtis* van de nog te bespreken abdij van Deutz zien. Deze hof kan overeenkomstig de naam in de Benedenstad hebben gelegen.

De Bovenkerk, die als *Upkirika* of Opkerk aangeduid werd, lag volgens de genoemde schenkingsoorkonde van Karel de Grote boven (stroomopwaarts van) Dorestad, hetgeen tevens in de naam van de kerk besloten ligt. Opvallend in deze oorkonde is het verschil in spelling tussen *Dorestad* met een 'd' met betrekking tot de ligging van de Bovenkerk en *Dorestat* met een 't' met betrekking tot de stroomafwaartse ligging van Utrecht [28]. De twee spellingsvarianten zullen we in de negende eeuw regelmatig tegen-

komen, ook in de berichtgeving over de Denen. Waarschijnlijk is de oorspronkelijke spelling van de naam *Dorestat* onder invloed van de als een stade op te vatten handelswijk, die de oorspronkelijke kern is gaan overvleugelen, geëvolueerd naar het alternatief gespelde *Dorestad* [29]. Dit zal bij kroniekschrijvers en klerken, die niet met de plaatselijke situatie op de hoogte waren, tot verwarring hebben geleid. Inwoners van Dorestad zullen ongetwijfeld een meer handzame benaming van beide delen hebben gebruikt. Wat de handelswijk betreft, hebben we daarvoor een aanwijzing. Van een gebied, tussen de beide voormalige kernen van Dorestad in gelegen, kan bewoningscontinuïteit worden vastgesteld. Het gaat om het gebied bij de tegenwoordige Steenstraat. Direct ten noorden van deze straat zijn de resten van een in de tiende eeuw te dateren houten kerk aangetroffen, op de plaats waar tot in de zestiende eeuw de voormalige parochiekerk van Wijk stond [30]. Ook in het zuidelijke deel van de Karolingische handelswijk was een zekere mate van bewoningscontinuïteit, terwijl de andere delen van Dorestad in de loop van de negende eeuw grotendeels werden verlaten. Het ter plaatse voorkomen van de benamingen 'straat' en area (verkavelde huisplaats) buiten de latere omwalling is een aanwijzing voor een prestedelijke nederzetting. Juist hier blijken de proosdijgoederen van het kapittel van Oudmunster – een onderdeel van de Utrechtse kerk – zich te concentreren en mogen we de *curtis* vermoeden die in 1228 in een pauselijke goederenbevestiging genoemd werd. Deze *curtis* heeft in grote mate de stadsuitleg van het stadje Wijk bepaald. Gijsbrecht II van Zuylen van Abcoude kon slechts beschikken over een *curtis* en het omringende gebied dat hij van de abdij van Deutz gekocht had. Op deze grond bouwde hij kort na 1300 *nostra villa*, gaf het stadsrechten en voorzag het van een omwalling. De noordelijke stadswal zal naar alle waarschijnlijkheid de zuidelijke begrenzing van de proosdijgoederen van Oudmunster gevormd hebben. Voor zichzelf bouwde Gijsbrecht rond 1270 een versterkte woontoren, de kern van het latere kasteel Duurstede. Het gevolg was dat de bewoningskern bij de Steenstraat ontvolkte doordat de meeste mensen zich langzamerhand binnen de wal gingen vestigen. Er moest al snel een stadsuitleg in zuidoostelijke richting over het restant van de afgedamde Kromme Rijn heen worden gerealiseerd. De voornoemde parochiekerk in de Steenstraat werd pas veel later binnen de omwalling verplaatst [31].

In een tiende-eeuwse oorkonde van keizer Otto I is er sprake van goederen 'in Dorestad, nu Wik geheten' [32]. Voor een plaats waarvan we continuïteit kunnen aannemen is de vervanging van de naam Dorestad door de naam Wik alleen te verklaren als slechts dat deel van Dorestad is blijven voortbestaan, dat al onder de naam Wik bekend stond. Met Dekker [33] kunnen we in Wik of Wijk de Benedenstad, in eigentijdse bronnen *vicus* genoemd, zien. Een dergelijke benaming komen we bij herhaling tegen bij handelsplaatsen zoals Eoforwic, Lundenwic, Hamwic, Quentovic en Sliaswic (Haithabu).

In de goederenlijst van de Utrechtse kerk, opgesteld in de late negende of vroege tiende eeuw, wordt nog wel het tiende deel van de koninklijke inkomsten uit Dorestad genoemd, maar over het *ripaticum* (oeverrecht) op de Lek of enig ander met de handel

in verband te brengen privilege wordt gezwegen [34]. Blijkbaar is er dan geen sprake meer van enige handelsactiviteit. Wel worden in de goederenlijst rechten met betrekking tot agrarische- en visserijactiviteiten opgesomd. De eens zo fameuze mercantiele *vicus* is veranderd in het agrarische *Wik* met *terra cum mancipiis* (land met horige boeren).

De sociaal-politieke structuur

Net als andere handelsplaatsen was Dorestad een speelbal in het politieke krachtenveld. Met name politieke ontwikkelingen in het Frankische rijk hebben een belangrijke, zo niet bepalende rol gespeeld bij zowel de opkomst als de teloorgang van de plaats. Met de opkomst van het oostelijke Frankische deelrijk Austrasië aan het begin van de zevende eeuw en de daarmee samenhangende zelfstandige positie van dit rijk nam het belang van de Rijn-Maasdelta toe. Want hier grensde de handelssfeer van het Austrasische kerngebied aan dat van het Noordzeegebied. Met name het door de Friezen beheerste en op de splitsing van de Rijn en de Lek ideaal gelegen *castrum* Dorestad vormde het knooppunt van de handel tussen beide sferen. Hier zal dan ook al vroeg een ontmoetingsplaats van handelslieden ontstaan zijn. Het is daarom begrijpelijk dat de Austrasische machthebbers deze plaats wilden beheersen. Ze concentreerden zich op Dorestad en de plaats viel al snel in Frankische handen. De Friese heersers werden naar het noorden teruggedrongen en verloren de controle over de Dorestad-handel. Austrasische edellieden zullen hun rol hebben overgenomen. De machthebbers gaven het handelscentrum een impuls door de handel op allerlei manieren te bevorderen. Handelaren genoten dan ook een bijzondere rechtspositie. Illustratief is wat dat betreft de muntslag van uit het Maasgebied afkomstige *monetarii* (muntmeesters). Later zal blijken dat er een tol werd ingesteld en er net als in andere handelsnederzettingen rond de Noordzee een wikgraaf of –prefect zetelde. Deze was plaatsvervanger van de koning en had als de hoogste instantie van het *emporium* vele bevoegdheden. Het is duidelijk dat het succes van Dorestad in grote mate afhankelijk was van de Austrasische hegemonie. Na de dood van koning Sigebert III in 656 verzwakte het Frankische rijk door interne machtsstrijd. Met de moord op de Austrasische hofmeier Grimoald was de rol van het machtige geslacht der Pippiniden voorlopig uitgespeeld. De Friezen namen hun kans waar en wisten Dorestad weer in handen te krijgen. De Frankische muntslag stopt, maar van een inkrimping van handelsactiviteiten lijkt in Dorestad geen sprake te zijn geweest. In 687 keren de kansen als de krachtige Austrasische hofmeier Pippijn de Middelste de feitelijke macht van het gehele Frankische rijk naar zich toe trekt. Hij richt zijn aandacht meteen op Dorestad, waar hij de Friese leider Redbad weet te verslaan.
Als de Frankische adel na de dood van Pippijn in 714 in opstand komt, is het rijk zo verzwakt dat de Friezen kans zien het hele rivierengebied te veroveren. Doch drie jaar later weet Pippijns zoon Karel Martel aan het hoofd van de Austrasische adel orde op zaken te stellen. Een van zijn eerste wapenfeiten is, in navolging van zijn vader, de verdrijving

Gevlochten gouden halsring uit Scandinavië, gevonden in Dorestad. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

van de Friezen – en nu voorgoed – uit Dorestad.

Ondanks de met vlagen oplaaiende strijd en de wisselende overheersing van Dorestad ging de handel van goederen uit beide machtssferen – voornamelijk beheerst door Friese kooplieden – gewoon door.

Maximaque iam pars ecclesiarum Christi ... vastata erat ac destructa (en nu zijn de kerken van Christus grotendeels verwoest en vernietigd) stelde de biograaf van Bonifatius verbitterd vast [35], maar de handel leek niet onder het oorlogsgeweld geleden te hebben. Sterker nog, in het laatste kwart van de zevende eeuw vindt een eerste aanzet tot de aanleg van de noordelijke handelswijk in de Benedenstad plaats. Er wordt een begin met de aanleg van de beloopbare dammen gemaakt [36].

Toch zou de grootste bloei pas na het aantreden van de Karolingen, halverwege de achtste eeuw, plaatsvinden. Het strijdtoneel was toen al ver naar het noorden verlegd, maar Dorestad bleef een intermediaire functie behouden. Nu niet tussen twee machtssferen maar tussen twee handelssferen: de Noordzee-handel en de handel op het Austrasische achterland.

Ook de Scandinavische handelscentra, waarin Friezen bij de stichting een belangrijke rol hebben gespeeld, bevonden zich in dergelijke overgangsgebieden. Ribe kan worden opgevat als een Noordfriese stichting uit de vroege achtste eeuw aan de Deense grens. Haithabu werd gesticht in het vage overgangsgebied tussen Denen, Slaven, Saksen en Friezen, maar werd door de Deense koning Guðröðr (Godfried) bij zijn gebied gevoegd. De plaats gold in de negende eeuw als dé overslaghaven voor de Fries-Noordse lange-afstandshandel. Rijnlands keramiek vinden we in grote hoeveelheden in Haithabu, terwijl het elders in Scandinavië maar sporadisch voorkomt. Met name Rijnlandse Badorfkruiken, mogelijk gebruikt voor het vervoer van wijn, kwamen veel voor. In de wijnhandel speelden de Friezen een dominante rol. Zo haalden ze grote hoeveelheden wijn uit de Elzas, die ze in hoofdzaak ruilden tegen Friese wollen stoffen [37]. Het lijkt erop dat bij dit soort ruilhandel niet veel klinkende munt aan de lange-afstandshandel te pas kwam.

Met de groei en bloei van Dorestad kwam het zwaartepunt in de Benedenstad te liggen. In de al ter sprake gekomen oorkonde van 777 werd de Bovenkerk ten opzichte van de Benedenstad gepositioneerd. Voor uitbreiding langs de oevers van de Bovenstad was waarschijnlijk geen plaats meer. Bovendien stond een deel van de Bovenstad en het *castrum* bloot aan riviererosie en beddingverleggingen en kwam geïsoleerd te liggen door de afsnijding van de Lek, zoals te zien is in figuur 1.

Met de opkomst van meer handelsnederzettingen begon de handel van karakter te veranderen. Er werden steeds meer gebruiksgoederen verhandeld in plaats van de traditionele luxe goederen. Tevens maar niet noodzakelijkerwijs gelijktijdig begon zich een regionale handel en nijverheid te ontwikkelen ten koste van de door het centrale gezag beheerste lange-afstandshandel. Door betere landbouwmethoden kwamen er agrarische overschotten vrij. Ook de Utrechtse kerk vormde een interessante afzetmarkt. De kooplieden konden niet meer volstaan met alleen maar een ontmoetingsplaats. Ze kwamen nu met schepen vol goederen, die ze tijdelijk moesten opslaan. De schepen moesten worden afgemeerd en de bemanning had een onderkomen nodig in afwachting van een nieuwe vracht, het juiste vaarseizoen of de samenstelling van een konvooi. We zien in deze periode, de vroege achtste eeuw, de havenconstructies in de Benedenstad zienderogen groeien. Tegelijk komen de Scandinavische handelsplaatsen Ribe en Birka op, zoals gezegd, niet in de laatste plaats door toedoen van de Friezen. Met name in Haithabu, waar Friese kooplieden een steunpunt hadden buiten het bereik van de Frankische machthebbers, kunnen we het Batavia van de vroege Middeleeuwen herkennen.

Met het groeien van het belang van Dorestad zal de lokale elite er alles aan hebben gedaan om haar invloed op de handelsplaats te vergroten. Het is niet ondenkbaar dat zij op den duur een grotere greep op de handel in Dorestad kreeg dan de koning. Met name de Austrasische adel zal een machtspositie in Dorestad hebben verworven, hierbij gesecondeerd door de Keulse bisschop.

De ongrijpbare handel, gedeeltelijk buiten het machtsgebied van de Franken, en de greep van de locale elite op de regionale handel noopten de Karolingische vorsten tot actie. Dit wordt vooral manifest in de eerder genoemde oorkonde van Karel de Grote, waarin deze vorst een substantieel deel van Dorestad aan de Utrechtse kerk schenkt. Ofschoon het vervreemden van een deel van het aaneengesloten koningsgoed Dorestad minder aantrekkelijk maakte voor de koning was deze begunstiging een noodzakelijke zet om de macht van locale machthebbers binnen de perken te houden. Hun kracht blijkt al uit de voor vorst en kerk ongewenste scheiding van het wereldlijke centrum in Dorestad en het kerkelijke centrum in Utrecht. Nog voor de ontwikkeling van Dorestad tot een belangrijke handelsplaats, werd Utrecht als kerkelijk centrum gekozen. Dit blijkt door het snel groeiende belang van Dorestad – achteraf gezien – een ongelukkige keuze geweest. De toekenning van bestuurlijke functies aan Dorestad viel niet meer tegen te houden. Toch waren de wereldlijke en kerkelijke functies niet helemaal strikt tussen Dorestad en Utrecht verdeeld. Bonifatius eerde God de Heer in Dorestad en volgens Rimbert waren er 'vele kerken, priesters en clerici' in de handelsplaats waar veel Denen en Zweden werden gedoopt [38]. Het reeds genoemde tufstenen waterbekken op De Heul zou daarvan een stille getuige kunnen zijn [39].

De Austrasische hofmeier Pippijn van Herstal heeft eentiende deel van alle fiscale

opbrengsten in het Utrechtse missiegebied aan Willibrord overgedragen. Het betreft aanvankelijk nog een grotendeels loos gebaar, want buiten Dorestad zullen er niet veel koningsgoederen die wat opleverden in het door Friezen bestookte gebied geweest zijn. In 753 wordt de overdracht op nadrukkelijk verzoek van Bonifatius – Dorestad was al een stuk interessanter geworden – door Pippijn de Korte zonder verdere bijzonderheden bevestigd [40]. Ook Lodewijk de Vrome bevestigt dit nog eens in 815 voor Dorestad, en specificeert daarnaast de immuniteit van de bewoners van het territoir dat sinds de schenking van Karel de Grote in handen was van de Utrechtse kerk [41]. Blijkbaar bestond er bij de Utrechtse bisschop een grote behoefte om de belangen in Dorestad duidelijk af te bakenen. Iets van de voortdurende druk van de plaatselijke elite en de Keulse kerk klinkt hierin door.

Rond 830 vinden er praktisch geen uitbreidingen van de havenconstructies meer plaats. In de houding van Lodewijk de Vrome openbaart zich een zekere desinteresse voor Dorestad, niet in de laatste plaats door de voortschrijdende decentralisatie van de handel. Ondanks een aantal vikingraids tussen 834 en 839 onderneemt de keizer weinig met betrekking tot Dorestad en richt zich liever op de kustverdediging. Hij 'nam het ernstig op' was het enige commentaar van de annalist Prudentius [42].

Met de rijksdelingen van 839 en 843 wordt Dorestad in het Middenrijk van Lotharius I ingedeeld en daarmee blijft de koppeling met het Austrasische kerngebied tussen Maas en Rijn nog wel politiek gehandhaafd. Maar Lotharius en zijn nakomelingen kunnen zich steeds slechter handhaven tussen de opkomende West- en Oostfrankische machten. Dorestad ondervindt een economische teruggang, een tendens die ook door archeologen is waargenomen [43]. In zekere zin weerspiegelt de neergang van Dorestad de tanende macht van Lotharius en zijn gelijknamige zoon, zoals de handelsplaats Quentovic aan de Kanaalkust de opbloei van West-Francië onder Karel de Kale onderstreept [44].

Bezitsverhoudingen

Met de Frankische verovering was het *castrum* Dorestad en zijn omgeving aan het koninklijke domein toegevallen. Zoals gezegd, schonk Pippijn van Herstal de Utrechtse kerk eentiende deel van de inkomsten van dit domein. Dit blijkt later wat Dorestad betreft te zijn omgezet in de volledige opbrengst van een nader afgebakende handelszone [45]. Het ligt voor de hand om juist hier een dochterkerk van de Utrechtse bisschop te vermoeden, mogelijk de Benedenkerk op De Heul.

De Utrechtse belangen in Dorestad worden in de loop van de achtste eeuw aanzienlijk uitgebreid als de Frankische heersers de Bovenkerk met toebehoren aan de Utrechtse kerk schenken. Deze aan Sint-Maarten gewijde kerk werd waarschijnlijk door de Frankische koning gesticht na de definitieve herovering van Dorestad op de Friezen aan het begin van de achtste eeuw. De Bovenkerk moet al eerder aan de Utrechtse kerk zijn

overgedragen dan de schenking van Karel de Grote [46]. Want in 777 schenkt deze vorst ook het tot de Bovenkerk behorende omliggende terrein, een nabij de kerk liggende waard tussen Rijn en Lek, alsmede het *ripaticum* (oeverrecht) op de Lek aan de Bovenkerk en indirect dus aan de Utrechtse kerk [47].
Het is mogelijk dat een Merovingische stichting als de Bovenkerk zich binnen het *castrum* bevond. Hiervan zijn voorbeelden bekend in andere forten van de voormalige Romeinse Rijnlimes. Het omliggende terrein moet welhaast het *castrum* zelf omvat hebben. In de bedoelde schenkingsoorkonde is echter geen sprake van het *castrum* zelf, terwijl in 723 de *castra* Utrecht en Vechten nog expliciet gemeld worden als deze door Karel Martel aan de Utrechtse kerk geschonken worden [48]. Juist in het *castrum* Dorestad moeten we het administratieve centrum van de koninklijke *procurator* vermoeden. Dit zal, net als het *castrum* zelf, vanzelfsprekend buiten de schenking zijn gehouden. De schenking van het terrein rond de Bovenkerk zal gedaan zijn met het oogmerk op de inrichting van een *claustrum* waar een gemeenschap van clerici, waaronder een koorbisschop, moest worden ondergebracht [49].

De Utrechtse kerk beschikte dus over twee samenhangende goederencomplexen: een als handelszone aan te duiden, niet nader gespecificeerd gebied en de Bovenkerk met omliggend terrein. Deze tweedeling komen we behalve in de oorkonde van Lodewijk de Vrome ook tegen in de eerder genoemde goederenlijst van de Utrechtse kerk. Daarin vinden we weer de door Karel de Grote geschonken Bovenkerk met toebehoren. Daarnaast is sprake van de opbrengst van het tiende deel van wat nu *vicus* genoemd wordt. En juist deze *vicus* komen we nadien tegen als *Wik*.
De prestedelijke kern van Wijk lag in een goederencomplex van de proost van Oudmunster, waarvan de *curtis* door Dekker [50] nabij de Steenstraat, direct ten noordwesten van het laatmiddeleeuwse stadje Wijk gelokaliseerd is. Ook had de proost het patronaatsrecht van een kerk in deze omgeving. De verschillende bezittingen en rechten gaan in ieder geval terug tot in de dertiende eeuw. We mogen aannemen dat de *curtis* temidden dan wel in de directe nabijheid van het landerijencomplex van de proost lag. Met Dekker kunnen we ervan uitgaan dat deze goederen teruggaan op het immunitaire goed van de Utrechtse kerk en zijn overgegaan op het kapittel van Oudmunster. In de late Middeleeuwen komen we de bezittingen van de proost met name op De Heul en in de Noorderwaard tegen.
Nog in 1057 bevestigt keizer Hendrik IV de privileges die de Utrechtse kerk op de oevers van Dorestad genoot [51]. Hoewel de handelsplaats reeds lang ten onder was gegaan, waren de plaatselijke rechten van de kerk blijkbaar nog steeds van kracht. De desbetreffende passage was letterlijk overgenomen uit eerdere bevestigingsoorkonden; daardoor werd Dorestad nog steeds genoemd. Maar in feite was de naam allang archaïsch. Het is moeilijk voor te stellen dat het noemen van de rechten in hun volle omvang in de elfde eeuw nog zinvol was. Het is wel aannemelijk dat de rechten en

Zilveren Scandinavische fibula (mantelspeld) en sierpinnen, gevonden in Dorestad. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

bezittingen van de Utrechtse kerk een zekere continuïteit vertoonden, ook al zullen er veranderingen zijn opgetreden. Zo blijkt het Utrechtse kapittel van Oudmunster in 1224 de kerk in handen te hebben, die gravin Adela eerder aan de Keulse aartsbisschop zou hebben overgedragen, zoals hier onder nog ter sprake komt. De Utrechtse kerk lijkt dus met succes aanspraken te hebben gemaakt op dit oorspronkelijke bezit. Wijzigingen in de rivierloop hebben eveneens tot veranderingen in het bezit van de Utrechtse kerk geleid. Door verplaatsing van de Rijn in de richting van het splitsingspunt met de Lek ging de Bovenkerk in de loop van de negende eeuw in de stroom verloren. Vermoedelijk werd deze een paar honderd meter zuidelijker herbouwd als de vanzelfsprekend eveneens aan Sint-Maarten gewijde kerk, die we met de bijbehorende gronden in de *villa* Rijswijk in het goederenregister van de Utrechtse kerk tegenkomen [52]. Behalve de waard ten oosten van de voormalige Bovenkerk is nu ook de waard ten westen van het in belang toegenomen Rijswijk vermeldenswaardig geworden.

Ook van het koningsgoed in Dorestad, dat niet aan de Utrechtse kerk is overgedragen, komen we aanwijzingen tegen. De sleutelpositie van de Keulse bisschop Kunibert ten tijde van Dagobert I in de vroege zevende eeuw maakt het aannemelijk dat het bisdom Keulen al vroeg aanspraken zal hebben gemaakt op goederen in Dorestad. De bijzondere positie die de zich ten opzichte van de kerkprovincie separatistisch opstellende Utrechtse kerk in Dorestad bekleedde, zal de Keulse bisschop een doorn in het oog geweest zijn. Iets van die wrijving klinkt door in een brief uit 753 van Bonifatius aan de paus, waarin deze zich opwerpt als verdediger van de Utrechtse kerk en zijn beklag doet over de Keulse prelaat [53]. De niet aflatende steun aan de Utrechtse kerk van Bonifatius, inmiddels aan het Karolingische hof zeer invloedrijk, zal de macht van de Keulse bisschop en de Austrasische adel in Dorestad beperkt hebben. Aan de andere kant was de Keulse invloed blijkbaar nog zo groot dat de Utrechtse bisschop zich niet in 'booming' Dorestad heeft kunnen vestigen. De tijdens de Frankisch-Friese oorlogen vernielde kerkelijke gebouwen werden weer op hun oude plaats in Utrecht herbouwd.
Veelal wordt aangenomen dat koning Dagobert in het *castrum* Dorestad, net als in Utrecht, een kerk heeft gebouwd. Na de dood van de Neustrische koning Chlothar II in 629 werd Dagobert heerser van het gehele Frankische rijk. Hij had weinig binding met

Austrasië, verplaatste het centrum van de politieke macht naar Neustrië en vestigde zich in Parijs. Zijn voorliefde voor Neustrië bracht hem in conflict met de Austrasische adel. Om de Austrasische particularisten de wind uit de zeilen te nemen droeg hij Austrasië in naam over aan zijn 2-jarige zoontje Sigibert, van een Austrasische concubine. Het feitelijke bestuur lag in handen van de Keulse bisschop Kunibert en de met de Pippiniden verwante hertog Adalgisl. Het is daarom onwaarschijnlijk dat Dagobert het initiatief voor een kerkstichting in Utrecht of Dorestad heeft genomen. Wel bevorderde hij het missiewerk in het Scheldebekken door de geestelijke Amandus naar dit gebied te sturen en het bisdom Terwaan te stichten. Wellicht kunnen we achter Dagobert de drijvende kracht zoeken in de opkomst van de handelsplaats *Walacria* in de Scheldemonding als Neustrische tegenhanger van Dorestad inzake de Noordzeehandel. Deze plaats lag net als Dorestad aanvankelijk in het grensgebied van Franken en Friezen.
Het is dus te verwachten dat Kunibert de bouwer was van de kerk in Utrecht, waarvan Bonifatius in zijn brief melding maakt, zoals er ook vanuit Keulen een kerk in Nijmegen werd gesticht [54]. Andere binnen voormalig Romeinse forten gebouwde kerken in de Keulse kerkprovincie waren veelal eigenkerken van de bisschop. De resten van de vernielde kerk in Utrecht werden door de Keulse bisschop dan ook met recht opgeëist. Als er in de vroege zevende eeuw ook in Dorestad een kerk is gebouwd dan ligt het voor de hand dat deze eveneens vanuit Keulen zal zijn gesticht. We zouden ook in Dorestad een Keulse claim kunnen verwachten als Karel de Grote de Bovenkerk, mogelijk de opvolger van de vernielde Keulse stichting, aan de Utrechtse bisschop overdraagt. Misschien werd de Keulse bisschop gecompenseerd met andere goederen in Dorestad.

In 1019 draagt Heribert, aartsbisschop van Keulen, onder meer de *curtis* Wijk over aan de door hem zelf gestichte abdij van Deutz [55]. Deze *curtis* was hem na zijn wijding in 999 door keizer Otto III (996-1002) geschonken. Dekker [56] vereenzelvigt op goede gronden deze *curtis* met de Nederhof aan de huidige Volderstraat. Bovendien verwierf Heribert in 1016 eveneens ten behoeve van de abdij van Deutz de kerk en de *villa* in Wijk met haar toebehoren. Deze goederen werden aan hem overgedragen door gravin Adela, echtgenote van graaf Balderik. Adela was een telg uit het invloedrijke Hamalandse geslacht Meginhard/Wichman, dat in de tiende eeuw sterke banden had met de Oostfrankische koningen [57]. Het is aannemelijk dat de Wijkse goederen van Adela oorspronkelijk deel uitmaakten van het koninklijk domein. Zij zal deze goederen wellicht onder druk van de voor haar ongunstige omstandigheden hebben afgestaan. Onder haar vele vijanden behoorde de Utrechtse kerk, terwijl Heribert nog een van haar weinige bondgenoten was. Dekker [58] neemt echter aan dat zij deze goederen nooit gehad heeft, omdat er van Wijkse goederen van haar verder niets bekend is. Hoe het ook zij, met de genoemde overdrachten lijkt de Keulse bisschop de meeste, zo niet alle plaatselijke koningsgoederen die niet tot de Utrechtse kerk behoorden, in handen te hebben gekregen.

Met de dood van Otto II was een belangrijke bondgenoot van de Utrechtse kerk weggevallen. Zijn nog zeer jonge zoon Otto III was wellicht geen partij voor de zeer machtige Heribert. De bisschop kan een beroep hebben gedaan op oude aanspraken van de Keulse kerk uit de tijd van de Austrasische hofmeiers. Het kan ook zijn dat de keizer zijn belangrijkste adviseur Heribert wilde belonen. In ieder geval moeten we dit koningsgoed in het gebied van het laatmiddeleeuwse stadje Wijk lokaliseren.

De Utrechtse kerk was in het gebied nabij de Steenstraat, op De Heul en in de Noorderwaard prominent aanwezig, terwijl het koningsgoed zich blijkt te concentreren op de plaats waar later het stadje Wijk zou verrijzen. De *curtis* van het koninklijk domein vormde daar letterlijk het middelpunt van.

Ofschoon Dekker [59] geen uitspraak durft te doen over de oorspronkelijke domeinverhoudingen tussen de koning en de Utrechtse kerk op grond van de door hem geconstateerde tiende- en elfde-eeuwse verhoudingen, zijn er geen aanwijzingen dat deze ooit ingrijpend gewijzigd zouden zijn. Zelfs de verdwijning van de Bovenstad lijkt deze verhoudingen niet aangetast te hebben. De door de Utrechtse kerk geclaimde goederen in de Bovenstad [60] zullen bij ontsteltenis van de bisschop of zijn vertegenwoordiger in de laatste decennia van de negende eeuw ontvreemd zijn. Deze goederen kwamen in de tiende eeuw echter weer in handen van de bisschop. Voor wat betreft de Keulse goederen zijn we minder goed op de hoogte en kunnen we slechts afgaan op de vroeg elfdeeeuwse overdrachten van koningsgoed. Mogelijk zijn er ook nog voormalige goederen van de plaatselijke elite uit de negende eeuw overgegaan naar de Utrechtse of Keulse kerk. Met name de Ottoonse keizers probeerden in de tiende eeuw door overdracht van goederen de rijkskerk te bevorderen.

Met dit in veel opzichten onvolledige beeld voor ogen zijn we aangeland bij het optreden van de Denen in Dorestad.

Denen in Dorestad

De eerste Noormannen [61] in Dorestad waren handelslieden. Hoewel ze uitstekende schepen bouwden, lijkt hun rol in de marine lange-afstandshandel aanvankelijk beperkt te zijn geweest. Het waren veelal Friezen die een belangrijke rol als handelaren/vrachtvaarders op de noordelijke zeeën speelden. De Noordse kooplieden hielden zich voornamelijk bezig met de doorverkoop van uit het Scandinavische achterland afkomstige handel aan andere, ook weer met name Friese, kooplieden. En omgekeerd verhandelden ze door de vrachtvaarders aangevoerde producten naar het achterland. Het zal dan ook geen toeval zijn dat twee van de vier op Zweedse runenstenen vermelde handelsgenootschappen verwijzen naar Friezen [62]. Rimbert brengt in zijn *Vita Anskarii* de betrekkingen van Friese kooplieden met Haithabu en Birka herhaaldelijk naar voren. Volgens hem waren veel inwoners van Haithabu en zelfs van Birka in Dorestad gedoopt, het kwam al ter sprake [63]. Geldstukken die in Haithabu zijn aangemunt, zijn imi-

Reconstructie van een boerderij met externe schuin geplaatste staanders in het park De Schothorst in Amersfoort aan de hand van een op De Heul gevonden huisplattegrond. Foto auteur.

taties van soortgelijke munten uit Dorestad. De bouw van Scandinavische handelsplaatsen volgde Friese voorbeelden of Friese kooplieden hadden hier zelf, zoals eerder naar voren is gebracht, de hand in. In Denemarken werden, in navolging van Dorestad, gebouwen met enigszins kromme zijwanden en externe schuin geplaatste staanders gebouwd. Friese en Deense kooplieden moeten elkaar wederzijds hebben beïnvloed, zoals vooral tot uiting komt in hun scheepsbouw.

De Westfrankische handelsplaats Quentovic blijkt te zijn opgebloeid in de tweede helft van de negende eeuw, juist in een periode waarin vikingplunderingen een hoogtepunt bereiken. Ook van de raids op Dorestad, waarop hieronder meer gedetailleerd wordt ingegaan, moeten we ons over het algemeen niet te overdreven voorstellingen maken. Opgravingen in Dorestad en het hele Kromme-Rijngebied tonen aan dat de vikingperiode geen merkbare gevolgen heeft gehad voor de bewoningscontinuïteit aldaar. De in het Utrechtse goederenregister genoemde kerkelijke bezittingen in dit gebied maken het waarschijnlijk dat deze ook na de vikingperiode voor de Utrechtse kerk nog waarde hadden. Hetzelfde geldt voor de koninklijke hofsteden te Odijk en Werkhoven [64]. Gedurende de jaren dertig en veertig van de negende eeuw, de periode waarin Dorestad het meest frequent is geplunderd, werd de muntslag ter plaatse op grote schaal gecontinueerd [65].

Na 863 vernemen we niets meer van Dorestad, althans niet in de door geestelijken geredigeerde teksten. Toch blijkt uit archeologisch onderzoek dat althans een deel van de plaats bleef doorfunctioneren. Iets dergelijks zien we in Hamburg, dat volgens de geestelijke Adam van Bremen na een Deense aanval in 845 volledig verlaten was. Zijn verhaal wordt niet door archeologische opgravingen bevestigd. Er was hier juist gedurende de hele negende eeuw een druk handels- en bewoningscentrum. Alleen de Hamburgse kerk was na de aanval lange tijd verlaten [66]. Ironisch genoeg profiteerde Dorestad in zekere zin van de vikingraids door de rijkdommen die in het noorden terecht kwamen en via de handel weer terugvloeiden.

In de periode waarin Denen in Dorestad een politieke rol hebben gespeeld, kunnen we drie fasen onderscheiden. In de eerste fase krijgen de Deense broers Haraldr junior en Hrœrekr (Rorik), neven van de uit Denemarken gevluchte troonpretendent Klakk-Haraldr, na een reeks van aanvallen in de jaren dertig van de negende eeuw Dorestad overgedragen. In de tweede fase dwingt Hrœrekr na een serie aanvallen in de tweede

helft van de jaren veertig het hem ontnomen gebied af. In de derde fase vallen door de rijksdeling van 870 zowel Dorestad als zijn Deense heerser tussen wal en schip. Dorestad gaat ten onder, de kooplieden verhuizen naar Tiel en Deventer, en kort daarop wordt er van Hrœrekr niets meer vernomen.

Eerste fase. De Karolingische machtsstrijd

De achtergrond van de eerste reeks van vikingraids op Dorestad had een politiek karakter. Deze aanvallen werden uitgevoerd door de Deen Haraldr junior op instigatie van Lotharius I. Deze laatste had in 833, ontevreden over het feit dat hij slechts in naam medesoeverein was en Lodewijk de Vrome in werkelijkheid de scepter zwaaide, voldoende medestanders gevonden om zijn vader af te zetten. De directe aanleiding was een herindeling van het rijk, waarbij de jeugdige Karel (de latere Karel de Kale) een groot gedeelte kreeg toegewezen ten koste van zijn oudere halfbroers. Doch het jaar daarop keerde het tij en herkreeg Lodewijk de Vrome zijn macht en keizerlijke waardigheid. Hij ontnam Lotharius de macht over de hem in 817 toegewezen gebieden, waaronder *Frisia* [67]. De opstandige zoon werd samen met zijn medestanders naar Italië verbannen [68]. Lodewijk drijft de zaak nog verder op de spits wanneer hij grote delen van het Lotharius ontnomen gebied aan zijn jongste zoon Karel geeft [69].

Lotharius intrigeert waar hij kan en hij weet Haraldr junior tot actie te bewegen. De Friese kustlanden worden van 834 tot 839, de periode waarin Lodewijk en Lotharius met elkaar in conflict zijn, praktisch jaarlijks geplunderd. De keizer maant Lotharius en ontbiedt hem tevergeefs aan het hof [70]. Hij waarschuwt zijn zonen en het volk om zich niet met rovers in te laten. Enige graven worden wegens hun nalatigheid bij de bestrijding van de piraten bestraft [71].

Haraldr junior [72] was in 826 achtergebleven aan het Karolingische hof nadat zijn oom Klakk-Haraldr was begiftigd met het Oostfriese graafschap Riustringen. Hij moet daarom een goede bekende zijn geweest van Lotharius. Haraldr komt aanvankelijk niet expliciet in de bronnen voor, maar dat het bij deze plunderingen werkelijk om deze Deen gaat, wordt later duidelijk gemaakt door de in rijkszaken goed ingevoerde Prudentius [73]. Deze schrijft dat Haraldr *Frisia* gedurende enige jaren had geteisterd in het belang van Lotharius en tot schade van Lodewijk.

Het is opvallend dat bij deze eerste reeks aanvallen alleen in 834 sprake is van de *vicus* of het *emporium* Dorestad [74]. Er zou slechts een deel van de plaats zijn verbrand. Bij de overige aanvallen is er

Een gedeelte van de overnaads geklonken huid van een schip, gebouwd in de Noordse traditie, gevonden in het noordelijke havengebied van Dorestad. Foto Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (nr. 387.4.69).

bij Prudentius slechts sprake van Dorestad zonder verdere aanduiding, andere kroniekschrijvers volgen hem hierin of zwijgen geheel over een aanval. Het lijkt er daarom op dat de handelswijk Dorestad in de jaren dertig slechts éénmaal geplunderd werd en we Dorestad zonder nadere aanduiding anders moeten opvatten. Mogelijk was er na 834 niet veel meer te halen in het handelsgebied en waren de aanvallen in de daarop volgende jaren op het versterkte, administratieve deel gericht. Een eerstvolgende aanval waarbij het *emporium* weer getroffen wordt, is pas na twaalf jaar. De late reactie van de keizer – eerst in het tweede aanvalsjaar neemt hij woedend maatregelen – versterkt het vermoeden dat pas nu de belangrijkste koninklijke belangen werden geschaad.
In 839 verzoenen vader en zoon zich met elkaar en krijgt Lotharius zijn gebieden weer terug op voorwaarde dat hij zich verder dient te onthouden van *pravis machinationibus* (verdorven intriges)[75].
Min of meer in ruil voor bewezen diensten, maar ook uit eigenbelang, draagt Lotharius vervolgens Dorestad over aan Haraldr junior en zijn broer Hrœrekr, nu deze plaats krachtens het Verdrag van Worms aan hem is toegevallen. Want – zoals we al zagen – begonnen de Karolingische vorsten hun grip op Dorestad te verliezen. Hadden Karel de Grote en Lodewijk de Vrome nog getracht door schenkingen aan de Utrechtse kerk de macht van de plaatselijke elite te beperken, Lotharius zocht vooral steun bij leden van de Deense Haraldr-clan om grip op de handelsplaats te houden. Volgens de *Annales Fuldenses* hadden de Deense broers de *vicus* Dorestad al in handen in de tijd van keizer Lodewijk de Vrome, dus nog voor diens dood in juni 840. Haraldr junior ontving nadien van Lotharius 'Walcheren en andere naburige plaatsen'. De leden van de Haraldr-clan waren daardoor ten tijde van de oorlogen tussen de drie Karolingische broers Lotharius, Lodewijk de Duitser en Karel de Kale strategisch verdeeld over de Friese kustlanden van Lotharius. Klakk-Haraldr zat al 15 jaar in Oost-Friesland, Hrœrekr beheerste de Rijn vanuit Dorestad en Haraldr junior de Schelde-monding vanaf Walcheren. De aanwezigheid van Haraldr in het Zeeuwse kustgebied bracht Lotharius succes: bij het verdelingsverdrag van Verdun in 843 werd zijn rijk tot aan de Schelde uitgebreid[76].

Tweede fase. De claim van Hrœrekr

Vanaf 840 vinden er geen raids meer plaats en keert de rust weer in *Frisia*. De aanvallers richten hun pijlen – misschien door een afspraak met Lotharius, zoals de kroniekschrijver Nithard suggereert – op het rijk van Karel de Kale, en vooral op Engeland[77]. Na het sluiten van een vriendschapsverdrag in het najaar van 844 hebben de drie zonen van Lodewijk de Vrome niet meer zo'n behoefte aan medestanders. Nu er enige stabiliteit is in de verhoudingen tussen de koninkrijken en er bovendien geen vikingaanvallen meer plaatsvinden, zal bij Lotharius de drang tot het nemen van defensieve maatregelen afgenomen zijn. Er is een ongewenste situatie ontstaan nu de Denen, die de mondingen van de Wezer, de Rijn, de Maas en de Schelde beheersen, een niet geringe

machtsfactor in zijn rijk vormen. In of kort na 844 vallen Haraldr junior en Hrœrekr dan ook bij Lotharius in ongenade. Hrœrekr wordt valselijk van verraad beschuldigd en gearresteerd, maar weet te ontsnappen. Van zijn broer Haraldr weten we alleen dat hij rond deze tijd om het leven komt, mogelijk bij diens arrestatie. Hrœrekr vlucht naar het rijk van Lodewijk de Duitser. Het vriendschapsverdrag blijkt een papieren vod, Lodewijk levert de Deen niet aan zijn broer uit. Deze wordt integendeel als Lodewijks *fidelis* (getrouwe) in Saksen, dicht bij de Deense grens, gestationeerd [78]. Van hieruit verzamelt hij een 'niet geringe bende Denen' om zich heen en onderneemt aanvallen op de 'noordelijke kusten van het rijk van Lotharius'. Mogelijk gaat het om de bende die in de voorafgaande periode onder leiding van Ragnarr het Seine-gebied onveilig heeft gemaakt. Ook deze Deen, aan het begin van de jaren veertig door Karel de Kale met goederen in Vlaanderen begiftigd, was in ongenade gevallen. En ook hij reageerde met aanvallen op het rijk van zijn voormalige heer, maar staakte zijn wraakoefening nadat hij door de koning werd afgekocht.

In 846 worden de *vicus* Dorestad en nog twee andere *villae* (nederzettingen) geplunderd [79]. Blijkbaar hebben we te maken met een grootscheepse aanval, want vermoedelijk werden alle drie de kernen van het conglomeraat Dorestad geplunderd. Het jaar daarop lijken de aanvallers het niet op Dorestad gemunt te hebben en plunderen ze de stroomopwaarts 'achter Dorestad gelegen' *vicus* Meginhardi. De kroniekschrijver Gerward suggereert dat de Denen vanuit Dorestad opereren, Prudentius maakt in datzelfde jaar inderdaad melding van de Deense bezetting van het *emporium* Dorestad. Als Lotharius later Dorestad aan Hrœrekr overdraagt, lijkt de suggestie van Gerward niet uit de lucht gegrepen te zijn. Ook de annalist van Fulda maakt melding van de bezetting van Dorestad door Hrœrekr nog voordat de plaats aan hem wordt overgedragen [80]. Het lijkt er op dat de verdediging regionaal is georganiseerd, in 845 werden de aanvallers verslagen door 'Friezen' [81]. Over maatregelen van de koning vernemen we niets. In 850 verwoest Hrœrekr *Frisia*, de Betuwe en andere plaatsen en neemt Dorestad met een omvangrijk Deens leger in [82]. Deze aanval is de climax van de reeks van gewelddadigheden in de voorgaande jaren, uitgevoerd door Hrœrekr, hiertoe geprovoceerd door de valse beschuldigingen van Lotharius [83]. Eindelijk geeft de vorst toe, de Deen herkrijgt de gebieden die hem ten onrechte zijn ontnomen en het conflict tussen de koning en zijn vazal wordt bijgelegd [84].

Deze basis in het Nederrijnse gebied heeft Hrœrekr ook wel nodig, nu er voorlopig geen zicht is op een machtspositie in het voor hem vijandige Denemarken en hij naar alle waarschijnlijkheid zijn Saksische gebied verloren heeft. Bij zijn terugkeer in Dorestad zal een deel van zijn aanhang uit uitgeweken Deense opponenten van de heersende clan hebben bestaan. De Deense koning Hárekr had juist na een burgeroorlog zijn binnenlandse positie weten te consolideren [85].

Zoals door Lebecq al naar voren is gebracht, was Dorestad welbekend in het noorden [86]. Als belangrijk knooppunt van de lange-afstandshandel moet de plaats in Denemarken

Spekstenen gietmallen voor zilverbaren uit Scandinavië, gevonden in Dorestad. Foto Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (nr. 405.1.3).

een begrip geweest zijn en moet een welhaast magische aantrekkingskracht uitgeoefend hebben op Deense avonturiers. Daarbij was de plaats een schakel in de wapenhandel, met name werden hier Frankische zwaarden verhandeld. Hrœrekr en de zijnen kunnen zich mede op deze handelsplaats hebben gericht teneinde de goederenstroom naar hun Deense rivalen onder controle te krijgen.

Hrœrekr vecht een conflict met Lotharius uit en verkrijgt een gebied met een strategische handelspositie. Ook de tweede reeks van aanvallen blijkt dus, net als die van de jaren dertig, politiek geïnspireerd te zijn.

Lang zal Hrœrekr zijn aanhang niet hebben kunnen vasthouden, want het is onwaarschijnlijk dat er op den duur veel Deense avonturiers in de Friese kustlanden bleven hangen. Leiders als Hrœrekr moesten vooral mannen aan zich binden met het vooruitzicht op roem en prestigegoederen. Door hen slechts te onderhouden, dat wil zeggen dat ze werden gevoed en gehuisvest uit de opbrengsten van zijn *beneficium*, kon hij hen niet tevreden stellen. Zo namen in de vroege tiende eeuw de mannen van de Normandische heerser Hrólfr (Rollo) genoegen met buit en roem door ten strijde te trekken en naburige gebieden te plunderen en te veroveren. Hrœrekr stelde zich loyaler op jegens zijn heer en gedroeg zich meer als een trouwe vazal. Zijn mannen zullen hun dagen in ledigheid hebben moeten doorbrengen. Op den duur hadden de Normandische hertogen liever te doen met een lokaal geronselde strijdmacht dan met hun rusteloze landgenoten. Iets dergelijks kan ook van de in *Frisia* verblijvende Denen verwacht worden. Ofschoon door de machtswisselingen in Denemarken in de jaren vijftig een stroom van nieuwe bannelingen ontstond, zullen de ware avonturiers er veelal de voorkeur aan hebben gegeven zich aan te sluiten bij de rondzwervende *sodalitates* [87]. Met een wisselende en op den duur slinkende Deense aanhang zal Hrœrekr zijn toevlucht hebben moeten nemen tot een lokale strijdmacht. We mogen aannemen dat er daarom plaatselijk krachten werden gerekruteerd. De mogelijk door Hrœrekr in het leven geroepen en alleen in West-Frisia actieve koggenorganisatie was een van de middelen daartoe [88]. Deze op Scandinavische leest geschoeide heervaartplicht werd districtsgewijs georganiseerd. Ieder district, 'kogge' genaamd, moest een schip leveren en uitrusten met de benodigde bemanning, de 'riemen' ofwel voor de strijd uitgeruste roeiers. De aldus opgebouwde strijdmacht was, wellicht aangevuld met Deense langschepen, bij uitstek geschikt om het waterrijke *Frisia* tegen piratenaanvallen te verdedigen. Het is niet uit te sluiten dat aanvankelijk ook Friese avonturiers zich bij de strijdmacht voeg-

den. Maar ook zij zullen, even rusteloos als hun Deense collega's, niet lang gebleven zijn. Soms komen we dergelijke Friezen tegen in een vikinggezelschap op vreemde kusten.

Hrœrekr vestigt zich in Dorestad [89] en krijgt zijn gebieden terug op voorwaarde dat hij deze verdedigt tegen piratenaanvallen. Tevens had hij de plicht de belastingen te innen [90]. Hield Hrœrekr in 839 slechts de *vicus* Dorestad in *iure beneficii* (in bruikleen), nu wordt steeds Dorestad zonder verdere aanduiding genoemd als de kern van zijn gebied [91]. Volgens Prudentius schenkt Lotharius hem 'Dorestad en andere graafschappen' [92]. Misschien moeten we hierbij denken aan meerdere gouwen, die dan verenigd waren onder Hrœrekr. Reeds De Geer van Oudegein maakte het aannemelijk dat met Dorestad niet alleen de handelsplaats maar ook ook de omliggende uitgebreide landstreek bedoeld is [93]. Of ook de functie van prefect van Dorestad of meier van het plaatselijke koningsgoed in Deense handen was, is niet bekend. Als bestuurder had Hrœrekr te maken met de Utrechtse kerk, want niet heel Dorestad viel onder zijn jurisdictie. De kerk had de immuniteit van haar goederen in deze plaats laten beheren door een *advocatus* of voogd.

De schriftelijke bronnen weten verder weinig te melden over de Deense heersers. Wanneer we de gebieden in de Friese kustlanden vergelijken met die van elders in het Frankische rijk, dan blijken de eerstgenoemde nog het best gedocumenteerd. Zo is de overdracht aan Noormannen van het gebied aan de benedenloop van de Seine, waaruit het hertogdom Normandië zou ontstaan, slechts indirect af te leiden uit een later opgestelde oorkonde en de onbetrouwbare en niet contemporaine kroniek van Dudo van Saint-Quentin. Hieruit valt op te maken dat Hrólfr met zijn *comitibus* (gevolg) werd belast met de verdediging van het rijk. Volgens Dudo moesten de plaatselijke edelen een eed van trouw afleggen aan de nieuwe heerser. Net als Hrœrekr was Hrólfr een politieke banneling, die land *in alodo et in fundo* (in volledige eigendom) ontving. Wilde hij niet terugvallen op plundering om in zijn levensonderhoud te voorzien, dan moesten de hem geboden goederen voldoende opbrengen. Iets dergelijks moeten we ons ook bij Hrœrekr voorstellen. Met name de revenuen van het *emporium* Dorestad zullen een belangrijke rol gespeeld hebben. Met de komst van Hrœrekr komt er aan de muntslag in Dorestad een einde. Blijkbaar was deze te lucratief voor de koning om uit handen te geven. Tot de komst van de Deen moet op grote schaal munt zijn geslagen, zoals blijkt uit de 2600 onder Lotharius geslagen denarii uit Dorestad die in Tzummarum in Westergo zijn gevonden [94].

Hrœrekr trok waarschijnlijk rond tussen verschillende steunpunten in *Frisia* en liet de administratie in Dorestad aan zijn *notaris* (waarnemer) over. Hij zal wel een verblijfplaats in Dorestad hebben gehad. Scandinavische heersers hadden echter niet de gewoonte om zich in een *vicus* op te houden, liever vestigden zij zich in een *sal*, een grote hal, erbuiten. Zo verbleef de Deense koning Guðröðr niet in het door hem gesteunde Haithabu, maar waarschijnlijk aan de overkant van de Slei, waar nu Sleeswijk

ligt. In de directe omgeving van de Noorse handelsnederzetting Skiringssal is een aan een hoofdman toegeschreven grote hal aangetroffen. De nederzetting heeft er zijn naam aan overgehouden. Waarschijnlijk was het *castrum* op de splitsing van de Rijn en de Lek in de negende eeuw dusdanig door erosie aangetast dat een plaatselijke heerser hier niet meer kon verblijven. Wellicht moeten we in het grote gebouw, dat op De Geer is aangetroffen, de *sal* zien die door de Denen is gebruikt.

In het afslaan van piratenaanvallen blijkt Hrœrekr ondanks de roerige tijden – de Frankische kusten worden voortdurend geplunderd – te slagen, want er wordt slechts eenmaal een plundering in West *Frisia* gemeld. Mogelijk heeft hij de piraten in dit geval weten te bewegen verder hun heil buiten het rijk van Lotharius te zoeken. Ze verleggen hun werkterrein nog dat jaar naar Gent en later naar het Seinegebied [95].

Hoewel Dorestad door de Deense aanwezigheid redelijk gevrijwaard bleef van plunderingen valt het te bezien of de bewoners wel zo blij met hen waren. De weinig zachtzinnige inning van de belastingen, waaraan de overlevering van de *clepscelda* nog herinnert [96], en de ongetwijfeld met problemen gepaard gaande inkwartiering van het gevolg van Hrœrekr – een bont gezelschap van bannelingen en outlaws – zal de Denen niet populair gemaakt hebben. Het ligt voor de hand dat het recht op vrijstelling van belastingen, die de kooplieden in het gebied van de Utrechtse kerk genoten, werd genegeerd. De hiervoor ter sprake gekomen heervaartplicht, waarschijnlijk door Hrœrekr opgelegd, zal zonder twijfel bij hen niet populair geweest zijn. Zeker als ze daarvoor ook nog hun eigen schepen moesten inzetten. De kooplieden vormden juist een substantieel deel van de bevolking van Dorestad, nog in 863 is er sprake van 'vele Friese handelaren' [97]. Het is daarom niet onmogelijk dat zij nog tijdens het bewind van Hrœrekr een eerste aanvang hebben gemaakt met de verplaatsing van hun negotie naar plaatsen zoals Tiel en Deventer, gelegen buiten het Friese gebied van de Deense heersers. Een tendens die zich na het Verdrag van Meerssen in 870 zou voortzetten, zoals hierna nog aan de orde komt. En daarmee lijkt de aanwezigheid van de verdedigers van Dorestad paradoxaal genoeg een van de katalysatoren voor de teloorgang van de handelsplaats te worden.

Nadat Saksische edelen in 852 de Deense banneling Klakk-Haraldr, graaf van Riustringen en oom van Hrœrekr, hebben vermoord, raken zijn zonen Guðröðr en Hróðulfr op drift. Ze leiden een paar jaar een piratenbestaan op de Westfrankische kusten, maar laten het gebied van hun neef Hrœrekr ongemoeid. Hróðulfr vertrekt naar Ierland en vestigt zich aan de zuidkust; Guðröðr sluit zich aan bij zijn neef in Dorestad.

In 855 vertrekken Hrœrekr en Guðröðr naar Denemarken waar ze proberen 'koninklijke macht' te verkrijgen. Hun tocht wordt een mislukking en in het najaar keren ze weer naar Dorestad terug. Ze blijken nu *parte maxima Fresiae* (het grootste gedeelte van Frisia) te beheersen [98]. Hoewel de bronnen in verband met Hrœrekr niet spreken van een militair opperbevelschap, mogen we wel aannemen dat de Deen als zodanig was

aangesteld en daarmee een meer gezaghebbende positie bekleedde dan die van een graaf. Zijn 'opvolger' Guðröðr heerste in 882 over heel de *provincia Frisia*, dus over alle Friese kustlanden [99].

Als na de dood van de Deense koning Hárekr de betrekkingen tussen de Franken en de Denen verslechteren, wordt Hrœrekr in 857 in het noorden van Saksen gestationeerd ter versterking van de noordgrens. Maar al snel blijkt dat Lotharius zijn vazal harder in *Frisia* nodig heeft. Want een bende vikingen maakt gebruik van diens afwezigheid om Dorestad te bestormen en de Betuwe en naburige gebieden te verwoesten [100]. Hrœrekr keert inderdaad terug naar West-*Frisia* en neemt de verdediging weer ter hand. Kort daarop plunderen Denen Dorestad en ook een niet geringe *villa*, waar de Friezen tevergeefs hun toevlucht hadden gezocht. Mogelijk weet Hrœrekr de aanvallers te bewegen hun heil buiten zijn gebied te zoeken, want ze varen de Rijn op naar Keulen. Bij Neuss bemiddelt Hrœrekr tussen de belegeraars en de belegerden. Op zijn advies trekken de piraten zich terug zoals zij gekomen waren [101].

Derde fase. De ondergang van Dorestad

Na de dood van Lotharius II in 869 probeert Karel de Kale Lotharingen bij West-Francië in te lijven. Onder Oostfrankische druk mislukt een poging om zijn vertrouweling Alfridus op de vacante bisschopszetel in Utrecht te krijgen. Meer succes heeft Karel met Hrœrekr met wie hij in januari in Nijmegen een overeenkomst sluit [102]. Mogelijk heeft de Westfrankische koning al op voorhand de Friese kustlanden aan de Deen beloofd om hem binnen zijn kamp te krijgen. Sindsdien geldt hij als Karels *fidelis* (getrouwe) [103]. Het is mogelijk dat door het loyaliteitsverband tussen de vorst en de invloedrijke Deen diens gebied bij het verdrag van Meerssen intact wordt gelaten en aan het Westfrankische rijk wordt toegevoegd. Maar duidelijk is dit niet, zo komt Utrecht formeel in handen van Lodewijk de Duitser. Desondanks kan de Utrechtse bisschop Odilbald – een beschermeling van Lodewijk – hier niet zetelen en moet naar Deventer uitwijken. Utrecht lijkt in de praktijk onder Westfrankische invloedssfeer te vallen. Ook al zouden we aannemen dat de rijksgrens door Frisia naar de letter van de tekst van het verdrag van Meerssen grotendeels langs de Maas kwam te liggen, dan nog zal Karel de Kale door de aanwezigheid van Hrœrekr heel West Frisia tot aan het Vlie *de facto* hebben beheerst. En zo komt ook Dorestad, deel uitmakend van het gebied van Hrœrekr, door zijn toedoen onder invloed van de Westfrankische vorst.

Over Dorestad wordt door Hincmar, de schrijver van de ons overgeleverde tekst van het verdrag, niet gerept. Karel de Kale toont weinig belangstelling voor de handelsplaats en bevordert liever een haven als Quentovic, gunstig gelegen tussen het Kanaal en het Westfrankische achterland. De reeds gememoreerde opkomst van deze plaats juist in deze periode is dan ook opmerkelijk. Het toch al zieltogende Dorestad werd door de nieuwe verdeling politiek van het achterland afgesneden en daarmee was het lot van

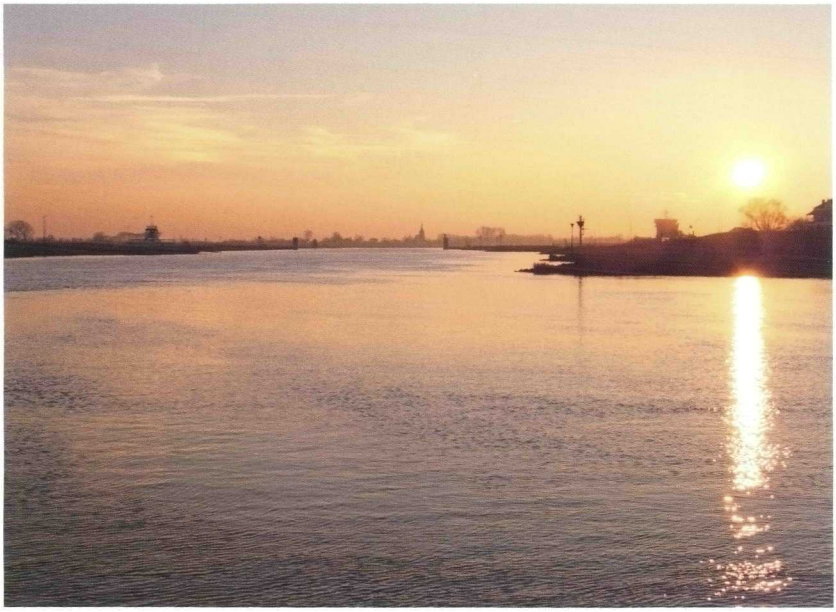

De Lek bij Wijk bij Duurstede. Foto auteur.

dit eens zo belangrijke handelscentrum bezegeld. Mogelijk heeft een grote overstroming kort na 870 ook nog een rol gespeeld [104]. De Oostfrankische heersers verplaatsten hun steun en daarmee hun invloed naar de binnen hun rijk gelegen plaatsen Tiel en Deventer. De bijzondere status die handelslieden in Dorestad door toedoen van de Utrechtse kerk genoten, verviel in Tiel doordat de kerk hier aanvankelijk nauwelijks een rol speelde. Om de overgang naar Tiel aantrekkelijk te maken, kregen handelslieden aan het einde van de negende eeuw dezelfde privileges die ze eerder in Dorestad hadden genoten [105].

De overeenkomst in opbouw tussen Dorestad en Tiel is opmerkelijk. Beide plaatsen hadden een havenstrook langs een oudere zijtak van een rivier, respectievelijk de Kromme Rijn en de Linge, nabij een jongere zich ontwikkelende stroom, respectievelijk de Lek en de Waal. Op het splitsingspunt lag een versterking ten behoeve van de fiscus. Op de oeverwal in de binnenbocht van de oudere zijtak bevonden zich koopmanswoningen of opslagplaatsen parallel aan een verbindingsweg langs de oever, in beide gevallen Hoogstraat geheten. Achter de mercantiele strook bevond zich een ruimer opgezette agrarische sector en daarachter was (en is in Tiel nog steeds) de kerk gelegen [106]. Het ziet er dan ook naar uit dat veel handelslieden uit Dorestad naar Tiel zijn verhuisd. De kroniekschrijver Alpertus van Metz had geen goed woord over voor deze ruwe, onbetrouwbare, goddeloze, overspelige lieden zonder tucht, die zich nog het liefste overgaven aan gezamenlijke drinkgelagen. En in het bijzonder merkte hij de afwijkende gewoonten en instellingen op waarmee de Tielse kooplieden zich van andere handelsplaatsen onderscheidden [107].

Zeventien van de voorwerpen opgegraven in Wijk bij Duurstede in 1841-1842 (Gekleurde steendruk uit: L.J.F. Janssen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over de opdelvingen te Wijk bij Duurstede', in: Oudheidkundige Mededeelingen, Leiden, 1842, Pl. II na p. 72; een beschrijving van de genummerde voorwerpen bevindt zich op p. 59-70).

Doelde hij wellicht op Friese handelaren, die oorspronkelijk uit Dorestad afkomstig waren? Want ze bestraften volgens hun eigen recht, waarvoor ze goedkeuring van de

keizer hadden gekregen. De door Alpertus gesignaleerde drinkgelagen op feestdagen en de vrije seksuele moraal doen denken aan Noordse gebruiken zoals we die kennen uit IJslandse sagen en Arabische getuigenissen. Het lijkt daarom niet uitgesloten dat er tevens een Deens element aanwezig was in de hechte Tielse koopliedenpopulatie. De door Alpertus zo veroordeelde festiviteiten kunnen ook wijzen op bijeenkomsten van gildenbroeders. Een dergelijk koopmansgilde zal ook al in Dorestad hebben gefunctioneerd. In dit verband is de vondst in Tiel van tiende-eeuwse munten met het opschrift IOIIISTATAS, waarin we het verbasterde *Dorestatus* kunnen herkennen, opmerkelijk [108].

Tiel, slechts tien kilometer van Dorestad verwijderd, wordt nu ook een interessant doelwit voor piratenraids. Vanaf 850 worden er meerdere plunderingen in de Betuwe gemeld. Dankzij koninklijke steun kon Tiel opbloeien en kwam de raids te boven. Ook Tiel richtte zich op de handel met het Rijnland, zoals aan de hand van archeologische vondsten is vastgesteld. De Oostfrankische koningen wisten zo hun greep op de Rijndelta tot in de twaalfde eeuw te behouden. Voor Dorestad bleven er echter niet veel activiteiten meer over nadat het gros van de kooplieden was vertrokken – de plaats had nauwelijks nog bestaansrecht.

Archeologen hebben de handelsnederzetting Tiel niet verder terug kunnen traceren dan tot circa 890 [109]. De stichting van het Sint-Walburgsklooster door graaf Waldger tussen 889 en 892 [110] geeft echter aan dat Tiel op dat moment reeds een plaats van enige importantie moet zijn geweest. In 893 wordt de plaats zelfs al als *oppidum* (versterkte plaats) aangeduid [111]. Als koning Zwentibold in 896 de in Dorestad geldende vrijstelling van belastingen mede van toepassing verklaart voor de *homines ecclesiae* (mannen van de kerk) in Tiel, dan moet deze plaats al enige tijd als handelscentrum hebben gefunctioneerd. De aanwezigheid van de resten van een Karolingische voorganger van de huidige Sint-Maartenskerk bevestigt de ouderdom van de plaats, die al rond 855 als *Dioli* wordt vermeld in de *Codex Laureshamensis* [112].

Mocht het door Hrœrekr beheerste gebied zich al tot de Betuwe en Teisterbant hebben uitgestrekt – een opmerking van Prudentius [113] doet zulks vermoeden – dan raakte de Deen dit gebied door de verdeling van Meerssen in 870 in ieder geval kwijt. De verplaatsing van de handel van Dorestad naar Tiel en Deventer moet voor hem een hard gelag geweest zijn en moet hem hebben aangezet om met Lodewijk de Duitser besprekingen te voeren. In 873 ontmoette hij de vorst in een sfeer van wantrouwen. Desondanks accepteerde Lodewijk de Deen als zijn vazal, waarschijnlijk in Fries gebied ten oosten van het Vlie [114]. Sindsdien vernemen we niets meer van hem: zijn rol was – net als van Dorestad – uitgespeeld. De machtsbasis van Guðröðr, die in 882 wordt aangesteld als bestuurder over *Frisia*, ligt in Kennemerland. Over Dorestad wordt niet meer gerept.

Als in de tiende eeuw de Oostfrankische keizer geheel Lotharingen in zijn greep krijgt, lang nadat de rol van de Deense heersers in de Lage Landen is uitgespeeld, wordt de Utrechtse kerk hersteld in haar macht. De bisschop laat Utrecht opbloeien, maar laat de handelsplaats van de 'gierige koopman' links liggen. De handelsfunctie behoort tot het

verleden en de bestuurlijke functie wordt naar Utrecht verplaatst. De geografische scheiding van kerkelijke en wereldlijke functies blijkt nimmer gunstig te zijn uitgevallen. De kerk concentreerde – en behield – haar belangen voornamelijk in Utrecht. Het eens zo machtige Dorestad zou slechts een regionale betekenis behouden.

Besluit

Aan de voet van de muren van een voormalig Romeins fort ontstond aan het begin van de zevende eeuw op de oevers van de Rijn en de Lek de handelsnederzetting Dorestad. Goederen uit het Maas-Rijngebied en uit het Noordzeegebied werden hier verhandeld. De handelsnederzetting was vanaf het begin een speelbal van de elkaar bestrijdende Franken en Friezen, totdat de Franken de definitieve hegemonie in het rivierengebied in handen kregen. De Austrasische machthebbers, en later vooral de Karolingen, steunden het *emporium* onder andere door handels- en ambachtslieden speciale privileges te geven. Dorestad groeide en bloeide en al snel werd de plaats aan de noordzijde met een nieuwe handelswijk langs de Rijn uitgebreid. De twee delen van Dorestad: de Merovingische Bovenstad met het *castrum* en de Karolingische Benedenstad waren door een doorlopende weg op de linkeroever van de Rijn met elkaar verbonden. De Benedenstad was als een Friese *Einstraßenanlage* opgezet, met een havenfront met loopdammen in de Rijn en westelijk daarvan, op de Heul, een voornamelijk agrarische nederzetting.

In de negende eeuw werd Dorestad gedurende een aantal decennia, zij het met onderbrekingen, door Denen beheerst. De opmaat tot hun aanwezigheid was een reeks van vikingraids op de handelsplaats, waartoe Lotharius I de stoot had gegeven. Deze had in het conflict dat hij met zijn vader Lodewijk de Vrome had met de Deense politieke banneling Haraldr junior geïntrigeerd en hem aangezet tot aanvallen op de Friese kustlanden. Daarbij wordt Dorestad herhaaldelijk getroffen. Om zijn militaire positie te verstevigen, schenkt Lotharius nadien de handelsplaats aan de Deense broers Haraldr junior en Hrœrekr. Als vervolgens de verhoudingen van de Karolingen enigszins normaliseren, vallen de Deense broers bij Lotharius in ongenade. Haraldr junior komt om, maar Hrœrekr weet te ontkomen. Hij richt zijn pijlen op de Friese kustlanden van Lotharius en weet Dorestad in te nemen. Lotharius wordt gedwongen hem zijn gebieden terug te geven, de handelsplaats wordt zijn machtsbasis. Aanvankelijk met zijn Deense aanhang, maar gaandeweg ook met plaatselijk gerekruteerde krachten, weet Hrœrekr het *emporium* redelijk vrij van raids te houden.

Maar de Deense heerser kreeg een kat in de zak, want de plaats was al op zijn retour. Door de opkomst van de regionale handel was het belang van centra voor langeafstandshandel afgenomen. Door de groeiende macht van de lokale elite waren de Frankische koningen steeds minder in staat controle over Dorestad te houden. Een poging om hun macht in te dammen door de Utrechtse kerk te begunstigen met goederen in Dorestad had weinig succes. Het dubbelspel met aan de ene kant de Frankische vor-

sten met de Utrechtse kerk en aan de andere kant de lokale elite met de Keulse kerk leidde tot een verbrokkelde en steeds minder beheersbare handelsplaats. De goederen van de Utrechtse kerk waren verdeeld over twee complexen: het gebied rond de Bovenkerk in de Bovenstad en de noordelijke handelswijk in de Benedenstad. Het koningsgoed concentreerde zich daartussen, in het gebied van het laatmiddeleeuwse stadje Wijk. Het gevolg is dat Lodewijk de Vrome zijn interesse in Dorestad verliest: de havenwerken worden niet meer uitgebreid. De economische neergang zet door als Dorestad bij het tussen de Oost- en Westfrankische rijken gemangelde Middenrijk van Lotharius I wordt ingedeeld. De handelsplaats was gaandeweg steeds minder aantrekkelijk geworden als vestigingsplaats voor kooplieden. En van de ruwe behandeling die hen sinds de Deense overheersing ten deel viel, waren ze niet gediend. Liever verhuisden zij naar plaatsen zoals Tiel en Deventer, buiten het door Hrœrekr en andere Denen beheerste gebied en dat was vrijwel geheel *Frisia*. Door de sleutelpositie, die Hrœrekr in West *Frisia* bekleedde, kwamen zijn gebieden – en daarmee ook Dorestad – onder invloed van het Westfrankische rijk van Karel de Kale. Hierdoor raakte de handelsplaats politiek geïsoleerd van het Oostfrankische achterland in het Rijn-Maasgebied en was daardoor gedoemd ten onder te gaan.

Hrœrekr restte slechts het Westfriese kustgebied met de kwijnende handelsplaats Dorestad. De achtergebleven handelslieden werden door de Oostfrankische koning met speciale privileges overgehaald naar Tiel en Deventer te verhuizen en daarmee was de rol van Hrœrekr uitgespeeld.

Gebruikte afkortingen

AB	Annales Bertiniani, zie: Rau, Hrsg., 1958a
AF	Annales Fuldenses, zie: Rau, Hrsg., 1960a
AX	Annales Xantenses, zie: Rau, Hrsg., 1958b
Nithard	Nithardi Historiarum Libri iiii, zie: Rau, Hrsg., 1955
OSU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, zie: Muller en Bouman, eds., 1920
RP	Kroniek van Regino van Prüm, zie: Rau, Hrsg., 1960b
VA	Vita Anskarii, zie : Robinson, ed., 1921

Literatuur

Berendsen, 2000 ▸ H.J.A. Berendsen, 'Wijk bij Duurstede, knooppunt aan de rivier', in: M.A. van der Eerden-Vonk e.a. (reds.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum, 2000, 11-24.

Blok & Koch, 1964 ▸ D.P. Blok en A.C.F. Koch, 'De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der stad', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 40 (1964) 38-51.

Brate, 1916 ▸ E. Brate, 'Frisergillets runstenar i Sigtuna', *Uppsala Fornminnesförenings Tidskrift*, 31 (1916) 277-279.

Coupland, 2002 ▸ S. Coupland, 'Trading places: Quentovic and Dorestad reassessed', *Early Medieval Europe*, 11 (2002) 209-232.

Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983.

Dekker, 1997 ▸ C. Dekker, 'De stichting van de parochies', in: C. Dekker e.a. (reds.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, Utrecht, 1997, 143-154.

Doesburg, Van, 2000 ▸ J. van Doesburg, 'What's in a name? De naam Wijk in relatie tot de ligging en de functie van de nederzetting', in:

M.A. van der Eerden-Vonk e.a. (reds.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum, 2000, 67-82.
Dümmler, Hrsg., 1881 ▸ E. Dümmler, Hrsg., *Monumenta Germaniae historica, Poetae Latini aevi Carolini* I, Hannover, 1881.
Ellmers, 1984 ▸ D. Ellmers, *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa*, Neumünster, 1984.
Es, Van, 1969 ▸ W.A. van Es, 'Excavations at Dorestad; a Pre-preliminary Report: 1967-1968', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 19, 1969 ('s-Gravenhage, 1970) 183-207.
Es, Van, 1984 ▸ W.A. van Es, 'Romeinse helmen uit de Rijn bij Rijswijk', *Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. M.W. Heslinga*, Amsterdam, 1984, 255-291.
Es, Van, 1994 ▸ W.A. van Es, 'Friezen, Franken en Vikingen', in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (reds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht/Amersfoort, 1994, 82–119.
Es, Van, & Verwers, 1980 ▸ W.A. van Es & W.J.H. Verwers, *Excavations at Dorestad 1, The Harbour: Hoogstraat I*, Amersfoort, 1980.
Faral, 1964 ▸ E. Faral, *Ermold le Noir, Poème sur Louis le Pieux et épitres au roi Pépin*, Parijs, 1964.
Geer van Oudegein, De, 1860 ▸ J.J. de Geer van Oudegein, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, I, Eiteren en IJsselstein*, Utrecht, 1860.
Glöckner, Hrsg., 1929 ▸ K. Glöckner (Hrsg.), *Codex Laureshamensis*, Darmstadt, 1929.
Gosses, 1926 ▸ I.H. Gosses, *Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland*, Groningen/Den Haag, 1926.
Gosses, 1946a ▸ I.H. Gosses, 'De oude kern van het bisdom Utrecht', in: F. Gosses en J.F. Niermeyer (reds.) *Verspreide Geschriften*, Groningen/Batavia, 1946, 119-129.
Gosses, 1946b ▸ I.H. Gosses, 'Deensche heerschappijen in Friesland gedurende den Noormannentijd', in: F. Gosses en J.F. Niermeyer (reds.) *Verspreide Geschriften*, Groningen/Batavia, 1946, 130-151.
Halbertsma, 2001 ▸ H. Halbertsma, *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*, Utrecht, 2001.
Harthausen, 1966 ▸ H. Harthausen, *Die Normanneneinfälle im Elb- und Westermündungsgebiet mit besonderer Berücksichtigung der Schlacht von 880*, Hildesheim, 1966.
Henderikx, 2001 ▸ P.A. Henderikx, 'Het Cartularium van Radbod', in: P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum, 2001, 241-273.
Henstra, 2000 ▸ Henstra, D.J., *The Evolution of the Money Standard in medieval Frisia*, Groningen, 2000.
Hessing, 1994 ▸ W.A.M. Hessing, 'Wijk bij Duurstede-De Horden', in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (reds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht/Amersfoort, 1994, 226-230.
Jankuhn, 1956 ▸ H. Jankuhn, *Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, Neumünster, 1956.
Koch, 1992 ▸ A.C.F. Koch, 'Phasen in der Entstehung von Kaufmannsniederlassungen zwischen Maas und Nordsee in der Karolingerzeit', in: A.C.F. Koch, *Tussen Vlaanderen en Saksen: Uit de verspreide geschiedkundige geschriften*, Hilversum, 1992, 191-206.
Kok, 1958 ▸ H.J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.
Krusch, Hrsg., 1888 ▸ B. Krusch, Hrsg., 'Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV, Continuationibus', in: *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Merovingicarum* II, Hannover, 1888, 168-193.
Künzel, 1984 ▸ R.E. Künzel, 'Het beeld van steden, handelsnederzettingen en kooplieden in vroegmiddeleeuwse verhalende bronnen', in: C.M. Cappon e.a. (reds.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam, 1984, 95-109.
Lebecq, 1983 ▸ S. Lebecq, *Marchands et navigateurs Frisons du haut moyen age*. Lille, zonder jaar.
Levison, Hrsg., 1905 ▸ W. Levinson, Hrsg., 'Vita Bonifatii auctore Willibaldo', *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum* 57, Hannover/Leipzig, 1905.
Löwe, 1950 ▸ H. Löwe, 'Studien zu den Annales Xantenses', in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters namens der MGH.*, 8, 1950, 59-98.
Maris, 1950 ▸ A.J. Maris, 'De plaats der parochiekerk in Dorestad, in de 'villa' Wijk en in de stad Wijk bij Duurstede', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* (1950) 61-71.
Muller en Bouman, eds., 1920 ▸ S. Muller Fz. en A.C. Bouman, eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* I, Utrecht, 1920.
Pertz, Hrsg., 1835 ▸ G.H. Pertz, Hrsg., *Capitularia regum Francorum, Monumenta Germaniae historica, Leges*, Hannover, 1835.
Pertz, Hrsg., 1846 ▸ G.H. Pertz, Hrsg., 'Gesta pontificum Cameracensium', in: *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Scriptores* VII, Hannover, 1846, 393-525.
Rau, Hrsg., 1955 ▸ R. Rau, 'Nithardi Historiarum Libri iiii', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* I, Darmstadt, 1955, 386-461.
Rau, Hrsg., 1958a ▸ R. Rau, 'Annales Bertiniani', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* II, Darmstadt, 1958, 11-287.
Rau, Hrsg., 1958b ▸ R. Rau, 'Annales Xantenses', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, II, Darmstadt, 1958, 339-371.
Rau, Hrsg., 1960a ▸ R. Rau, 'Annales Fuldenses', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, III, Darmstadt, 1960, 19-177.
Rau, Hrsg., 1960b ▸ R. Rau, Hrsg., 'Reginonis Prumensis Chronica', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* III, Darmstadt, 1960, 180-319.
Rij, Van, ed., 1980 ▸ H. van Rij, ed., *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz*, Amsterdam, 1980.
Robinson, ed., 1921 ▸ C.H. Robinson, *Anskar, The Apostle of the North, 801-865, translated from the Vita Anskarii by Bishop Rimbert his fellow missionary and successor*, London, 1921.
Sarfatij, 1999a ▸ H. Sarfatij, 'De vroege topografie van middeleeuws Nijmegen', in: J.B. Berns e.a. (reds)., *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok*, Hilversum, 1999, 321-330.
Sarfatij, 1999b ▸ H. Sarfatij, 'Tiel in Succession to Dorestad', in: H. Sarfatij e.a. (eds.), *In Discussion with the Past, Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 1999, 267-278.
Scholz, ed., 1972 ▸ B.W. Scholz, *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, Michigan, 1972.

Sloet, 1872 ▸ L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen*, 's-Gravenhage, 1872.
Talbot, 1954 ▸ C. H. Talbot, *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany, Being the Lives of SS. Willibrord, Boniface, Leoba and Lebuin together with the Hodoepericon of St. Willibald and a selection from the correspondence of St. Boniface*, London/New York, 1954.
Tremp, Hrsg., 1995 ▸ E. Tremp, *Thegan – Die Taten Kaiser Ludwigs; Astronomer – Das Leben Kaiser Ludwigs*, Hannover, 1995.
Tuuk, Van der, 1996 ▸ L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', *Historisch geografisch tijdschrift* 14 (1996) 11-23.
Verwers, 1978 ▸ W.J.H. Verwers, 'Romeinse vondsten uit Dorestad', *Dorestadnummer Spiegel Historiael* (1978), 313-314.
Vliet, Van, 2002 ▸ K. van Vliet, *In kringen van kanunniken, Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen, 2002.
Winter, Van, 1980 ▸ J.M. van Winter, 'Die Hamaländer Grafen als Angehörige der Reichsaristokratie im 10. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 44 (1980), 16-46.

Noten

1. In dit artikel wordt *Dorestad* geschreven conform de in de negende eeuw meest gangbare spelling. De auteur is prof.dr W.A. van Es en prof.dr J.M. van Winter erkentelijk voor hun kritische beoordeling van dit artikel en het geven van nuttige suggesties. Ook is bijzondere dank verschuldigd aan dr D.J. Henstra vanwege zijn bereidheid tot een uitgebreide discussie over de positie van de Denen in de Lage Landen.
2. *Fredegarii continuationes*, Krusch, Hrsg., 1888, 172.
3. Koch, 1992, 194. Zie voor deze etymologie het artikel van Lauran Toorians, elders in dit Jaarboek.
4. Berendsen, 2000, 18.
5. *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*, Levison Hrsg., c.4, 16-17.
6. Schenkingsoorkonde van Karel de Grote uit 777 (OSU no. 48).
7. Sporen van de oorspronkelijke loop van de Lek zijn nog in het landschap te herkennen.
8. OSU no. 48; OSU no. 49; ten oosten van Rijswijk is nog steeds een toponiem 'De Woerd' te vinden.
9. De (Kromme) Rijn had in de Karolingische periode nog een beddingbreedte van 130 meter (Tuuk, Van der, 1996, 21).
10. Dekker, 1983, 287.
11. Dekker, 1983, 101.
12. Blok & Koch, 1964, 38.
13. Es, Van, 1984.
14. Es, Van & Verwers, 1980, 22 e.v.
15. Ellmers, 1984, 202.
16. Ellmers, 1984, 181-183.
17. Es, Van & Verwers, 1980, 36.
18. Jankuhn, 1956, 32; Coupland, 2002, 224-225, komt tot een piek ten tijde van Lodewijk de Vrome.
19. Es, Van & Verwers, 1980, 294 e.v.
20. Es, Van, 1969, 193 e.v.
21. De plaatsing van het gebouw midden in een al bestaand grafveld en de aanwezigheid van de resten van wat als een klokkenstoel zou kunnen worden opgevat wijzen op de religieuze bestemming van het gebouw, maar hierover bestaat geenszins zekerheid (vriendelijke mededeling prof.dr W.A. van Es).
22. Maris, 1950, 67.
23. Zie noot 5.
24. Gosses, 1946a, 125.
25. VA, c. 19.
26. *Alcuini poeti*, Dümmler, Hrsg., 1881, 220 ; Alcuin heeft eveneens de handelsplaats Quentovic met een meervoudsvorm aangeduid: *vici, vicos* (Dümmler, Hrsg., 1881, 66).
27. In de *Gesta episcoporum Cameracensium* (Pertz, Hrsg., 1846, 466) als 'Walcras' en bij Prudentius (AB 841, 54) als 'Gualacras'.
28. In het jongere afschrift in het *Liber Donationum* van de Dom is *Dorestato* ten onrechte veranderd in *Dorestado*.
29. Een oplopende oever, een stade, is door archeologisch onderzoek vastgesteld voor de noordelijke havenwijk (Es, Van & Verwers, 1980).
30. Deze is op een plattegrond van Jacob van Deventer terug te vinden als Sancta-Cruciskerk, de Heilige-Kruiskerk (Maris, 1950, 63-66). De nederzetting Wijk wordt uitgebreid behandeld in Van Doesburg, 2000.
31. Dekker, 1983, 98 e.v.
32. OSU no. 111.
33. Dekker, 1983 , 289.
34. OSU no. 49.
35. *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*, Levison Hrsg., c.4, 16.
36. Zie voor de periodisering van de havenconstructies Es, Van & Verwers, 1980, 300 e.v.
37. Faral, 1964, 210.
38. *Vita Bonifatii*, t.a.p.; VA; het is niet uitgesloten dat de auteurs Willibald en Rimbert het kerkelijke centrum Utrecht tot het veel belangrijkere Dorestad hebben gerekend, zoals Gosses (1946a, 128) aannam. In Dorestad waren meerdere kerken en er was waarschijnlijk een *monasterium* met een actieve gemeenschap van clerici. De aantekening van (T)heutbertus als (koor)bisschop van

Dorestad is in dit verband verklaarbaar. We moeten ons zelfs afvragen in hoeverre de geestelijkheid zich in Utrecht ophield. Hoewel deze zich fors afzette tegen de in hun ogen minderwaardige handelaren (Künzel, 1984, 99 e.v.) zullen de meeste clerici toch liever in het bruisende Dorestad dan in het doodse Utrecht hebben verbleven.

39. Verwers, 1978, 312.
40. OSU no. 43.
41. OSU no. 56.
42. AB 835, 28.
43. Sarfatij, 1999b, 267.
44. Voor de late bloei van Quentovic, zie: Coupland, 2002, 218.
45. Dekker, 1983, 283.
46. Henderikx, 2001, 267.
47. OSU no. 48.
48. OSU no. 35.
49. Vliet, Van, 2002, 117.
50. Dekker, 1983, 111-112.
51. OSU no. 218.
52. De gelijke patrocinia van beide kerken (Kok, 1958, 51), de Dorestad-parochie, waaronder Rijswijk nog net begrepen was (Dekker, 1983, 318) en de geringe afstand tussen de kerken doet zulks vermoeden. Anders dan vaak wordt aangenomen is er geen rivier aangetoond tussen beide kerken. De afstand tussen door fosfaatkartering aangetoonde bewoning en de kerk van Rijswijk is slechts 250 meter. Rijswijk moet welhaast in de periferie van de Bovenstad hebben gelegen. Misschien moeten we nabij Rijswijk, gezien de naam, zelfs de *vicus*, de handelswijk van de Bovenstad vermoeden.
53. Talbot, 1954, 146.
54. Sarfatij, 1999a, 322.
55. OSU no. 172.
56. Dekker, 1983, 100.
57. Winter, Van, 1980, 30.
58. Dekker, 1997, 149.
59. Dekker, 1983, 113.
60. OSU no. 49.
61. Noormannen, zoals in contemporaine bronnen in de etnische betekenis, ongeveer te vergelijken met het begrip Scandinaviërs. Noormannen die zich bezig hielden met piraterij worden hier, zoals tegenwoordig te doen gebruikelijk, als vikingen aangeduid.
62. kildaR genoemd, op runenstenen U379 en U394 van Sigtuna, Uppland, Zweden, zie Brate, 1916.
63. VA c. 24; 27.
64. Es, Van, 1994, 118.
65. Coupland, 2002, 226; het zou voor een deel om Friese imitaties kunnen gaan, zie Henstra, 2000, 63-64.
66. Harthausen, 1966, 23.
67. *Ordinatio imperii*, Pertz, Hrsg., 1835, 270-273.
68. AB 834, 26; Theganus, (Tremp, Hrsg., 1995, 250); Astronomus, (Tremp, Hrsg., 1995, 498).
69. AB 837, 34.
70. AB 836, 30; Theganus *continuatio* (Tremp, Hrsg., 1995, 254).
71. Astronomus (Tremp, Hrsg., 1995, 504).
72. De *Annales Xantenses* noemen Haraldr junior als broer van de later veelvuldig in de Lage Landen opererende Deen Hrœrekr (AX 850, 350). Deze annalen volgende, zal Haraldr hier ook 'junior' genoemd worden om hem te onderscheiden van zijn oom Klakk-Haraldr. In deze bron wordt Haraldr junior impliciet onderscheiden van een oudere Haraldr, die evenwel nadat de annalen zijn geredigeerd, uit de voorgaande tekst is weggevallen (Löwe, 1950, 72).
73. AB 841, 54.
74. *vicus* volgens AX 834, waarschijnlijk geschreven door de geestelijke Gerward; *emporium* volgens AB 834, geschreven door Prudentius.
75. AB 839, 44.
76. AB 843, 60.
77. Nithard, 450.
78. AF 850, 38.
79. AX 846, 348.
80. AF 850, 38.
81. AX 845, 346.
82. AB 850, 76; AF 850, 38; AX 850, 350.
83. AF 850, 38.
84. AF 850, 38; AX 850, 350.
85. AB 850, 76.
86. Lebecq, 1983, 30-34.
87. Deze term gebruikte Hincmar voor verscheidene vikinggroepen in het Seinegebied (AB 861, 106).
88. Dit vroeg Gosses (1926, 63) zich al af. De huidige auteur hoopt dit thema nog nader uit te werken.
89. Zoals later blijkt als hij zich weer in Dorestad vestigt (AB 855, 90).

90. AF 850, 38.
91. AX 850, 350; AB 855, 90; AF 857, 50.
92. AB 850, 76.
93. Geer van Oudegein, De, 1860, 21 e.v.
94. Coupland, 2002, n. 60; we zouden in dit geval echter ook met Friese imitaties te maken kunnen hebben, zie Henstra, 2000, 63-64.
95. AX 851, 350; AB 851, 80; AB 852, 82.
96. Gosses, 1946b, 148.
97. AB 863, 116.
98. AB 855, 88-90.
99. RP 882, 264.
100. AB 857, 94; AB 859, 100.
101. AB 863, 116; AX 864, 354.
102. AB 870, 206.
103. AB 872, 224.
104. Hessing, 1994, 227.
105. OSU no. 88.
106. Sarfatij, 1999b, 268.
107. Rij, Van, ed., 1980, 80.
108. Sarfatij, 1999b, 273-274.
109. Sarfatij, 1999b, 267.
110. Halbertsma, 2001, 100.
111. Goederenregister abdij van Prüm, Sloet, 1872, 66.
112. Glöckner, Hrsg., 1929, no. 111.
113. AB 847, 70.
114. AF 873, 90.

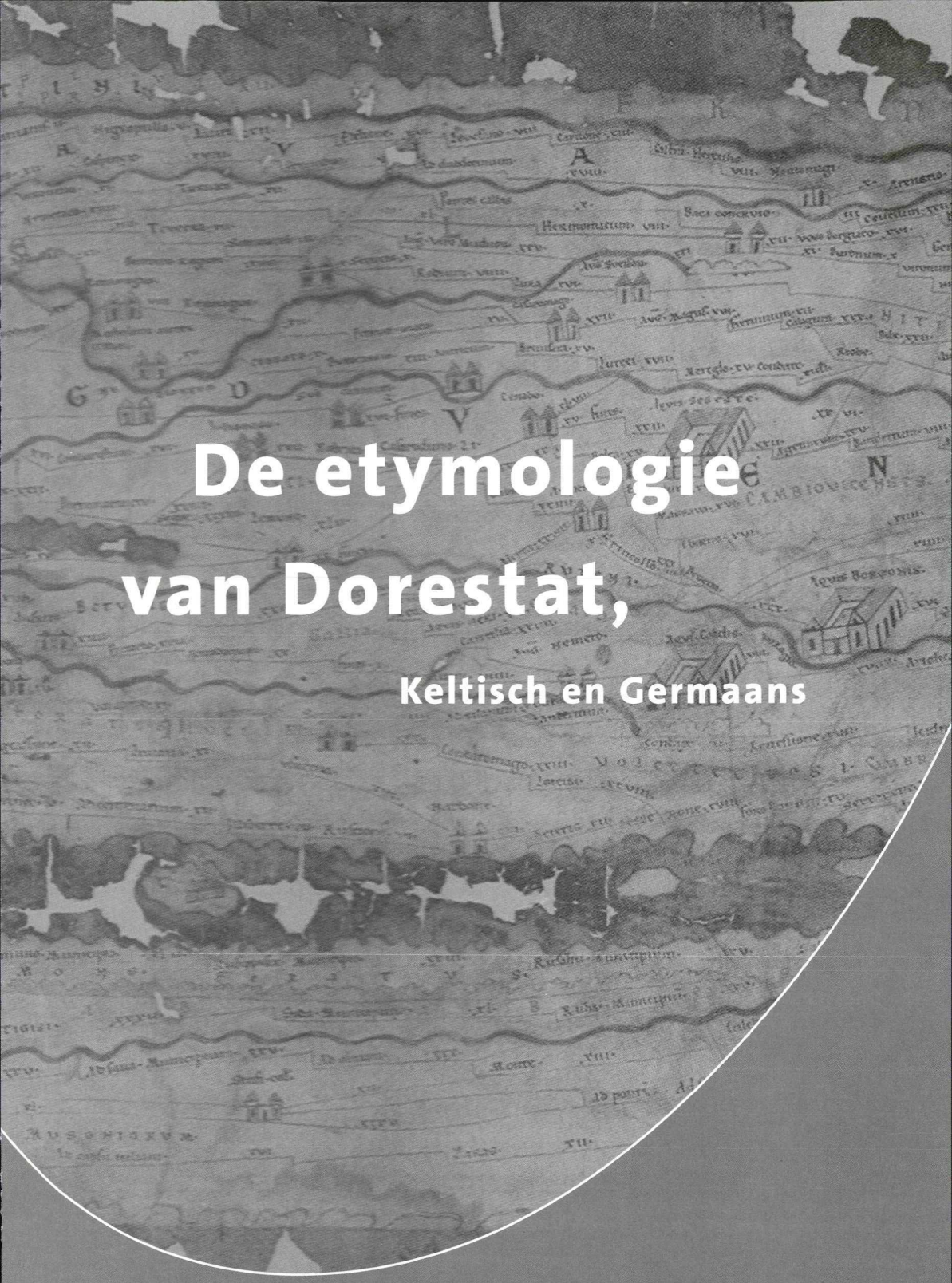

De etymologie van Dorestat,

Keltisch en Germaans

Lauran Toorians

In recente naslagwerken geldt Dorestat als een plaatsnaam met een Keltische etymologie, wat voor een vroegmiddeleeuwse naam in Nederland een opmerkelijk gegeven is. In dit artikel wordt deze etymologie onderworpen aan een kritische heroverweging, met als resultaat de interpretatie van Dore-stat als een samenstelling van een Keltisch met een Germaans element. Betoogd wordt dat een dergelijk compositum kon ontstaan in een Romaanstalige omgeving, met een vorm van Romaans die zich kenmerkte door een sterk Keltisch substraat, en met Germaans in de naaste omgeving. Vervolgens wordt een aantal andere plaats- en waternamen uit de omgeving van Dorestat en eveneens met Keltische wortels (en deels Romaanse invloeden) belicht. Tot slot wordt op grond van dit alles de mogelijkheid geopperd dat in de vroegmiddeleeuwse handelscentra Dorestat en Quentovic eenzelfde Romaanse, Keltisch 'gekleurde' taal de omgangstaal was.

Andere (etymologisch) behandelde namen zijn: Batavodurum, Canche, Domburg, Doornenburg, Durbuy, Duur (gem. Olst), Hellegat(sluis), IJssel, Lek, Levefano, Quentovic, Rijn en Tudderen.

Lauran Toorians (Tilburg, 1958) studeerde middeleeuwse geschiedenis en Keltische taalkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden. Vanaf de oprichting in 1991 tot in 1996 was hij voorzitter van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies en gedurende het wintersemester 2003/2004 was hij gastprofessor Keltisch aan de Universiteit van Wenen. Hij werkt als freelance publicist en onderzoeker en doet al geruime tijd onderzoek naar het Keltisch in de Nederlanden.

Inleiding

Vroeg in de zevende eeuw begon Dorestat zich te ontwikkelen tot het commerciële centrum dat het tot in de negende eeuw zou blijven. Op de grens van het Friese en het Frankische gebied en met uitstekende verbindingen in alle richtingen vormde het gedurende die periode een belangrijk knooppunt in het netwerk van handelswegen dat over West-Europa lag. Dorestat en omgeving (het Kromme-Rijngebied) namen een zodanig centrale positie in, dat kan worden gesproken van 'het hart van Nederland'. Eind zevende eeuw bevond Dorestat zich in politiek opzicht in *patria Frigonum*, begin achtste eeuw werd de plaats blijvend Frankisch [1].

Opmerkelijk is dat de naam *Dorestat* misschien wel de enige plaatsnaam in vroegmiddeleeuws Nederland is waarvan in de toponymische literatuur zonder meer wordt aangenomen dat deze Keltisch is [2]. De juistheid van deze opvatting lijkt mij boven alle twijfel verheven, de voorgestelde etymologie zelf is echter niet zonder problemen. De gedachte is dat de naam teruggaat op het Keltisch **dworest-* 'deur', met een of twee (de meningen variëren daarover) niet nader verklaarde suffixen. Deze etymologie is onbevredigend en kan in elk geval op deze manier niet juist zijn. De kern van het probleem ligt in het feit dat hier wordt geopteerd voor een (min of meer) Proto-Keltische vorm voor het woord voor 'deur', en niet voor een vorm zoals we die in de vroege middeleeuwen zouden mogen verwachten. Wanneer we wel van zo'n jongere vorm uitgaan, zullen we zien dat deze perfect past en we bovendien worden verlost van het onverklaarbare suffix (of de onverklaarbare suffixen).

Duron

De oudste Keltische inscripties dateren wellicht al uit de zevende eeuw voor Christus. Gereconstrueerd Proto-Keltisch moet daar dus in tijd aan voorafgaan. De Oudkeltische talen die wij op dit moment het best kennen zijn het Gallisch en het Keltiberisch, terwijl het min of meer contemporaine Brits goed bekend is door reconstructie. Met Gallisch en Brits bevinden we ons min of meer ten tijde van de Romeinse overheersing, de oudste Keltiberische inscripties dateren uit de tweede eeuw voor Christus (we kunnen het Keltiberisch hier verder buiten beschouwing laten).

Het lexicale element dat we zien in *Dorestat* luidt in het Gallisch *duron* en betekent in die taal 'besloten marktplaats, plein; door een poort beschutte woonplaats, stad' [3]. Het komt frequent voor in plaatsnamen, waaronder de Nederlandse naam *Tudderen* (Duits *Tüddern*, juist over de grens bij Sittard) die moet teruggaan op het Gallisch **teutoduron* ('noordelijke marktplaats of stad') [4]. Niet nader geïdentificeerd, maar contemporain met Dorestat is *Fresdore* (918-948, ligging onbekend (in Utrecht)), en verder kende Ptolomaeus (*Geogr.* II. 9, 8) als 'hoofdstad' (πολις) van het Bataafse gebied Βαταυόδουρον (Tacitus, *Hist.* V. 19-20: *Batavodurum*). Als eerste lid lijkt het element voor te komen in de naam van Durbuy (prov. Luxemburg). Hiervan luiden al de oudste vermeldingen *Durbuy*

Vierendertig van de voorwerpen opgegraven in Wijk bij Duurstede in 1841-1842 (Gekleurde steenduk uit: L.J.F. Janssen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over de opdelvingen te Wijk bij Duurstede', in: Oudheidkundige Mededeelingen, Leiden, 1842, Pl. I na p. 72; een beschrijving van de genummerde voorwerpen bevindt zich op p. 42-59). Middenboven als nr. 7 een Keltische denarius en links daarvan als nr. 10 een denarius van Karel de Grote met waarschijnlijk een deel van het opschrift Dorostat.

(1084 vervalsing midden 12de e.; vel. sim.) en is ook het adjectief *Durboiensis* (begin 12de e. cop. 13de e.) overgeleverd [5]. In dit geval lijkt de oorsprong het Gallisch *duro-bogio-*

'stad van de brekers of geweldplegers' of *duro-boios* 'actieve, levendige stad' [6]. In elk geval bij de tweede interpretatie van deze naam is er een verband met de bekende (Centraal-Europese) Keltische stamnaam *Boii*.

De stelling bij de plaatsnaam *Duur* (gem. Olst, Overijsel): 'men kan hier zeker niet denken aan kelt. *durum* 'vesting' is al te vooringenomen [7]. De naam is weliswaar pas relatief laat overgeleverd, met als oudste vermelding *Dure* 1381-1383, maar staat verder een ontwikkeling zoals *Dorestat* > *Duurstede* niet in de weg. Dat de naam niet Keltisch zou kunnen zijn *omdat* de plaats in Overijsel ligt, heeft weinig bewijskracht.

Interessant is dat ditzelfde etymon ook is geattesteerd in het zogenaamde Glossarium van Endlicher, een korte lijst van Laatgallische woorden met Latijnse vertalingen die mogelijk dateert uit de vijfde eeuw: *doro* gl. *osteo* (Latijn *ostium* 'riviermonding; ingang, deur') [8]. Dezelfde vorm met *o* vinden we bij Beda (672-735) in *in civitate Dorubrevi* voor Rochester (Romano-Brits *Durobrivae*) en in *in Doruverni (civitate)* voor Canterbury (Romano-Brits *Durovernum Cantiacorum*) [9]. Op basis van deze vorm, die zowel formeel als semantisch voldoet, die ons chronologisch dicht bij het historische Dorestat brengt, en die nog steeds goed Keltisch is, laat zich probleemloos een doorzichtig compositum als **doro-stat* vormen. De ontwikkeling van de klinker (*u* > *o*) is Laatgallisch en vond vroeg in de zesde eeuw (of eerder) ook plaats in (een deel van) het Zuidwest-Brits, dat wil zeggen in het Cornisch en een deel van het Bretons [10].

Stat

Het tweede element in de naam *Dorestat* is wat problematischer. In de oudste vermeldingen van de naam vinden we steeds *-stat*, *-state* (vel. sim.) en er bestaat in de literatuur duidelijk twijfel over of we dit mogen vereenzelvigen met het Modern Nederlandse *stad*. Een grond voor die twijfel ligt in de tweede *t* in de naam, die we hier in dat geval – op etymologische gronden – niet zouden verwachten. Hier valt tegenin te brengen dat in vroege vormen van het 'stad-woord' een *-t* niet ongewoon is en dat in het Oudhoogduits de vorm *stat* zelfs de norm is. Het woord is verwant met *staan* en mogelijk speelde de formele en semantische verwantschap met Latijn *statio* '(stil)staan, standplaats, verblijfplaats' een rol.

Een ander mogelijk bezwaar is dat het woord *stad* in zijn moderne betekenis in het Nederlands pas vrij laat voorkomt. De oudere betekenis is 'plaats' en de moderne betekenis vinden we niet eerder dan in de loop van de dertiende eeuw (toen *stad* het woord *burg* ging vervangen). De enige attestaties in plaatsnamen vóór 1200 zijn (buiten mogelijk *Dorestat*) [11]: *Blijdenstein* (< 1152 cop. begin 15de e. *Blidenstat*), *Heemstede* (< wrsch. eind 11de e., 1125-1130 cop. ca. 1425, ca. 1150 *Hemstede*), en *Stedum* dat geacht wordt van Friese oorsprong te zijn [12]. Daarnaast vinden we het Oudnederlands *stade* (< Gm. *statha* 'oever, aanlegplaats') in *Abstede* (< ca. 1180 *Abbenstade*), waarbij het de vraag is of het daadwerkelijk om verschillende etyma gaat. Nauw verwant aan in elk

geval deze laatste vorm is het (verouderd) Duitse *Gestade* 'oever' [13]. De voorkeur gaat uit naar het Oudnederlands *stat* 'plaats', omdat *Dorestat* later evolueerde tot *Duurstede* (maar op grond van *Abstede* < *Abbenstade* < *-statha* is dit een zwak argument).

Blok en Koch formuleerden de gedachte dat de vormen met *-stat* en die met *-stad* (beide vel. sim.) die 'sedert het derde kwart der achtste eeuw' naast elkaar voorkomen, betrekking hadden op twee naast (of tegenover) elkaar gelegen nederzettingen [14]. Deze interpretatie vond navolging onder archeologen die inderdaad een soort agglomeratie van nederzettingen aantroffen die deels na en deels naast elkaar floreerden [15]. Het lijkt mij echter uiterst onwaarschijnlijk dat twee nederzettingen die vlak bij elkaar liggen en deels gelijktijdig floreren twee vrijwel homonieme (maar verschillende!) namen zouden dragen (alsof aan weerszijden van het IJ Amsterdam tegenover 'Emsterdem' zou liggen). We hebben hier te maken met één naam die verwijst naar één plaats en de orthografische variatie zal eerder te maken hebben met zaken als schrijfgewoonte, de talige achtergronden van de betreffende auteur en volksetymologische aanpassingen binnen een veranderend taalklimaat waarin de naam wellicht niet langer doorzichtig was.

Al met al lijkt er dus weinig bezwaar om bij de interpretatie van Dorestad uit te gaan van het Laatgallische *doro-* + het Oudnederlandse *stat* 'plaats' of het Oudnederlandse *statha* 'aanlegplaats' [16]. Dit brengt ons terug bij de vraag naar de precieze betekenis van het Laatgallische *doro*. In het Glossarium van Endlicher wordt die gegeven als 'riviermonding; ingang, deur' waarbij we dus een semantische verschuiving zien van het oorspronkelijke Proto-Keltische 'deur(vleugels)' (het woord gaat terug op een oude dualis) via het Gallisch 'door een deur of poort afgeschermde ruimte', 'marktplaats, stad' naar het Laatgallisch 'mond(ing, van een rivier), deur'. Nu is er natuurlijk discussie over mogelijk tot op welke hoogte we mogen zeggen dat Dorestat in de monding van de (Oude) Rijn lag (de afstand tot Katwijk bedraagt al gauw 100 kilometer), maar het was in elk geval de eerste belangrijke havenplaats vanaf de monding. Ook valt te denken aan de mogelijkheid dat het punt waar de Lek aftakte van de Rijn werd beschouwd als een 'monding' [17]. Dat Dorestat een 'marktplaats, stad' was, zal geen betoog behoeven, dus deze betekenis past in elk geval.

Het compositum

Op basis van deze betekenissen ('monding' / 'stad' // 'plaats' / 'oever') zijn vier interpretaties mogelijk voor de naam *Dorestat*. Van deze vier gaat mijn voorkeur uit naar 'stad-plaats', hoewel ik ook de mogelijkheid 'monding-plaats' niet onaantrekkelijk acht. Er blijken echter in het Nederlands meerdere vergelijkbare paren van (ongeveer) synonieme woorden te bestaan, waarbij het ene Keltisch en het andere Germaans is. Paren die bovendien ook samen een compositum kunnen vormen. Een voorbeeld is *Domburg* (< **dûnum-burgos*), terwijl voortbordurend op de Keltische etymologie voor

Helinium, ook *Hellegat(sluis)* er mogelijk een is [18]. Verder is er het tamelijk frequent voorkomen van de benaming *kadijk* voor middeleeuwse dijken en de terminus technicus *zelzout* voor zout gewonnen uit zilte turf (de zogenaamde 'zelnering') [19]. Opmerkelijk is dat in al deze gevallen het Keltische element als eerste optreedt. Wanneer ook Dorestat in deze categorie van composita thuishoort, zou de betekenis dus zoiets moeten zijn als '(markt)stad-plaats'.

Een mogelijke parallel voor Dorestat als compositum van een Keltisch element met een Germaans element dat min of meer synoniem is, is de plaatsnaam *Doornenburg* (Gelderland). De oudste vermelding van deze naam luidt *Doronburc* (begin 9de e. cop. 1170-1175) en het is waarschijnlijk beter hierin het Laatgallisch *doro(n)* te zien dan het Oudnederlands '*dorn* 'met woekervokaal'' [20]. De moderne vorm is dan – zeer begrijpelijk – ontstaan door volksetymologie.

Het ligt natuurlijk voor de hand aan te nemen dat dergelijke woordparen en composita ontstonden in een omgeving (in tijd en ruimte) waarin Keltisch en Germaans met elkaar in nauw contact stonden. Bovendien is het de vraag of we voor Dorestat wel moeten kiezen tussen Keltisch en Germaans, waar om meerdere redenen een keuze tussen Romaans en Germaans aantrekkelijker lijkt te zijn. Dat het Nederlandse rivierengebied gedurende de Romeinse tijd sterk geromaniseerd was, en dat dit vrijwel zeker ook een brede kennis van het Latijn met zich meebracht, laat zich meer dan waarschijnlijk maken. Dat het Romaans dat zich hieruit ontwikkelde werd gekenmerkt door een sterk Keltisch substraat, is betoogd door Peter Schrijver, die uitgaat van een ontwikkeling die in grote lijnen parallel is aan die van het Picardisch ('Northwest Romance') [21]. De inwoners van Dorestat zouden dus wel eens een sterk Keltisch gekleurd Romaans als omgangstaal kunnen hebben gehad, waarnaast zij zich voor de handel op het achterland bedienden van – of toch tenminste te maken hadden met – een Westgermaans dat kan gelden als een van de voorlopers van het huidige Nederlands.

Een andere indicatie voor Romaanse (klank)ontwikkelingen vormt de palatalisering van *s* voor *i* zoals we die aan het begin van dit artikel al zagen in *patria Frigonum* [22]. De *g* in deze vorm zal ongeveer hebben geklonken als de beginmedeklinker in 'gelatine'. Vergelijkbaar is *castro Duristate Frigiones* uit de eerste helft van de achtste eeuw (cop. ca. 900) [23]. Deze palatalisering begon al in het Laat-Latijn en werkte gedurende enkele eeuwen door, maar werd voor het begin van het literair Oudfrans weer ongedaan gemaakt, met een stemhebbende medeklinker als resultaat (bijvoorbeeld: Latijn *mansionem* > Romaans **masjone* > Oudfrans *maizun* > Modern Frans *maison*) [24]. Deze palatalisering kan het best worden begrepen als parallel aan de ontwikkeling van het dimunitief suffix *-tje* < **-kīn*, waarvoor ook de invloed van een Romaans substraat wordt aangenomen [25]. Zoals ook Peter Schrijver in de aangehaalde literatuur betoogt, vormen de ontwikkelingen in het 'Noordwestelijk (Gallo)romaans', dus die in het Proto- en Oud-Picardisch, de naaste equivalenten voor wat wij hier zien [26]. We mogen dan ook aannemen dat het Romaans van Dorestat sterk vergelijkbaar is met dit 'Proto-Picardisch'.

Duurstede

De moderne vorm *Duurstede* vertoont voor de klinker in de eerste syllabe een ontwikkeling die parallel is aan die in *uur*, waarvan wordt aangenomen dat het via het Oudfranse *(h)ore* teruggaat op het Latijnse *hōra* [27]. Dit sluit goed aan bij de veronderstelling dat we het vroegmiddeleeuwse *Dore(stat)* als Romaans moeten beschouwen, zij het als een Keltisch leenwoord in dat Romaans. Er bestaat daarbij echter nog wel een probleem: de eerste lettergreep in het Gallische *doro-* < *duron* heeft een korte vocaal en die wordt ook voor *Dorestat* aangenomen. De 'oplossing' die Blok en Koch hiervoor aandragen, is dat we te maken hebben met een dertiende-eeuwse herinterpretatie op basis van uitsluitend schriftelijke bronnen [28]. De naam, en de uitspraak daarvan, zouden sinds circa 950 volledig vergeten zijn geraakt, om pas in de dertiende eeuw uit de archieven te worden opgediept om een 'in het kader van de feodale naamgeving' passende naam voor het kasteel te leveren. De oudste vormen met *u(u)* dateren uit het eerste kwart van de veertiende eeuw. Uitgesloten kan deze verklaring niet worden, maar ik acht hem toch minder waarschijnlijk dan haar bedenkers, die hem zelf omschrijven als 'elegant'. Een minpunt lijkt mij onder meer dat we in dit geval moeten aannemen dat de ontwikkeling die zorgde voor *hōra* > *(h)ore* > *uur* (en waarvoor ik buiten dit ene geval en *Duurstede* geen enkel ander voorbeeld vond) nog in de dertiende of veertiende eeuw productief was.

Een andere mogelijkheid is om met Schrijver aan te nemen dat het Keltisch in Nederland nog in de vroege middeleeuwen deelnam aan klankveranderingen zoals we die goed kennen voor het Brits-Keltisch [29]. Het Brits-Keltisch zag rond 600 een totale reorganisatie van het vocaalsysteem die wel wordt beschouwd als de meest kenmerkende stap in de overgang van het Brits naar de Neo-Britse talen Wels, Cornisch en Bretons [30]. De vocaallengte verloor hierbij zijn fonemische karakter en werd voortaan (en wordt in de Neo-Britse talen nog steeds) bepaald door het accent en de opbouw van de syllabe. Hierbij zou *doro-* een lange *o* in de eerste syllabe hebben gekregen, waarmee na een overstap van het woord naar het Germaans dit geheel klankwettig naar *Duur(stede)* zou leiden (mits de ontwikkeling zoals in *uur* productief was). In deze interpretatie had dus ook het vroegmiddeleeuwse *Dorestat* al een lange *o*. Maar ook in het Oudnederlands ontwikkelde *ŭ* in open syllabe zich tot *ō* [31]. (Later ontwikkelde deze klank zich tot /ø:/, geschreven als *eu*, maar dit gebeurde niet voor *r*; zie ook de vorige alinea.) Deze rekking in open syllabe (ook *ŏ* > *ō*) vond plaats 'in de loop van de twaalfde eeuw' en kan dus ook een rol hebben gespeeld bij *Duurstede* [32].

Rijn, Levefano, Lek en IJssel

Drie andere Keltische namen laten zich associëren met Dorestat. In de eerste plaats is dat die van de Rijn (< Gallisch *rēnos*), de rivier waaraan de handelsplaats haar bestaan dankte [33]. De tweede is *Levefano*, een plaats waarvan we de naam kennen van de Tabula

Deel van de Tabula Peutingeriana of Peutingerkaart met middenboven de vermelding van 'Levefano' in of nabij Wijk bij Duurstede. Deze kaart is een handgetekende kopie uit de 12de of 13de eeuw van een originele Romeinse reiskaart uit de 3de tot 4de eeuw. (Afbeelding Collectie ROB,Codex Vindobonensis 324, facsimilé-uitgave Graz 1976).

Peutingeriana en waarvan algemeen wordt aangenomen dat die moet worden gezocht in of nabij Wijk bij Duurstede. In deze naam is het element *fanum* Latijn en kan *leve-* worden gezien als het Keltische equivalent (met verlies van Proto-Indo-europese **p*) van het Nederlandse *vliet* [34].

De derde is de naam van de Lek die in de oudste bronnen verschijnt als *Lokkia(m)* (777 cop. eind 11de e., tweemaal) en *Loccham* (918-948 cop. eind 11de e.), naast vormen met *e* vanaf (waarschijnlijk) de eerste helft van de negende eeuw [35]. In het Gallische woord *locu* 'meer' is de consequent verschijnende *o* onverklaard (en daarmee diagnostisch) en het ligt voor de hand de naam van de Lek hiermee te verbinden [36]. Voor een vergelijkbare (maar omgekeerde) semantische ontwikkeling kan worden verwezen naar het Oudiers *rían* 'zee, oceaan' (< *rēnos* < *reinos*). In het Oudiers is dit een poëtisch (en 'early archaic') woord dat ook werd gebruikt als vertaling van de riviernaam Rijn.

In de Romeinse tijd was de Lek nog een kleine en vrij onbetekenende aftakking van de hoofdstroom die werd gevormd door de Kromme Rijn. Waarschijnlijk in de derde eeuw werd de Lek actiever en ging zij meer water voeren, wat op den duur ten koste ging van de Kromme Rijn. Deze laatste rivier kreeg minder water en slibde langzaam dicht, tot hij in 1122 bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd [37]. De verplaatsing van de hoofdstroom van Kromme Rijn naar Lek deed zich voor 'zeker niet voor de tiende eeuw en mogelijk pas veel later' [38].

Ook de naam *IJssel* wordt regelmatig in verband gebracht met Keltische vormen. In de middeleeuwen is eerst *Lacke et Isla* (10e en 11e e.) en later *Isla et Lake* (1122 en later) de benaming voor het gebied langs de Hollandse IJssel en de Lek. Een groot aantal Europese riviernamen gaat terug op iets dat in het Gallisch *isara* luidde. De betekenis daarvan is 'de onstuimige, de snelle'. We vinden deze riviernamen echter niet alleen in Keltisch gebied, maar onmiskenbaar ook daarbuiten, waarmee zij behoren tot de vroegste laag van Indo-europese (rivier)namen die door de Duitse taalkundige Hans Krahe (1898-1965) is omschreven als 'Oud-Europees'. Een Nederlandse (Vlaamse) riviernaam die onomstreden teruggaat op *isara* is die van de *IJzer* (*Ysera* 846 cop. ca. 1320-'30).

In het geval van *IJssel* hebben we echter twee problemen. In de eerste plaats natuurlijk het feit dat deze naam uitgaat op een *l* en niet op een *r*. Alle vroege vormen van deze riviernaam (voor zowel de Hollandse als de Gelderse IJs(s)el) luiden *Isla*, *Isle* (vel. sim.) [39]. Daarnaast mogen we weliswaar met Delamarre aannemen dat *Isara* in het Gallisch voorkwam als riviernaam, maar zet hij ook uiteen dat dit een 'gedelexicaliseerde' naam zal zijn geweest [40]. Dat wil zeggen dat *isara* in het Gallisch uitsluitend een riviernaam was, en geen 'gewoon' woord. In de latere Keltische talen komen afleidingen van de Proto-Indo-europese wortel **eis-* in het geheel niet voor, dus alles wijst erop dat de naam niet Keltisch is (maar ouder). Daar komt bij dat in het Germaans deze wortel klankwettig evolueerde tot **īs-* en we dus (met een ander suffix) met evenveel recht zouden kunnen aannemen dat we met *IJssel* een Germaanse naam hebben. We hebben dan op zijn best twee verschillende riviernamen die stamverwant zijn. De conclusie uit dit alles moet zijn dat de etymologie van *IJssel* niet helder is en we niet kunnen beslissen of de naam via het Keltisch of het Germaans tot ons is gekomen.

Opmerkelijk is nog wel dat de oudste vormen van de riviernaam *IJssel* identiek zijn met het Romaanse en Oudfranse woord *isle* 'eiland' (Modern Frans *île* < Latijn *insula*) dat we ook terugvinden in de plaatsnaam *Lille / Rijsel* (< *l'Île / ter IJsel*; Latijn *apud Insulam* 1063, *apud Islam* 1063 cop. 1775). Rijsel ontstond op een eiland in de Deule, een zijrivier van de Leie, en *IJsel* is in dit geval dus helemaal geen waternaam. We zouden op grond hiervan kunnen speculeren dat we *IJssel* niet moeten opvatten als een oorspronkelijke waternaam, maar dat de zo genoemde rivieren hun naam kregen op grond van de eilanden die erin, of de vruchtbare waarden die er langs lagen (in het Middeleeuws Latijn wordt in oorkonden het woord *insula* regelmatig gebruikt met de betekenis 'waard'). Wanneer dat juist zou zijn, gaat het uiteraard wel om namen die van oorsprong Latijn of Romaans zijn.

Conclusies

Zoals al enige tijd vrij algemeen werd aangenomen, is de plaatsnaam *Dorestat* inderdaad en ten minste deels van Keltische herkomst. Voor de etymologie kan echter niet

worden uitgegaan van het Proto-Iers **dhworestu-* 'deur'. Een beter aanknopingspunt biedt het Gallisch *duron* 'besloten marktplaats, plein; door een poort beschutte woonplaats, stad', met de in het Glossarium van Endlicher geattesteerde laatklassieke (of vroegmiddeleeuwse?) vorm *doro* als vrijwel exacte parallel. Het tweede lid van de naam kan worden geïnterpreteerd als *stad* 'plaats' (of eventueel 'oever').

Er zijn aanwijzingen dat de taal waarin dit compositum ontstond, en die dus ook de taal van Dorestat zelf zal zijn geweest, een Romaanse was. Het gaat daarbij om een taal die net als het Latijn van Noordwest-Frankrijk en van Brittannië door een Keltisch substraat was beïnvloed en waarvan we dan ook mogen aannemen dat Keltische elementen uit onder meer de plaatsnaamgeving erin voortleefden. Dat het tweede element in het compositum Germaans is, kan een verwijzing in zich houden naar het oostelijke achterland waarvoor Dorestat als handelsplaats zo belangrijk werd. Op de markt en in de haven van Dorestat zal naast Latijn en Keltisch (waarvan we niet weten hoe lang het inheems nog voortleefde, maar wellicht ook van Britse zeelieden, kooplui en reizigers) zeker ook Germaans zijn gesproken.

Dat het Keltisch in Dorestat en omgeving inheems was, blijkt onder meer uit het gegeven dat ook andere namen in de omgeving een Keltische etymologie hebben. Zoals Peter Schrijver in diverse publicaties heeft laten zien, is de invloed van dit Keltische (en Galloromaanse) substraat nog steeds herkenbaar in (delen van) het hedendaagse Nederlands.

Met de inwoners van Dorestat en omgeving als sprekers van een Keltisch gekleurd Romaans dient zich tot slot nog een andere uitdagende conclusie aan: deze handelaars en ambachtslieden spraken 'dezelfde' taal als hun concurrenten/collegae in Quentovic, de handelshaven aan de monding van de Canche die een cruciale rol speelde in de contacten met Engeland. *Quentovic* is de *wīk* 'handelsplaats' (< Latijn *vicus*) aan de *Canche* (< **kantio-*), waarbij de riviernaam teruggaat op het Gallisch *cantos* 'omtrek, rand, velg (van een of wiel)'. De Canche vormde in de Romeinse tijd de grens ('rand'?) tussen de gebieden van de Ambiani ten zuiden en de Morini ten noorden ervan. De vroegmiddeleeuwse spellingen van deze namen met *qu-* zijn typisch Picardisch [41]. Opmerkelijk is dat ook dit Gallisch *cantos* (< **kmtos*) in het Nederlands werd geleend (*kant* 1. 'zijde, rand, (streek)' > 2. 'licht weefsel van linnen garen of zijde'). Het naast verwante Germaanse erfwoord is het Nederlandse *hemd* ('kledingstuk dat het lichaam omgeeft').

Mogelijkerwijs kunnen we in Dorestat en Quentovic de benoembare uitersten zien van het gebied waar in de vroege middeleeuwen Keltisch, Romaans en Germaans elkaar intensief beïnvloedden en waar Keltische leenwoorden als de genoemde in een vroege voorloper van het Nederlands konden worden opgenomen om vervolgens weer te worden doorgegeven naar aangrenzende taalgebieden. Beide plaatsen vormden belangrijke knooppunten in een uitgebreid handelsnetwerk, en beide lagen zij aan een oude grens en bloeiden zij op in of nabij nederzettingen die al in de Romeinse tijd een rol speelden.

Literatuur

Berkel, Van, en Samplonius, 1995 ▸ G. van Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*, Prisma informatief, Utrecht, 1995.

Bree, Van, 1977 ▸ C. van Bree, *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands. Klank- en vormleer, met een beknopte grammatica van het Gotisch*, Groningen, 1977.

Blok en Koch, 1964 ▸ D.P. Blok en A.C.F. Koch, 'De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der stad', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 40 (1964), 38-51, 189.

Delamarre, 2003 ▸ X. Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, Parijs, 2003, 2e édition revue et augmentée.

Es, Van, en Hessing, reds., 1994 ▸ W.A. van Es en W.A.M. Hessing (reds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad, 50 v.C. – 900 n.C*, Utrecht, 1994, tweede druk.

Gossen, 1951 ▸ C. T. Gossen, *Petite grammaire de l'Ancien Picard*, Parijs, 1951.

Gysseling, 1960 ▸ M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VI.1-2, s.l., 1960.

Jackson, 1953 ▸ K. Jackson, *Language and History in Early Britain. A chronological survey of the Brittonic Languages 1st to 12th c. A.D.*, Edinburgh, 1953.

Jackson, 1967 ▸ K.H. Jackson, *A Historical Phonology of Breton*, Dublin, 1967.

Kooistra en Steenbeek, 1994 ▸ L.I. Kooistra en R. Steenbeek, 'Het landschap en zijn mogelijkheden', in: Es, Van, en Hessing, reds., 1994, 14-21.

Künzel e.a., 1988 ▸ R.E. Künzel e.a., *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam, 1988.

Lambert, ed., 1994 ▸ P.-Y. Lambert (ed.), *La langue gauloise. Description linguistique, commentaire d'inscriptions choisies*, Parijs, 1994.

Loey, Van, 1970 ▸ A. van Loey, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands. Klankleer, vormleer, woordvorming*, Zutphen, 1970, achtste druk.

Mommsen, ed., 1892 ▸ T. Mommsen (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum* IX, Berlijn, 1892.

Pope, 1961 ▸ M.K. Pope, *From Latin to Modern French with especial consideration of Anglo-Norman. Phonology and morphology*, Manchester, 1961.

Pijnenburg e.a., 1997 ▸ W.J.J. Pijnenburg e.a., 'Vroegmiddelnederlands (circa 1200-1350)', in: M.C. van Toorn e.a. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam, 1997, 84.

Rivet en Smith, 1979 ▸ A.L.F. Rivet en C. Smith, *The Place-Names of Roman Britain*, Londen, 1979.

Schrijver, 1995 ▸ P. Schrijver, 'Welsh *Heledd*, *hêl*, Cornish **heyl*, 'Latin' *Helinium*, Dutch *Hel-*, *zeelt*', NOWELE 26 (1995), 31-42.

Schrijver, 1999 ▸ P. Schrijver, 'The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to Coastal Dutch', NOWELE 35 (1999), 3-47.

Schrijver, 2002 ▸ P. Schrijver, 'The rise and fall of British Latin: evidence from English and Brittonic', in: Markku Filppula, Juhani Klemola & Heli Pitkänen (eds.), *The Celtic Roots of English*. Studies in languages 37 (Joensuu 2002), 87-110.

Seebold, 1999 ▸ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23., erweiterte Auflage. Bearbeitet von E. Seebold, Berlijn en New York, 1999.

Sims-Williams, 1990 ▸ P. Sims-Williams, 'Dating the transition to Neo-Brittonic: phonology and history, 400-600', in: A. Bammesberger en A. Wollmann (eds.), *Britain 400-600: Language and History*, Heidelberg, 1990, 217-261.

Toorians, 2000 ▸ L. Toorians, *Keltisch en Germaans in de Nederlanden. Taal in Nederland en België gedurende de late ijzertijd en de Romeinse periode*. Mémoires de la Société Belge d'Études Celtiques 13, Brussel, 2000.

Toorians, 2001 ▸ L. Toorians, 'Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch', *Spiegel historiael* 36 (2001) 112-117, 146.

Toorians, 2002a ▸ L. Toorians, 'Keltisch **kagjo-*; kaai, kade, Cadzand, Seneucaega en Zennewijnen' *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 56 (2002), 17-22.

Toorians, 2002b ▸ L. Toorians, 'Een dijk van een argument of een korrel zout? Kadijk en zelzout', *Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten* 16:2 (2002), 4-5.

Toorians, 2004 ▸ L. Toorians, 'Een Keltische etymologie voor Orthen: *Civitas de Ortduno* tussen *Uxellodûnon* en *Orthen*', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 21 (2004), 78-95.

Toorians, 2005 ▸ L. Toorians, 'Ze schreven Latijn, maar wat spraken de Bataven?' in: N. Roymans e.a. (eds.), *Een kleine gemeenschap in een grote wereld. Opgravingen te Tiel-Passewaaij in de Civitas Batavorum*, Amsterdam, 2005, in druk.

Tummers, 1962 ▸ P.L.M. Tummers, *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*, Assen, 1962.

Verwers, 1994 ▸ W.J.H. Verwers, 'Wijk bij Duurstede-Dorestad', in: Es, Van, en Hessing, reds., 1994, 234-238.

Vries, De, 1962 ▸ J. de Vries, *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*, Utrecht en Antwerpen, 1962.

Noten

1. Voor deze algemene inleiding is onder meer gebruik gemaakt van Es, Van, en Hessing, reds., 1994, 94 (en passim). Omdat in dit artikel de etymologie van de naam centraal staat, hanteer ik steeds de oudste vorm *Dorestat*. In de historische literatuur is de latere vorm *Dorestad* gangbaar geworden.

2. Künzel e.a., 1988, s.v. 'Dorestad'; Berkel, Van, en Samplonius, 1995, s.v. 'Wijk bij Duurstede'. Kritisch hierover is Vries, De, 1962, s.v. 'Duurstede'. Gysseling, 1960, s.v. 'Duurstede', geeft geen etymologie. Uitvoeriger zijn Blok en Koch, 1964, 38-51, 189.
3. Delamarre, 2003, s.v. 'duron' (met verwijzing naar het Oudiers *dorus* < **dhworestu-* 'deur'). *Duron* werd ook gebruikt als Gallische vertaling voor het Latijnse *forum*.
4. Tummers, 1962, 13, 20-21; Delamarre, 2003, s.v. 'duron' s.v. 'teuto- 'gauche, nord''.
5. Gysseling, 1960, s.v. 'Durbuy', zonder etymologie.
6. Delamarre, 2003, s.v. 'bogio- 'briseur, pourfendeur'', en s.v. 'boios 'frappeur', 'terrible' ou 'actif, vivace' ?'. Beide vormen lijken etymologisch verwant, maar de exacte etymologie is niet geheel duidelijk.
7. Berkel, Van, en Samplonius, 1995, s.v. 'Duur'. De auteurs achten de naam mogelijk 'verwant met *deur* in de betekenis van 'doorgang' waarvoor ik geen parallellen ken. De vergelijking met het Engelse *Dore* waarmee zij besluiten, verdient in elk geval een nadere specificatie. Zij gaat bijvoorbeeld op voor *Dore* in South-Yorkshire, maar niet voor *Dore* in Herefordshire (< Brits **dubra* (> Wels *dwfr, dŵr*) 'water'. *Castle Dore* in Cornwall (een ijzertijd ringfort, hergebruikt in de vroege middeleeuwen, circa drie km ten noorden van Fowey) zou mogelijk zelfs kunnen teruggaan op een synoniemenpaar: *castellum – duron*.
8. Dit glossarium heet naar S.L. Endlicher (1804-1849) die het in 1836 ontdekte in de keizerlijke bibliotheek in Wenen, tegenwoordig de Österreichische Nationalbibliothek. Er zijn inmiddels een aantal andere manuscriptsversies bekend, waarvan de oudste dateert uit 796. De meest recente editie is die in Lambert, ed., 1994, 203. Varianten worden gegeven in de editie door Mommsen, ed., 1892, 613-614. Een foto van het Weense handschrift is te vinden op www.univie.ac.at/indogermanistik/quellentexte.cgi?51 (geraadpleegd op 31 augustus 2004). Zie ook Delamarre, 2003, s.v. 'duron'. Zoals ik elders uitvoeriger hoop te betogen, kan een latere datering voor dit glossarium niet worden uitgesloten.
9. Rivet en Smith, 1979, 57, 346-348, 353-354.
10. Lambert, ed., 1994, 204 ('gaulois tardif'); Jackson, 1953, 274 ('probably (...) beginning in the sixth century, perhaps earlier'); Jackson, 1967, 125-126.
11. Künzel e.a., 1988. Gezocht via register en 'Index van tweede elementen en suffixen'.
12. Er is nog een tweede *Hemstede* dat wellicht, maar niet zeker identiek is met Heemstede.
13. Seebold gaat uit van afleidingen van de Proto-Indo-europese wortel voor 'staan' met een suffix *-ti-* ('stad') en *-to-* ('oever'), maar zelfs wanneer dit juist is, liggen beide vormen zo dicht bij elkaar dat verwarring voor de hand ligt; Seebold, 1999, s.v. 'Gestade' en s.v. 'Stadt'.
14. Blok en Koch, 1964, 45-48.
15. Es, Van, en Hessing, reds., 1994, 91.
16. Dit dus contra Blok en Koch, 1964, 45, en in overeenstemming met de door hen verworpen interpretatie van J.W. Muller.
17. In een oudere visie op de geomorfologie van de streek paste deze interpretatie nog beter; Blok en Koch, 1964, 39: 'Volgens de bodemkundigen heeft de Lek vanuit het westen de Rijn [heeft] 'aangetapt'. Voor de huidige interpretatie zie Kooistra en Steenbeek, 1994 , 16, en hieronder.
18. Voor Domburg zie ook Toorians, 2004, 83. Voor Helinium: Schrijver, 1995.
19. Voor *kaai, kade* zie Schrijver, 1999, 36-37; Toorians, 2002a; en ook Toorians, 2002b.
20. Künzel e.a., 1988, s.v. 'Doornenburg' geeft als alternatief nog de persoonsnaam *Doro*. Overigens kent het Gallisch ook het woord *durnos* 'doorn'.
21. Schrijver, 1999; Schrijver, 2002; zie ook Toorians, 2001, 112-117, 146; en Toorians, 2005.
22. Deze vorm wordt – helaas zonder bron – geciteerd in Es, Van en Hessing, 1994, reds., 94. De datering die wordt gegeven is 'begin achtste eeuw'.
23. Künzel e.a., 1988, s.v. 'Dorestad'.
24. Voorbeeld met enkele kleine aanpassingen ontleend aan Pope, 1961, 132.
25. Schrijver, 2002, 108.
26. Voor de ontwikkelingen van *ke, ki* en *kj*, en van *s* + vocaal in het Oud-Picardisch, zie Gossen, 1951, resp. 71-74 en 85.
27. Bree, Van, 1977, 170-173; Loey, Van, 1970, 83-85.
28. Blok en Koch, 1964, 48-49. De oudste vermelding van *Duurstede* die zij geven dateert uit 1320 en luidt *Wiic bi Duerstede*.
29. Schrijver, 1999, 30-33.
30. Voor deze 'traditionele' datering zie Jackson, 1953, 344 ('about 600'). Schrijver, 1999, 30, dateert '[a]pproximately in the 7th c. A.D.'. Een vroegere datering ('early in the first half of the sixth century') wordt beargumenteerd door Sims-Williams, 1990, 260.
31. Schrijver, 1999, 12, en de daar aangehaalde literatuur.
32. Pijnenburg e.a., 1997, 84.
33. Delamarre, 2003, s.v. 'renos 'rivière, fleuve'('flot', 'qui coule')', met verwijzingen naar verdere literatuur.
34. Toorians, 2000, 102. Delamarre, 2003, s.v. 'leuo-' geeft een andere etymologie, uit de wortel **(s)lei-* en vertaalt 'glissant, lent' ?'. Hij vermeldt ook '*Levae Fanum* aux Pays-Bas'.
35. Künzel e.a., 1988, s.v. 'Lek'.
36. Delamarre, 2003, s.v. 'locu [lacu]'. De Germaanse verwanten gaan terug op Proto-Germaans **lakú-*.
37. Kooistra en Steenbeek, 1994, 16-18.
38. Verwers, 1994, 234.
39. De oudste vermelding betreft de 'Gelderse' IJssel: *iuxta Hislam* 797 (cop. begin of midden 10e e.).
40. Delamarre, 2003, s.v. 'isara'.
41. Gossen, 1951, 74-75; en ibidem, 35-36 and 66-67 voor de *e* in de naam. In dit licht moet de Vlaamse naam voor de Canche, *Kwinte*, worden beschouwd als een geval van spellinguitspraak. Mogelijk gaat het om een recente formatie.

Een spiegel aller grooten

Theater als deugdenspiegel voor Utrechtse regenten (1711-1728)

Kornee van der Haven

Tijdens de vredesonderhandelingen in Utrecht in de jaren 1711-1712 vonden er voor het eerst sinds enkele decennia weer toneelvoorstellingen plaats in de stad. Pieter Burman zou in 1711 bij de opening van het collegejaar met zijn bekende redevoering 'voor de comedie' het startschot geven voor een ware Utrechtse toneelstrijd. Burman wijst in deze rede - en in andere geschriften die het toneel verdedigden tegen de felle kritiek van de Utrechtse kerkenraad - meermaals op de opvoedende taak van toneel als een 'spiegel van burgerdeugden'. Gelegenheidsopvoeringen in de jaren 1724 en 1728 laten zien dat deze functie van het vroegmoderne toneel ook betrekking kon hebben op het handelen van de stadsregenten. Vooral het treurspel werd als een geschikt instrument beschouwd om niet alleen het gewone publiek maar ook de stadsbestuurders een deugdenspiegel voor te houden.

Kornee van der Haven studeerde Literatuurwetenschap aan de Universiteit Utrecht. Momenteel is hij als promovendus werkzaam bij het Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht waar hij onderzoek doet naar de ontwikkeling van het toneel in Amsterdam en Hamburg tussen 1675 en 1750 vanuit een stedelijke context. Het onderzoek behelst een vergelijking van de wijze waarop stedelijke instituties en instellingen (zoals 'kerk', 'stedelijke politiek', 'pachterschap', 'diplomatie') hun invloed hebben doen gelden op het theaterrepertoire in de twee steden.

Toneel op het Vredenburg

Vanaf 1614 werd er in Utrecht op het Vredenburg jaarlijks een algemene jaarmarkt georganiseerd die plaatsvond in juli en augustus. In dat jaar was deze 'gemeene jaarmarckt van allerhande waaren, goederen ende koopmanschappen' ontstaan uit een samensmelting van twee al langer bestaande jaarmarkten. [1] Op de Utrechtse jaarmarkt of kermis werden vooral bewerkte producten verkocht. De handel in andere goederen en grondstoffen was verplaatst naar de wekelijkse vrijmarkten. In de loop van de zeventiende eeuw werd de jaarmarkt meer een plek voor de verkoop van mode-artikelen, luxe- en exotische producten, kunstwerken, technische nieuwigheden en natuurlijk lekkernijen. [2] Maar vooral was de jaarmarkt traditioneel een plek van vermaak. Naast koorddansers, muzikanten, marionettenspelers, 'postuurmakers en springers' [3] waren er regelmatig acteurs aanwezig op de jaarmarkt om het publiek met toneelspel te onderhouden.

In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw kwam aan deze toneelvoorstellingen tijdens de Utrechtse kermis een einde tot het begin van de achttiende eeuw. Met de vredesonderhandelingen, die in 1713 zouden leiden tot het einde van de Spaanse Successieoorlog met het sluiten van de Vrede van Utrecht, kregen deze theateropvoeringen een nieuwe impuls. De buitenlandse gasten werden in de periode dat zij vanwege de onderhandelingen in Utrecht verbleven, vermaakt met theateropvoeringen, die overigens ook toegankelijk waren voor het gewone publiek. Al in de zomer van 1711 kreeg de theaterondernemer Jacob van Rijndorp, die theateropvoeringen verzorgde in Den Haag en Leiden, toestemming van het stadsbestuur om tijdens de jaarmarkt van dat jaar in Utrecht op te treden. [4] Ook in het daaropvolgende jaar kreeg Van Rijndorp van de Utrechtse vroedschap toestemming om tijdens de vredesonderhandelingen

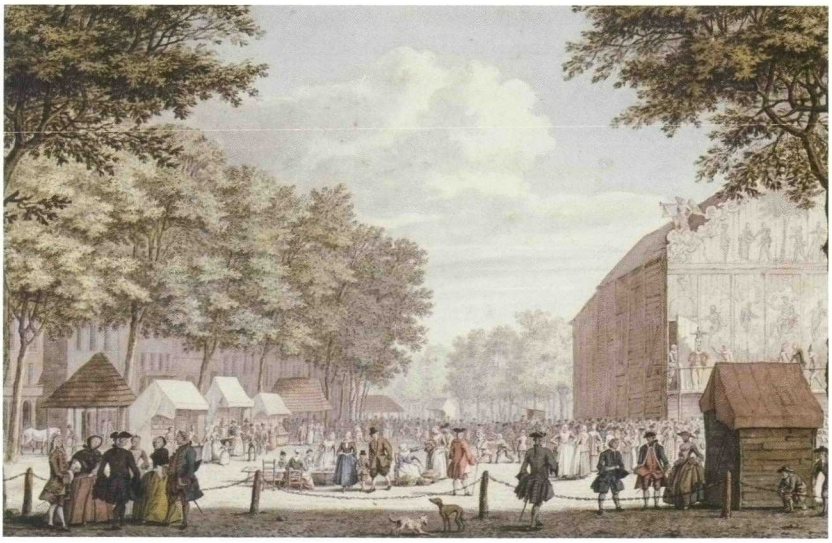

Gezicht op de zuidoostzijde van het Vredenburg te Utrecht tijdens een kermis. Rechts de 'theatertent'. Tekening van J. de Beijer, ca. 1750-1770. Het Utrechts Archief, Beeldbank: Catalogusnr. 30577.

theatervoorstellingen te verzorgen. Een andere toneelgroep mocht met permissie van het stadsbestuur Franse opera's en Franse en Italiaanse komedies vertonen.[5]

Het optreden van Van Rijndorp en de andere toneeltroep veroorzaakte in het bijzonder onder een aantal predikanten veel ophef. In 1671 had de vroedschap besloten in het vervolg geen toneeltroepen de stad binnen te laten. In 1709 en 1710 had de kerkenraad een commissie naar de burgemeesters gestuurd om opnieuw een verbod op toneelopvoeringen te bepleiten. Ondanks groot protest uit kerkelijke hoek ging de vroedschap in 1711 als gezegd opnieuw met de toneelopvoeringen tijdens de kermis akkoord, op voorwaarde dat een deel van de opbrengsten ten goede zou komen van de aalmoezenierskamer.[6] Ook in andere steden leverde de opvoering van theaterstukken veelvuldig discussies op tussen kerk- en stadsbestuur over de toelaatbaarheid. Deze machtsstrijd tussen kerkenraad en de stedelijke overheid ging in feite over de vraag in hoeverre het Gereformeerde kerkbesturen in de Repbliek in formele zin iets te zeggen hadden over het openbare stedelijke leven en politieke beslissingen die daarmee samenhingen. De discussie in Utrecht over toneelopvoeringen staat daarmee niet op zich.[7]

Het werkelijke startschot voor een Utrechtse toneelstrijd werd echter gegeven door de hoogleraar historie, welsprekendheid en staatkunde Pieter Burman die op 14 september 1711 bij de opening van het collegejaar zijn bekende redevoering 'voor de comedie' hield.[8] Deze redevoering werd vrij snel gepubliceerd en kende zo een brede verspreiding. De predikanten beschuldigden Burman ervan dat hij door zijn pleidooi voor de komedie het geloof zelf zou hebben bespot. Evenals in 1709/1710 werd er een commissie benoemd die bij de burgemeesters maatregelen moest bepleiten. Dit keer werd de kritiek van de kerkenraad met zwaarder geschut beantwoord. De vroedschap verzocht de kerkenraad uitdrukkelijk zich niet met 'academische zaken' bezig te houden en zich van kritiek op Burman en diens uitspraken te onthouden en verlangde zelfs dat de gedeelten in de kerkenraadnotulen naar aanleiding van het conflict rond Burman verwijderd zouden worden.[9]

De redevoering van Burman zou niettemin een langdurige pennenstrijd tussen de hoogleraar en de Utrechtse predikanten tot gevolg hebben. Behalve over de discussie omtrent de toelaatbaarheid van de komedie streden Burman en de predikanten ook over de vraag in hoeverre wereldlijke regeerders zich bij al hun beslissingen zouden moeten laten leiden door de heilige schrift. Burman probeerde in zijn betoog aan te geven dat het belangrijk is een scheiding te maken tussen godsdienst en 'staatskunde'. De opvoering van komedies heeft in zijn ogen weinig met godsdienst te maken en is daarom een zaak van de overheid en niet van de predikanten.[10] De kwestie mondde uiteindelijk uit in een discussie over de meer algemene vraag hoe godsdienst en politiek zich tot elkaar behoren te verhouden, een discussie die te ver voert om hier uitgebreid te behandelen.

Deze strijd tussen Burman en de predikanten is al regelmatig aan de orde gekomen in oudere publicaties zoals een vrij uitgebreid artikel van H.C. Hazewinkel over Burman en het toneel dat in 1927 in ditzelfde jaarboek verscheen.[11] Voor de bestudering van met

Gravure van Pieter Burman door J. Houbraken uit: Valerius Flaccus, Argonauticon libri octo *(Leiden 1724).*

name 'politiek-opvoedende' functies van het vroegmoderne toneel, is het natuurlijk van belang in te gaan op de contemporaine discussie over die functies. In Utrecht wisten de over het algemeen orthodox te noemen predikanten immers lange tijd het toneel uit de stad te weren. Zij moesten in 1711 echter bakzijl halen, maar deden dit zeker niet zonder slag of stoot. De discussie rond de redevoering van Burman geeft inzicht in de mogelijke functies die aan het vroegmoderne stedelijk theater werden toegeschreven. De argumenten die Burman daarbij gebruikte, moeten de Utrechtse magistraat in die mate hebben overtuigd, dat zij ook in de jaren die volgden nog regelmatig toneelspelers tot de Utrechtse jaarmarkt toelieten.

Toneel als regentenspiegel

In dit artikel zal worden ingegaan op de opvoedende taak van het vroegmoderne toneel en meer specifiek de vraag in hoeverre op het toneel ook bestuurlijke adviezen werden verstrekt aan de stadsbestuurders. Behalve het vroegmoderne debat over mogelijke functies van het toneel, zoals dat o.a. door Burman en de Utrechtse predikanten werd gevoerd, is daarbij de praktische betekenis van het toneel als 'deugdenspiegel' van belang. Aan de hand van een aantal speciale opvoeringen voor de Utrechtse burgemeesters en vroedschap zal worden nagegaan in hoeverre de Utrechtse bestuurders ook bereid waren hun eigen handelen te spiegelen aan dat van politieke heldendaden op het toneel. De begeleidende teksten bij een tweetal van dergelijke opvoeringen geven, uiteraard in combinatie met de inhoud van de gespeelde stukken, interessante informatie over de functie van het toneel als regentenspiegel, een functie die tot nu toe sterk onderbelicht is gebleven in het literair-historisch onderzoek.

De term 'regentenspiegel' die in dit kader gebruikt wordt, is ontleend aan de huidige

term 'vorstenspiegel'. Vanaf de middeleeuwen verschenen deze handboeken met adviezen aan een jonge vorst hoe deze een goed bestuurder kon zijn en meer in het algemeen hoe hij zich (zedelijk) diende te gedragen. [12] In een vorstenspiegel werd gebruikt gemaakt van verschillende positieve en negatieve *exempla* van staatshoofden uit het verleden die de vorst in opleiding moesten laten zien wat goed en slecht bestuur inhoudt. In de zestiende eeuw beleefde het genre een grote bloei, zo schreef bijvoorbeeld Erasmus zijn vorstenspiegel *Institutio principis christiani* (1515) voor Karel V. [13]
In de Middeleeuwen verschenen bovendien de eerste politieke handboeken voor de stedelijke machthebbers, een genre dat nu wordt aangeduid met de term 'regentenspiegels'. [14] Jan van Boendale bekende *Lekenspiegel* (circa 1330) bevat bijvoorbeeld al een stuk met de titel: "Hoemen ene stat regeren". [15] Exemplarisch voor de functie van deze handboeken voor goed bestuur is het *Regentenbuch* uit 1559 van Georg Lauterbeck dat tot ver in de zeventiende eeuw in het Duitse taalgebied zeer invloedrijk is geweest. Lauterbeck wijst op de functie van zijn verhandeling als handboek voor regenten, zodat 'sich der leser spiegeln mag, und die Regenten denselbigen nachfolgen, damit sie jre sted, auch gleicher gestalt, mit guten, ehrlichen, und vernünfftigen Gesetzen vorstehen, und mit ernst darüber halten.' [16] Al in de zestiende eeuw drong deze idee van 'regentenspiegel' ook door in de beeldende kunst. Verschillende raadhuizen in het Duitse taalgebied werden voorzien van decoraties, voorwerpen en schilderijen waarop diverse klassieke of bijbelse geschiedenissen werden getoond van 'goed bestuur' waaraan de stadsbestuurder zich kon spiegelen. [17]
De functie van het toneel als 'regentenspiegel' komt voort uit de meer algemene kwaliteit van toneel als 'deugdenspiegel'. We zagen al hoe Burman bijvoorbeeld wees op de mogelijkheden de bezoeker van een toneelvoorstelling via het toneel een spiegel voor te houden waarin hij zijn eigen handelen kan spiegelen aan de dat van de personages op het toneel. In Amsterdam vonden vanaf de oprichting van de Schouwburg in 1637 speciale opvoeringen plaats voor de stadsregenten, de stedelijke magistraat. De uitbeelding van *politieke* deugden op het toneel was bij deze opvoeringen gericht op een zeer select publiek van stadsregenten. [18] De functie van het toneel als politiek-bestuurlijke deugdenspiegel wordt ook expliciet benoemd in Amsterdamse geschriften over het toneel, zoals door Pels in diens *Gebruik en Misbruik des Tooneels* (1678), waarin hij in het bijzonder wijst op het opvoeden van de Amsterdamse 'burg'ren kind'ren', de toekomstige bestuurders van Amsterdam, door middel van toneelopvoeringen. De ideeën van Pels en het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum hadden een grote invloed op het Amsterdamse toneel en ook op het theater buiten Amsterdam. Niet voor niets verwijst ook Burman in zijn geschriften naar de ideeën van Pels. [19]

Komedie als spiegel van burgerdeugden

We keren nog even terug tot de discussie over het toneel tussen Burman en de

Utrechtse predikanten. Het conflict tussen Burman en de Utrechtse predikanten ging voornamelijk over de toelaatbaarheid van de 'komedie' in enge zin: het blijspel. [20] Burman draaide niet om de zaken heen en verdedigde het blijspel ten eerste als een vorm van vermaak, om 'het volk' na zware arbeid een plezierig tijdverdrijf te bieden en te voorkomen dat de burgers zich ophouden op straat en overlast veroorzaken. [21] In zijn redevoering haalt Burman regelmatig Terentius aan om aan te geven dat ook de klassieken het blijspel wisten te waarderen. Meer in het algemeen zag hij het toneel echter als een geschikt middel om 'menschen van allerlei rang, geboorte waerdighed en kunst' een spiegel voor te houden om te zien 'wat haer betaemt, wat zwier en levensgestalte, welk dat wel, welk dat qualyk staat, welk dat schandig, welk dat oirbaer is'. Dit aanleren van 'betamelijkheden' geschiedt in het theater op een wijze die volgens Burman heel wat 'rykelyker en vermakelyker' is dan de droge wijsheden van een 'Academisch Wysgeer'. [22]

Een belangrijk aspect van de discussie tussen Burman en de Utrechtse predikanten

Een hoogleraar geeft college aan studenten, mogelijk in het kleine kapittelhuis aan het Domplein. Tekening van H. Tonneman, 1706. Het Utrechts Archief, T.A. Qa 3.59.

betrof het wezen van de lering en de deugden die de komedie zou kunnen overbrengen. De Utrechtse predikanten Van Wingen, Brakonier en Boott die in een *Kortbondig Vertoog* furieus reageerden op de redevoering van Burman, vonden dat zowel 'burgerlijke deugden' (alledaagse levenslessen) als 'natuurlijke deugden' (meer de algemene zedelijkheid betreffend) niet via het theater overgebracht konden worden, omdat het theater nu eenmaal een ijdel en 'vleselijk' tijdverdrijf is: 'Maar is de Comedie evenwel niet geschikt om de burgerlijke of natuurlijke deugdt te vertoonen, en wel aannemelijk voor te draagen, [...] Deze dingen kunnen alleen door eene verstandige redenkavelinge die op de bespiegeling van onzen Geest werkt, voorgedraagen, geensins door uiterlijke gebaarden of vertooningen afgebeeldt worden.' [23] Het toneel was hiermee in de ogen van de predikanten zowel nutteloos – het kon immers 'nog de deugdt nog de ondeugdt in derzelver eigen aart vertoonen' – als schandelijk, omdat het alleen een 'geveinsde werkelijkheid' op het toneel brengt en daarmee toeschouwers alleen maar in verwarring brengt en opzadelt met leugens. Om die laatste reden is het ook nog schadelijk, omdat het toeschouwers met een verdraaide werkelijkheid en leugens confronteert. [24]
Burman bepleitte uiteraard het tegendeel. Het toneel had in zijn ogen een heel praktisch nut. Ten eerste houdt het mensen van de straat en ten tweede brengt het de toeschouwers allerlei levenswijsheden bij, die praktisch zijn in het dagelijks leven en in het voordeel werken van 'de Burgerstaat'. De komedie geeft de burgerman aanwijzingen zich op een betamelijke manier in die burgerstaat te gedragen en dient daarmee het publieke belang de 'res publica'. De komedie biedt hem een spiegel, die volgens Burman 'beschaaft'. De lering van de bijbelse deugden en de afhankelijkheid die de mens aan God dient te betonen, horen echter ook in de ogen van Burman niet thuis in het theater maar in de kerk: 'De comedie is te vreden, als sy een bezef geeft aan haare aanschouwers, van wat dat wel of qualijk staat, als sy als in eenen spiegel vertoont, wat gehaat of bemint maakt, wat belagchelijk en sot is, wat tegen de aangenomene maniere strijd; en soo leert sy in dien sin *Burgerdeugden*, dat is uitterlijke oeffeningen van die daden, die een mensch aangenaam maken, en voordeel in de Burgerstaat geven, en soo kan sy een bezef van Burgerpligten en Burgerdeugden, so wy se verstaan, geven, en als sy dat grove daar afgeschaaft heeft, laat sy de rest, om *deugden* te beschouwen [...] over *aan hoger meesters.*' [25]
De Utrechtse hoogleraar zag geen mogelijkheden 'algemene deugden' via de komedie aan te leren, maar heeft het niet over mogelijke functies van de tragedie. Klucht en blijspel toonden de toeschouwer in tegenstelling tot het treurspel de werkelijke 'burgerlijke' wereld en verwezen direct naar de leefwereld van de toeschouwer, 'de wereld van de straat'. In het blijspel *De huwelyken staat* (1684) van Pieter Bernagie – dat in 1724 in Utrecht werd opgevoerd zoals we later zullen zien – staan bijvoorbeeld de huwelijkse deugden en ondeugden centraal. In het blijspel speelt een door zijn eigen huwelijk gedesillusioneerde vader de hoofdrol die zijn dochter en zoon weigert toestemming te geven om te trouwen met hun geliefden. Zijn mening is dat 'Men moet trachten, De

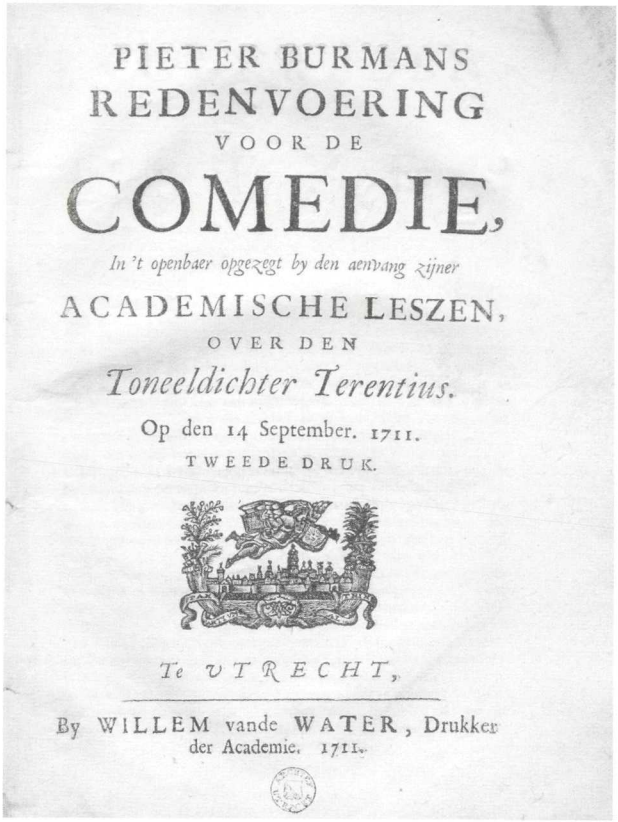

PIETER BURMANS
REDENVOERING
VOOR DE
COMEDIE,
In 't openbaer opgezegt by den aenvang zijner
ACADEMISCHE LESZEN,
OVER DEN
Toneeldichter Terentius.
Op den 14 September. 1711.
TWEEDE DRUK.

Te UTRECHT,
By WILLEM vande WATER, Drukker der Academie. 1711.

Titelblad van P. Burmans Redenvoering voor de comedie, Utrecht, 1711. HUA, Bibliotheek, XXB43.

Kinderen den Huwelyken Staat zo zwaar te maaken, als doenlyk is' en kortom een huwelijksverbintenis zo lang mogelijk moet proberen uit te stellen.[26]

Tijdens een felle ruzie tussen vader en zoon wordt een wedstrijd gespeeld met als doel zoveel mogelijk positieve en negatieve 'exempels' van antieke vrouwen te noemen. De zoon moet het afleggen tegen zijn vader en kan slechts twee namen noemen van goede vrouwen (Penelope en Alcestis) terwijl de vader hem confronteert met een hele waslijst van bekende *femmes fatales* en andere boosaardige vrouwen (als Medea, Klytemnestra en Circe).[27] Verschillende adviezen – zoals 'Trouw niet te jong', 'Trouw geen rijke vrouw', 'Trouw niet om het geld' – passeren in het blijspel de revue, die in de bewoordingen van de vader gepaard gaan met de nodige humor en cynisme. Hoewel de vader uiteindelijk aan beide kinderen toestemming geeft om te trouwen, blijft hij van mening dat het beter is 'een Vrije man' te blijven: 'Want de Wyven willen toch Voogd zijn, al zou de Waereld vergaan', zodat de getrouwde man zijn hele leven slaaf is van de vrouw, aldus de vader.[28]

Het blijspel speelt zich kortom af in een herkenbare alledaagse omgeving van het huisgezin en gaf de toeschouwer praktische levenslessen, zoals in dit geval met betrekking tot het huwelijk. Voorbeelden van klassieke figuren worden niet of nauwelijks gegeven, of het moet in een meer humoristische en weinig serieus te noemen strekking zijn, zoals in het zojuist gegeven voorbeeld. Het treurspel daarentegen had juist de functie dergelijke klassieke voorbeelden of historische *exempla* in alle ernst te presenteren aan de toeschouwer en deze in bewondering voor de getoonde heldendaden en geschrokken door de getoonde tragiek achter te laten. Voorbeelden uit de klassieke of 'vaderlandse' geschiedenis – zich bij voorkeur afspelend aan een hof – en de daden van hoofdzakelijk adellijke figuren, moesten zodoende leiden tot 'zedelijke verheffing' van de toeschouwer. Deze tegenstelling tussen treur- en blijspel zoals ook Burman die maakte, werd in die jaren algemeen gedeeld door literatoren en toneelschrijvers. Burman ver-

weet de predikanten deze twee genres in hun betoog door elkaar te halen. In de ogen van de hoogleraar had de discussie over deugd en ondeugd ten aanzien van de komedie geen enkele zin, omdat alleen de tragedie in aanmerking zou komen om die algemene deugden aan te leren. [29] Uiteindelijk zagen de predikanten inderdaad in dat Burman niet pleitte voor de komedie als een leerschool van algemene deugden, maar als een leerschool van *burger*deugden, hetgeen bij de predikanten de spottende opmerking uitlokte dat men in de ogen van Burman het theater zou moeten bezoeken om 'devote bewegingen van beleefdheid en hoffelijkheid' aan te leren zoals 'hoe men zijn hoed moet afnemen en wanneer wel en wat voor pruik gedragen moet worden.' [30]

Opvoeding tot 'prijsweerdige' regenten

Burman spreekt in zijn redevoering kortom vooral over de functie van het toneel alledaagse levenslessen bij te brengen aan de stadsburgers. Met deze stadsburgers doelt Burman op iedere inwoner van de stad, van welke afkomst, rang of stand dan ook. Iedereen kan baat hebben bij de 'leringen' die de komedie de toeschouwer biedt. Aan het einde van de redevoering vermaant hij ook zijn studenten, toch eens vaker naar het theater in plaats van naar de kroeg te gaan, zodat zij zich zouden ontwikkelen tot 'prysweerdige regenten': 'Zo zult ge t'huis komende, geen geest, die door al te veel inspanningen is dof geworden, geen lomp en onbeschaefde manieren, uwe ouders vertoonen, maer een ziel die door voortreffelyke geleertheid beschaefd is, en een fraye welgemaniertheid, en gylieden zult t'eeniger tyd niet alleen nuttige Borgers en Leden onzer Staet, Academie of Kerk worden, maer voortreffelyke en prysweerdige Regenten, en Oversten des Volks.' [31]

Het toneel kweekt dus niet slechts brave burgers, maar ook toekomstige regenten en leert hen alvast de gebruikelijke en beschaafde omgangsvormen en welgemanierdheid. Behalve voor de regent in opleiding had het vroegmoderne toneel in de ogen van Burman zeker ook een functie als leerschool voor de bestaande bestuurlijke elite. Heroïsche vorsten en klassieke helden tonen op het toneel door hun goed beleid en heldendaden hoe bestuurders ook in moeilijke omstandigheden de welvaart van het volk en de politieke vrijheid voorop moeten stellen en intern maar ook naar anderen toe tegen machtswellust ('staatszucht') dienen te strijden. Tevens biedt het toneel de 'gewone toeschouwers' de mogelijkheid om het beleid van hun bestuurders te toetsen aan het handelen van politieke helden op het toneel. [32]

Het mag niet zeer opmerkelijk heten dat Burman slechts in beperkte mate op deze functie van het toneel ingaat. Voor de Utrechtse situatie was een verhandeling over 'het nut' van de tragedie niet relevant, omdat het repertoire van de theatertroepen toch overwegend bestond uit blijspelen. In een stad als Amsterdam was het theater veel meer dan in Utrecht geworteld in de stedelijke bestuursstructuur, zodat bijvoorbeeld jaarlijks in december een besloten voorstelling voor de Amsterdamse burgemeesters werd georganiseerd. De functie van het toneel als deugdenspiegel voor de stadsre-

genten keert regelmatig terug in de Amsterdamse theoretische geschriften over het toneel uit de zeventiende en achttiende eeuw.[33]

In Utrecht zijn er slechts enkele voorbeelden bekend van speciale voorstellingen die bestemd waren voor de Utrechtse magistraat. In dit artikel zal voornamelijk worden ingegaan op de vraag of in Utrecht toneelvoorstellingen tijdens de jaarmarkt niet alleen de gewone bezoeker maar ook de Utrechtse bestuurders een 'deugdenspiegel' voorhielden, waarin zij hun eigen handelen konden spiegelen aan dat van (politieke) helden uit het verleden. Daarbij staan twee opvoeringen van de theatertroep van Van Rijndorp centraal. Ten eerste de speciale voorstelling die in 1719 georganiseerd werd voor de Utrechtse burgemeesters en de vroedschap, waarmee de toneeltroep dat jaar het toneelseizoen afsloot. Een andere voorstelling voor de burgemeesters vond plaats in 1728. De toneeltroep van Van Rijndorp stond dit keer onder leiding van Jacobs dochter Maria van Rijndorp. Evenals haar vader in 1719 had gedaan, fêteerde zij de Utrechtse magistraat op een gelegenheidsopvoering als dank voor de toestemming in Utrecht te hebben mogen optreden.

'Spiegel van de vrijheid'

We keren even terug tot Jacob van Rijndorp die op 29 maart 1712 voor de tweede keer toestemming van de Utrechtse vroedschap kreeg om tijdens de jaarmarkt toneelvoorstellingen te organiseren.[34] Het is onzeker of Van Rijndorp in dat jaar ook een besloten opvoering heeft verzorgd voor de Utrechtse magistraat. Het is goed mogelijk dat de burgemeesters zich vanwege de felle kritiek uit kerkelijke hoek enigszins op de achtergrond hielden en er daarom niets bekend is van een speciaal 'onthaal' van de burgerheren door de toneelspelers uit Leiden en Den Haag. Wel werd de opening van dit 'toneelseizoen' in Utrecht gevierd met een toneelspel dat de vredesonderhandelingen in Utrecht als thema heeft: *Europa verkwikt op 't gezicht der vrede : tooneelspel, hebbende gestrekt tot eene inwijdinge van den Nederduitschen Schouwburg te Utrecht : versierd met zangen, danssen en vlieg-werken*. Het stuk was geschreven door Jan Jacob Mauricius, een advocaat uit Den Haag, die als auteur vaker betrokken zou zijn bij opvoeringen door de toneeltroep van Van Rijndorp.[35]

De titel van dit gelegenheidsspel doet ten onrechte vermoeden dat er daadwerkelijk een Schouwburg was opgericht op het Vredenburg. De diplomaten en onderhandelaars die in Utrecht het toneel bezochten, werden evenals de andere bezoekers van het toneel op de kermis echter niet ontvangen in een staand theater maar in een tijdelijk voor dit doel opgerichte 'tent'. We weten niet hoe deze 'tent' er in het jaar 1712 heeft uitgezien, maar het woord tent zal in dit geval geduid hebben op een houten constructie of 'barak' van beperkte afmetingen die diende als tijdelijk toneel.[36] Op de afbeelding op blz. 57 is een latere uitvoering van een dergelijke toneeltent te zien zoals die in de tweede helft van de achttiende eeuw op het Vredenburg heeft gestaan.

Dit gelegenheidsspel dat werd opgevoerd naar aanleiding van de vredesonderhandelingen, heeft een zeer algemene strekking en is in feite inwisselbaar met andere toneelstukken die de toneeltroep van Van Rijndorp in Den Haag en Leiden liet opvoeren naar aanleiding van de vredesonderhandelingen, bijvoorbeeld in het jaar van de Vrede van Rijswijk (1697).[37] Opvallend is wel de uitgebreide lof die 'de Vrede' in het stuk uitspreekt over de stad Utrecht en zijn inwoners:

'Een stad, rondom vermaard door haaren vruchtbren grond, [..]
Maar boven alles door een heerelyk getal
Van wyze mannen, wier onsterfelyke naamen
De nyd en afgunst zelf beschaamen
Wier onbepaalde lof voor eeuwig leeven zal.'

Deze symbolische 'opening' van de Utrechtse Schouwburg door de Vrede, begeleid door het gezang van de Vechtnimf als huldiging van de stad en haar inwoners, was waarschijnlijk ook bedoeld als 'charmeoffensief', mede in de richting van de Utrechtse stadsbestuurders. De strijd tussen Burman en de predikanten was in 1712 immers nog in volle gang, en wilde Van Rijndorp ook in de toekomst nog in Utrecht kunnen optreden, dan was het van groot belang het toneel in het algemeen en zichzelf in het bijzonder bij het Utrechtse bestuur in positieve zin onder de aandacht te brengen.

Of Van Rijndorp hier daadwerkelijk in slaagde, weten we niet. In elk geval zou het nog zeven jaar duren voor zijn toneeltroep in de Domstad terugkeerde. Als dank voor deze hernieuwde toestemming verzorgde Van Rijndorp een besloten opvoering voor burgemeesters en vroedschap aan het einde van de jaarmarkt op 28 augustus 1719. 'Ter ont-

De Vecht nabij Utrecht met links het huis Roosendaal. Afbeelding uit: Daniël Stopendaal, De Zegepraalende Vecht, *Amsterdam 1719 HUA, Top. Atlas, 117-6.*

haal der Ed: Achtb: Heeren Burgemeesteren en Vroedschappen der Stadt Utrecht' werd die dag het Amsterdamse toneelstuk *Arminius, beschermer der Duitsche vryheid* van Pieter Bernagie uit 1686 opgevoerd, voorafgegaan door een *Voorspel* dat speciaal voor deze gelegenheid door Van Rijndorp geschreven was.[38]

Het stuk van Bernagie beschrijft het verzet van Arminius, opperbevelhebber van de Germaanse troepen, tijdens de Romeinse overheersing in 'Duitsland'. Arminius wil zich als Germaans veldheer verzetten tegen de Romeinen en hun aanvoerder Germanicus. Zijn schoonvader Segestes, een Germaanse prins, heeft echter een pakt gesloten met de Romeinen. De broer van Segestes probeert Arminius over te halen zijn verzet op te geven, evenals zijn oom die zich bij de Romeinen heeft aangesloten. Arminius geeft echter niet op. Zijn geliefde Hercinia wordt vervolgens gevangengenomen door de Romeinen, hetgeen Arminius ertoe brengt onder vrijgeleide met Germanicus over haar vrijlating te onderhandelen. Germanicus waardeert Arminius' moed en uiteindelijk wordt de strijdbijl begraven.

In het *Voorspel* van Van Rijndorp wordt vooruitgewezen naar de thematiek van het treurspel van Bernagie. De Vecht en twee stroomnimfen beschrijven de schoonheid en welvarendheid van Utrecht en het goed bestuur van de Utrechtse magistraat. Ten slotte verschijnt Apollo op een wagen in de lucht en kondigt het spel aan dat de burgemeesters getoond zal worden. Apollo roemt de oorlogsmoed van Arminius, zijn kloekmoedigheid, dapperheid en edel streven naar de Bataafse vrijheid:

'De Bataviers, wiens vryheid hy bewaard,
die roemen zynen lof met duizend duizend monden.
Geen schat, hoe groot, die met de vryheid evenaard.
Ik heb dees Spiegel van de Vryheid, waard te kroonen,
Want die de Vryheid schraagd, en steund, en onderhoud,
Het allerliefst een stuk van dezen zin beschoud.'[39]

De boodschap van Apollo is duidelijk. Goede bestuurders zullen evenals Arminius met alle moed van de wereld moeten strijden voor het behoud van de Bataafse vrijheid. De volharding van Arminius en zijn koppigheid in het streven naar zijn politieke doel diende als een spiegel voor de Utrechtse regenten. Arminius toonde de regenten hoe zij in tijden van nood de vrijheid van het vaderland voor ogen dienden te houden en daarvoor moesten blijven strijden.

Arminius op zijn beurt beroept zich weer op voorbeelden van Romeinse oorlogshelden die zijn eigen verzet tegen de Romeinen moet rechtvaardigen:

'En zou Germanie niet vrystaan alle krachten, [...]
Kloekmoedig voor te staan; in 't werk te stellen? dit
Leert ons het voorbeeld der doorluchtigste oorlogshelden.
Zie Brutussen, de Schipioos; zy stelden
Zich zelfs tot Baakens, en wy volgen op dat licht.
Wat hebben zy niet voor hun Vaderland verricht?'

De grote held van het stuk is kortom Arminius die 'Duitsland' wil bevrijden van de tirannie van de Romeinen, maar ook Germanicus diende als eerlijke tegenstander tot voorbeeld voor de stadsbestuurders. Eerlijkheid en deugdzaamheid staan altijd voorop, ook in de strijd tegen de vijand. Dit laatste geldt niet voor Segestes, die wraakzuchtig is en Arminius wil neersteken als deze het kamp met een vrijgeleide binnentrekt. Germanicus weet hem hiervan te weerhouden en wijst hem terecht. Zijn waardering voor Arminius, als eerlijke en moedige strijder is groter dan voor zijn bondgenoot Segestes:

'[...] die hier wil Triompheeren
Moet dies rechtvaerdigheid, en alle deugden eeren.
Hy moet steeds hooren, na het geen de reden zegt,
Ook in het midden van het hevigste gevecht;
En laaten die alom 't bloeddorstig zwaart bestieren.
Dan zal een schoone kroon zyn heerlyk hoofd lauwrieren, [...]' [40]

'De Nederlandse Maagd die het Geloof beschermt en het Geweld overwint', Olieverf schilderij op doek door Willem Doudijns, 1667. Dit schilderij is als schoorsteenstuk afkomstig uit de raadskamer van het Utrechtse stadhuis. Centraal Museum, inv.nr 2531. Foto en copyright Centraal Museum, Utrecht.

In Apollo's dankzegging aan het einde van Van Rijndorps *Voorspel* wordt een direct verband gelegd tussen Arminius en de Utrechtse magistraat. De strijd van Arminius herinnert de Utrechtse bestuurders aan het belang de vrijheid van de stad Utrecht te beschermen tegen mogelijk gevaar van buitenaf. Een gevaar dat in die jaren overigens niet actueel was, omdat de Republiek tussen 1713 en 1740 niet in een oorlog verwikkeld was. Apollo riep de burgemeesters natuurlijk niet op om de strijd aan te gaan en dapperheid te tonen, maar eerder om onrust en oorlog te vermijden door verstandig beleid. Apollo spreekt de hoop uit dat de Utrechtse burgemeesters ook in de toekomst steeds de welvaart van de burgers zullen laten bloeien evenals de vrede en de eendracht in de stad. De burger zal dan 'veilig slapen' in de vaste overtuiging dat 'onbezweeken, Voor 't nut van 't Landt een reeks *Arminiussen* spreeken.' [41] In het *Voorspel* looft een van de stroomnimfen de Utrechtse bestuurders, de 'braave Mannen, die gebooren Tot heil van Staat en Stad, de eigenbaat versmooren.' [42] De burger moest gerust kunnen slapen, wetende dat de stadsbestuurders niet eigenbelang en onderdrukking voorop stelden, maar regeerden in het algemeen belang van de stad.

In de Utrechtse raadkamer hing vanaf 1667 een schilderij van Willem Doudijns met de titel *De Nederlandse Maagd die het Geloof beschermt en het Geweld overwint*. Dit schilderij zou eveneens beschouwd kunnen worden als een 'regentenspiegel' die oproept tot verdediging van de politieke vrijheid. [43] Zoals de maagd zich opwerpt voor de bescherming van de vrijheid van geloof en vrede, zo zouden ook de Utrechtse bestuurders dat ideaal moeten nastreven. Meer dan het toneelstuk van Bernagie en het *Voorspel* van Van Rijndorp, herinnert dit schilderij expliciet aan de Opstand in de Nederlanden. Opvallend is dat in het *Voorspel* niet verwezen wordt naar deze godsdienstig-politieke context van de Opstand, waarin de 'Bataafse' of 'Duitse' vrijheid toch vaak geplaatst werd. In Van Rijndorps *Voorspel* ontstaat de politieke vrijheid door uitroeiing van 'eigenbaat' en door goede verzorging en bescherming van de onderdanen, de stadsburgers, wier belangen kloekmoedig onder het vaandel van diezelfde 'politieke vrijheid' verdedigd moeten worden. Het zijn algemene adviezen aan stadsregenten die slechts indirect verband houden met het verleden van de Republiek en zich meer richten op de politieke praktijk van alle dag. [44]

Spiegel van vaderlandsliefde

19 april 1728 kreeg Maria van Rijndorp, directrice van de Haagse en Leidse Schouwburgen, 'permissie om geduerende de aenstaende Jaermerkt van Julii tot in't laetste van Setember 1728 toe met hare Compagnie Comedianten te vertonen en speelen eenige niet aenstootelijke zoo treur= blij= als kluchtspeelen zoo als anno 1724 hebben gedaen'. [45] Zoals reeds vermeld, was Maria een dochter van Jacob van Rijndorp. Zij trok evenals haar vader met een toneeltroep langs steden om tijdens jaarmarkten en kermissen voorstellingen te verzorgen. Het was het tweede bezoek van Maria van

'De Gerechtigheid', Olieverf schilderij op doek door Jacobus Buijs, 1756. Dit schilderij is als schoorsteenstuk afkomstig uit de gerechtigheidskamer van het Utrechtse stadhuis. Centraal Museum, inv.nr 2553. Foto en copyright Centraal Museum, Utrecht.

Rijndorp aan Utrecht, zoals blijkt uit de vroedschapresoluties. Over mogelijke opvoeringen voor de Utrechtse magistraat tijdens het eerste bezoek in 1724 is niets bekend. Ook over het precieze repertoire van de toneeltroep in 1724 en 1728 is weinig bekend, behalve dan dat de troep niet alleen komedies (blij- en kluchtspelen) vertoonde, maar ook treurspelen. De titel van een van deze treurspelen is ons overgeleverd: *Brutus en zyner Zoonen Treurspel* van Pieter Merkman. [46] Het stuk werd op 27 augustus 1728 speciaal opgevoerd voor de Utrechtse burgemeesters en vroedschap als dank voor de opnieuw verleende toestemming tot het spelen.

Van dit bijzondere 'onthaal' van de Utrechtse magistraat is een aankondigingbiljet bewaard gebleven, geschreven door de toneelspeler en -dichter Jan van Hoven, leerling van Jacob van Rijndorp met daarop een welkomst- en nawoord gericht aan de stadsbestuurders. [47] Evenals in het zojuist behandelde *Voorspel* wordt in deze aankondiging vrij uitgebreid stilgestaan bij de functie van het toneel als deugdenspiegel voor de Utrechtse regenten. Van Hoven begint zijn welkomstwoord aan de stadsbestuurders met een uiteenzetting over de geschiedenis van het toneelspel als regentenspiegel. Evenals Burman verwijst hij naar het feit dat ook de regeerders van het oude Rome regelmatig het toneel bezochten. Maar behalve als deugdenspiegel voor deze bestuurders, diende het toneel ook als spiegel voor ieder mens, ongeacht welke rang en stand, om te zien hoe zeer het leven, ook dat van vorsten en hooggeplaatste personen, vergankelijk is en hoe snel het noodlot de mens van het ene op het andere moment met grote problemen kan opzadelen:

'Men heeft de Heerschers van 't wyd uitgestrekte Romen,
In vroeger eeuwen, zien in 't prachtig Schouwspel koomen,
Die groote Vorsten zo ontzag'lyk door 't heelal,
Verschaffen ons noch stof, hoe dat het slings geval,
Hunn' Staaten heeft ontroerd ten trots van Keizers Kroonen,
Het geen wy dagelyks den volken noch vertoonen,
Daar elk kan leeren, zo hy slegts maar leeren wil,
Dat all' het ondermaansch draait op een losse spil.'

Dit keer dient het handelen van de Romeinse consul Lucius Junius Brutus als spiegel voor de Utrechtse regenten. De toneeltroep vertoonde het treurspel van de Haarlemse dichter Pieter Merkman *BRUTUS en zyner ZOONEN* uit 1725 samen met het blijspel *De huwelijkse staat* (Pieter Bernagie, 1684). Het treurspel beschrijft de totstandkoming van het doodsvonnis dat Brutus uitroept over zijn twee zonen Titus en Tiberius. Na het verdrijven van de tiran Tarquinius uit Rome regeren de consuls Brutus en Kollatyn over de stad. Een afgezant van Tarquinius, Mezentius, verblijft nog steeds in Rome en het lukt hem de zonen van Brutus over te halen samen te zweren tegen Brutus om hun vader ter dood te brengen. Tiberius is heimelijk verliefd op de dochter van Tarquinius, Tarquinia, wat hem er toe beweegt Tarquinius te steunen in zijn poging Rome te heroveren. Titus, die verloofd is met de dochter van Kollatyn (Kollatina) aarzelt, maar wordt

door Tiberius en Mezentius overgehaald mee te doen in hun samenzwering. Het drietal wordt echter bespied en verraden. Brutus besluit zijn twee zonen vanwege het verraad ter dood te brengen en plaatst zo het staatsbelang boven zijn persoonlijke leven.
Het is deze moedige daad van Brutus die als voorbeeld moest dienen voor de stadsregenten. In zijn 'onthaal' spreekt Van Hoven tot de vroedschappen en burgemeesters die de opvoering bijwonen:

'Het is held Brutus die zyn eige bloed niet spaard,
En Romens vryheid komt het allerhoogst te schatten.
Geen bloed, geen zelfsbelang, kan op zyn ziel iets vatten,
Schoon de ingeschapene aard voor 't bloed der Kind'ren pleit.
's Lands rustverstoorders zyn gerechte straf bereid.' [48]

De standvastigheid waarmee Brutus voet bij stuk houdt en trouw is aan het vaderland diende als 'spiegel' voor de wijze waarop ook de Utrechtse bestuurders ten nutte van het vaderland de stad behoorden te besturen:

'Dit stuk verstrekt met regt een spiegel aller grooten;
Een dierb're spiegel, daar 's Lands Regters, bondgenooten
Van eere, en trouwe, en deugd, met heldere oogen zien,
Wat dat'er is gedaan, en wat'er moet geschiên,
ten nut van 't Vaderland. Het komt ons klaar te leeren,
Hoe ieder moet zyn Land beschermen, vieren, eeren.' [49]

De Utrechtse bestuurders kregen met het toneelstuk van Merkman inderdaad een aangrijpend en dramatisch voorbeeld van 'vaderlandsliefde' voorgeschoteld. De spanning in het stuk wordt gecreëerd door de twijfel waardoor Brutus wordt gegrepen op het moment dat hij een oordeel moet uitspreken over zijn zonen, een twijfel die hem – zoals Van Hoven het omschrijft – doet 'zidd'ren, gants ontsteld'. Deze zelfstrijd en twijfel verliezen het echter van zijn standvastigheid en liefde voor het vaderland. Liefde voor het vaderland betekent hier besturen en recht spreken in het algemeen belang van het volk, zoals Brutus het ook zelf omschrijft nadat de burgerschap van Rome heeft ingestemd met het doodsvonnis:

'[...] het Recht gaa zynen gang.
De Liefde voor 't Gemeen, geen Bloed, geen zelfbelang.
Staat boven. 't Zwaarst weeg 't zwaarst. Alle uitvlucht is verbooden.' [50]

Ook in zijn woede-uitbarsting tegen Kollatyn, die in het vierde bedrijf plots zegt te twijfelen over de zin van het doodsvonnis en zijn medeplichtige neven wil sparen, spreekt Brutus van deze tegenstelling tussen het belang van het volk en het eigenbelang. 'Brutus' offer is het grootste, maar in zijn ogen nog steeds minder groot dan het belang van 'de vrijheid':

'Myn aandeel is het grootste!
Maar grooter noch 't belang der Vryheid die gy quetst.
Of staan we aan 't roer van eige of van 't Gemeenbest?' [51]

TER ONTHAALINGE VAN
DE ED: GROOT ACHTBAARE HEEREN
BURGERMEESTEREN,
EN
VROEDSCHAPPEN
DER STADT
UTRECHT,

Als haar wel Ed: met haare tegenwoordigheid geliefde te vereeren, het vertoonen van, BRUTUS en zyner ZOONEN Treurſpel.

Door den Heere P. Merkman, de Jonge. Noit alhier vertoond.

Beneffens de HUWELYKE STAAT Voornaam Blyſpel.

Op den 17 Auguſtus 1728.

NA* twee paar Jaren, zien wy weer dien dag geboren,
Dat gy, o Achtb'ren Raad, ons gunſtiglyk komt hooren,
En wy u mogen op een groots tooneelbanket
Onthaalen, 't geen u wort voor het gezicht gezet.
Ontlaſt Stads Capitool van zogge en bezigheden,
En wilt, nu gy hier komt in onze Schouwplaats treden,
Wiens vryheid gy ons mild geſchonken hebt, (Juweel,
Met ernſt beſchouwen 't geen wy voeren ten Tooneel,
Dan zyn wy ruim voldaan, en zullen altyd trachten,
Te toonen door de daad, hoe hoog we uw' gunſten achten,
't Tooneel is niet onnut al wort het wel verſmaad;
't Gebruik of misbruik maakt veel zaaken goed of kwaad.
Men heeft de Heerſchers van 't wyd uitgeſtrekte Romen,
In vroeger eeuwen, zien in 't prachtig Schouwſpel koomen,
Die groote Vorſten zo ontzag'lyk door 't beelal,
Verſchaffen ons noch ſtof, hoe dat het ſlogs gevat,
Hunn' Staaten heeft ontroerd ten trots van Keizers Kroonen,
Het geen wy dagelyks den volken noch vertoonen,
Daar elk kan leeren, zo hy ſlegts maar leeren wil,
Dat all' het ondermaanſch draait op een loſſe ſpil.
Beſchout dien Brutus dan, die door zyn heldendaaden,
Met goud geboekt ſtaat, op de parkemente bladen
Des Roomſche monarchy, met luiſter uitgebreid.
Zo wert het lof der deugd alle eeuwen door verſpreid.
Ziet Brutus in zich zelf zyn zelfſtryd eens vertoonen,
Met welk een moeijte hy in 't ſtraffen zyner zoonen
Beſluit, hoe dat natuur, en doodſtraf, met geweld,
De Romeinſche Burgervoogd doen 't zidd'ren, ganis ontſteld.
Zo lift een Ceder door een onweerbuij getroffen,
En dreigt, hoe zwaar van kruin, ter aarde neer te ploffen.
Was oit een ſterveling het mededogen waard,
Het is held Brutus die zyn eige bloed niet ſpaarde,
En Romens vryheid komt het alleihoogſt te ſchatten.
Geen bloed, geen zelfsbelang, kan op zyn ziel iets vatten,
Schoon de ingeſchapene aard voor 't bloed der Kind'ren pleit.
's Lands ruſtverſtoorders zyn gerechte ſtraf bereid.
Dit ſtuk verſtrekt met regt een ſpiegel aller grooten,
Een dierb're ſpiegel, daar 's Lands Regters, boodgenooten
Van eere, en trouwe, en deugd, met heldere oogen zien,
Wat dat'er is gedaan, en wat'er moet geſchiên,
Ten nut van 't Vaderland. Het komt ons klaar te leeren,
Hoe ieder moet zyn Land beſchermen, vieren, eeren.
Aanſchouwt het Heeren van zo braaf een Stam en aard,
Het is uw aandacht, ô beroemde Vroedſchap waard.

* te weeten den 17 Auguſtus 1724.

DANKBAARHEID

Aan de zelve Heeren na 't vertoonen van het Treurſpel.

WY zyn u dier verplicht, wel Ed'le Burgerheeren,
Wyl gy ons gunſtiglyk uw byzyn komt vereeren,
En hebt aandachtiglyk ons Treurſpel aangehoord.
Wy hoopen dat het u heeft eenigzins bekoord,
En aan uwe Achtbaarheid vernoeging kunnen geeven.
Zo Brutus ongeval, zo ſtraks verbeeld naar 't leeven,
U heeft geraakt, geen nood, Thalya zal terſtond,
Die mededogenheid, die verſche en zagte wond,
Verdryven, door een reeks van boertende aardigheden,
Den Huwelyken Staat, gelyk het gaat, ontleden.
Gelukkig is hy, die dien ſtaat te regt beleeft,
En anderen, eerſt goed, en geen kwaad voorbeeld, geeft.
Wy wenſchen dat uw Staat tot 's Waereld eins mag bloeien;
Daar ſchrand're Brutuſſen de dwinglandy beſnoeien,
Die onder eenen naam van Vroedſchap, ieders nut
Betrachten, en het Land verſtrekken eenen ſtut.
Leeft ſteeds roemruchtig, ja met glorie uwe Jaaren,
De Alzegenaar moet u voor onheil ſteets bewaaren.
Wy hoopen, als de tyd zulks toelaat te geſchiên,
Dees Achtb'ren Raad eens weer op de eige wys te zien.

J: V: HOVEN.

'Ter onthaalinge van de Ed: Groot Achtbaare Heeren Burgemeestereren en Vroedschappen der stadt Utrecht'. Het biljet met daarop de tekst van Van Hoven geschreven voor het onthaal van de burgemeesters en vroedschappen tijdens het optreden van de toneeltroep van Van Rijndorp in 1728. Koninklijke Bibliotheek, signatuur 258 C 47.

Het blijspel *De huwelyken staat* dat de toneeltroep na het treurspel vertoonde, was allereerst bedoeld als vermaak en gaf daarnaast wat aanwijzingen van meer praktische aard over het belang van een goed huwelijk en functioneerde zoals we eerder zagen

geheel volgens de opvattingen van Burman als een spiegel van 'burgerdeugden'. Een algemene levensles, die Van Hoven nog kort aan de vroedschappen en burgemeesters mee wil geven, luidt dan ook:

'Gelukkig is hy, die dien staat [het huwelijk, KvdH] te regt beleeft,
En anderen, een goed, en geen kwaad voorbeeld, geeft.' [52]

Zijn woord van dank eindigt echter met een verwijzing naar het treurspel dat hij nu direct betrekt op de regenten zelf. Niet alleen Brutus, ook de Utrechtse regenten moeten de 'res publica' boven alles plaatsen en zo uiting geven aan hun liefde voor het 'vaderland':

'Wy wenschen dat uw Staat tot 's Waerelds eind mag bloeien,
Daar schrand're Brutussen de dwinglandy besnoeien,
die onder eenen naam van Vroedschap, ieders nut
Betrachten, en het Land verstrekken eenen stut.' [53]

Conclusie

Nadat de Utrechtse vroedschap in 1711 aan de toneeltroep van Jacob van Rijndorp toestemming had gegeven voor het opvoeren van toneelstukken tijdens de kermis, ontspon zich een kleine 'toneelstrijd' tussen de hoogleraar Burman en enkele predikanten. Een belangrijke functie die Burman het toneel en dan in het bijzonder het blijspel toedichtte was de aangename wijze waarop een toneelstuk de toeschouwers praktische levenslessen kon geven. Enkele jaren na deze toneelstrijd in 1719, toen Van Rijndorp Utrecht nog eens met zijn toneeltroep aandeed, werd tijdens een gelegenheidsvoorstelling voor de regenten het toneel tevens gepresenteerd als een geschikte 'deugdenspiegel' voor de stadsregenten zelf. De opvoering van het toneelstuk *Arminius* maakt deze functie van het treurspel concreet doordat Van Rijndorp de bestuurlijke moed van de Utrechtse bestuurders spiegelt aan die van Arminius als bevrijder van het 'Germaanse' volk ten tijde van de Romeinse overheersing.

In 1728 bezocht zijn dochter Maria van Rijndorp Utrecht met een toneelgezelschap waarbij het treurspel *Brutus en zyner zoonen* werd opgevoerd. Ook dit keer functioneerde het toneel als een 'regentenspiegel' voor de Utrechtse magistraat. Brutus' handelen toonde hen de standvastigheid, gemeenschapszin en vaderlandsliefde die een regent nodig heeft om zijn stad goed te kunnen besturen. Het regelmatige bezoek van de toneeltroepen uit Den Haag en Leiden in deze jaren laat zien dat de Utrechtse bestuurders 'toneel' als nuttig en leerzaam tijdverdrijf nu ook op zichzelf van toepassing lieten zijn. De Utrechtse magistraat liet zich niet alleen 'onthalen' en bezocht een toneelvoorstelling, maar was kennelijk ook zelf overtuigd van het feit dat toneelvoorstellingen niet alleen hoefden te 'vermaken' maar ook konden dienen als reflectie op hun eigen handel en wandel.

Literatuur

Blankert, 1975 ▸ A. Blankert, *Kunst als regeringszaak in Amsterdam in de 17e eeuw*, Lochem 1975.

Boendale, Van, 2003 ▸ Jan van Boendale, *Lekenspiegel*, L. Jongen en M. Piters (ed.), Amsterdam, 2003.

Bork, Van; Verkruijsse, 1985 ▸ G.J. van Bork & P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs: van middeleeuwen tot heden*, Weesp, 1985.

Brakonier; Put, Van de; Driessen, 1712 ▸ A.J. Brakonier, A. van de Putt en A. Driessen, *Het twede en derde deel van P. Burmans zoo genaamde Twede wederlegging ontzenuwt en vereidelt in een weder-antwoord / van A. I. Brakonier, C. Boott, Ae. van de Putt, en A. Driessen*, Utrecht, 1712.

Bernagie, 1686 ▸ Pieter Bernagie, *Arminius, beschermer der Duytsche vryheid*, Amsterdam, 1686.

Bernagie, 1724 ▸ Pieter Bernagie, *De huwelyken staat: kluchtspel*, Amsterdam, 1724.

Burman, 1711 ▸ Pieter Burman, *Redenvoering voor de comedie: in 't openbaer opgezegt by den aenvang zyner academische leszen, over den tooneeldichter Terentius*, Utrecht, 1711.

Burman, 1712 ▸ Pieter Burman, *Wederlegging van het zoogenaamde verweerschrift voor de Nederduitze Kerkenraad van Utrecht, en het kortbondig vertoog van de onbetamelykheid en schadelykheid der comedien, t'zamengesteld by zes Utrechtze predikanten*, Utrecht, 1712.

Duits, 1999 ▸ H. Duits, 'De Vryheid, wiens waardy geen mensch te recht bevat' : 'Vrijheid op het Nederlands toneel tussen 1570 en 1700', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (eds), *Vrijheid: een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1999, 99-131.

Franssen, 1925 ▸ J. Franssen, *Les comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles*, Paris, 1925.

Graadt van Roggen, 1941 ▸ W. Graadt van Roggen, 'Ooggetuigen van Oud-Utrechtsche kermissen', *Maandblad van Oud-Utrecht*, 16 (1941) 81-82 en 94-96.

Graadt van Roggen, 1953 ▸ W. Graadt van Roggen, ' De Utrechtsche Jaarmarkt-kermis', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1953, 159-177.

Haas, De, 1998 ▸ Anna de Haas, *De wetten van het treurspel: over ernstig tooneel in Nederland, 1700-1772*, Hilversum, 1998.

Haas, De, 2001 ▸ Anna de Haas, *Het repertoire van de Amsterdamse Schouwburg 1700-1772*, Maastricht, 2001.

Hall, Van, 1878 ▸ J.N. van Hall, 'Professor Burman en de Utrechtsche predikanten', *Het Tooneel*, 1 (1878) 48-65.

Haven, Van der, 2004 ▸ Kornee van der Haven, '"Dat heeft men uw Beleid, uw groot Beleid te danken": Theatrale vieringen van de Vrede van Rijswijk (1697) in Amsterdam en Hamburg', *Holland, Historisch Tijdschrift*, 36 (2004) 313-326.

Hazewinkel, 1927 ▸ H.C. Hazewinkel, 'Professor Burman, de kerkeraad en het tooneel', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1927, 120-154.

Hoven, Van, 1728 ▸ Jan van Hoven, *Ter onthaalinge van de Ed: Groot Achtbaare Heeren Burgemeesteren en Vroedschappen der stadt*, Utrecht, 1728.

Kernkamp, 1933 ▸ G.W. Kernkamp, *Pieter Burman, van 1696 tot 1715 hoogleeraar te Utrecht*, Utrecht, 1933.

Kossmann, 1910 ▸ E.F. Kossmann, *Das niederländische Faustspiel des siebzehnten Jahrhunderts*, Den Haag, 1910.

Meijer, 1996 ▸ Daphne Meijer, '1705: Jacob van Rijndorp sticht een schouwburg in Leiden: de activiteiten van een bevlogen toneelleider in de provincie', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, Amsterdam, 1996, 290-297.

Merkman, 1725 ▸ Pieter Merkman, *Brutus en zyner zoonen treurspel*. Te Amsterdam: by Balthazar Lakeman, 1725.

Mulder-Bakker, 1992 ▸ A.B. Mulder-Bakker, 'Het vorstenspiegelgenre in oudheid en middeleeuwen', *Groniek*, 25 (1992) 119, 9-20.

Rijndorp, Van, 1719 ▸ Jacob van Rijndorp, *Voorspel voor Arminius; Ter onthaal der Ed: Acht: heeren Burgemeesteren, en Vroedschappen der Stadt Utrecht, vertoond op den 28 Augustus 1719, door de Tooneelspeelders der Leidze en Haagze Schouwburgen*, Utrecht, 1719.

Roodenburg, 1990 ▸ Herman Roodenburg, *Onder censuur: De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum, 1990.

Sorgen, Van, 1885 ▸ W.G.F.A. van Sorgen, *De tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg*, Den Haag, 1885.

Tipton, 1996 ▸ Susan Tipton, *Res publica bene ordinata: Regentenspiegel und Bilder vom guten Regiment: Rathausdekorationen in der Frühen Neuzeit*, Hildesheim, 1996.

Vryer, 1697 ▸ J. de Vryer, *Inhoud van het vereenigd Europa*, 's Gravenhage, 1697.

Wingen, Van; Brakonier; Boott, 1711 ▸ N. van Wingen, A.J. Brakonier en C. Boott, *Kortbondig vertoog van de onbetamelijkheit en schadelijkheit der comedien : byzonder ook der hedendaagse, zijnde een vervolg van 't Noodig verweer-schrift voor den Nederduitschen Kerken-raadt van Utrecht*, Utrecht, 1711.

Noten

1. Graadt van Roggen, 1953, 162.
2. Idem, 164.
3. Zie 'requesten' gecommitteerden jaarmarkt in: HUA: Stadsarchief 702-1, 373.
4. Sorgen, Van, 1885, 80-81. Meer over de persoon Jacob van Rijndorp in: Kossmann, 1910, 128-168 en Meijer, 1996.
5. Sorgen, Van, 1885, 81-81.
6. Hazewinkel, 1927, 122-123.
7. Vgl. voor de situatie in Amsterdam Roodenburg, 1990, 336-337 (kerkelijke tucht in relatie tot het Amsterdamse toneel).

8. Vgl. het artikel van Hazewinkel die een samenvatting van de redevoering en een vrij uitvoerige beschrijving van het conflict geeft. Hazewinkel, 1927.
9. Idem, 122-123.
10. Idem, 138.
11. Vgl. ook de bijdrage van J.N. van Hall over Burman en de Utrechtse predikanten: Hall, Van, 1878 en Kernkamp, 1933, 116-124.
12. Eerste vorstenspiegel (*Speculum Regum*) die ook als zodanig benoemd werd, is geschreven door Godfried van Viterbo in 1180. Vgl. Mulder-Bakker, 1992, 9.
13. Vgl. Idem, 18-19.
14. Tipton, 1996, 37-39,
15. Boendale, Van, 171-173.
16. Tipton, 1996, 40-41.
17. Een wel heel letterlijke vertaling van de idee van een regentenspiegel naar de beeldende kunst is de in Dresden uit bergkristal vervaardigde spiegel met voorstellingen uit het bijbelboek Daniël (1587). Tipton, 1996, 45-48.
18. De Haas, 1998, 223-225.
19. Idem, 207. Burman, 1712, 105.
20. Met 'de komedie' werd in de vroegmoderne tijd vaak het theater in het algemene zin aangeduid.
21. In de voorrede bij zijn gedrukte redevoering schrijft Burman over de functie die het theater van oudsher had 'het volk te verlustigen, en wat plaizierige bezigheden te geven, daar zy afgetrokken zouden worden, vaniets quaeds tegen de rust van 't gemeen te brouwen.' Burman, 1711, Voorreden.
22. Burman, 1711, 16.
23. Wingen, Van; Bakonier; Boott, 1711, 8.
24. Halll, Van, 1878, 56.
25. Burman, 1712, 19.
26. Bernagie, 1724, 13.
27. Idem, 14-17.
28. Idem, 40.
29. 'Ik sal nu niet verder intreden in dese stoffe, schoon men soude konnen tonen, dat dit heele stuk van deugd en ondeugd, eigentlijk soude moeten behandelt worden, ten opsigt van de Tragedie, en dat, wy hier van comedie handelende, het uit dien hoofde ook belagchelijk is, [...]' Burman, 1712, 83.
30. Brakonier; Put, Van de; Driessen, 1712, 7.
31. Burman, 1711, 31.
32. De Haas, 1998, 223-225
33. Burman, 1711, 240-242.
34. Sorgen, Van, 1885, 80.
35. Kossmann, 1910, 151 en Bork, Van; Verkruijsse, 1985, 378
36. Vgl. bijvoorbeeld de beschrijving van een toneeltent zoals die in 1727 in Den Haag werd aangeschaft voor optredens van rondtrekkende toneelgezelschappen. Franssen, 1925, 267 en Graadt van Roggen, 1941, 95.
37. De Vryer, 1697. Inhoud van een vredespel dat mogelijk door de toneeltroep van Van Rijndorp werd opgevoerd n.a.v. de Vrede van Rijswijk in 1697. Vgl. over de traditie van het vredespel in Amsterdam ook: Haven, Van der, 2004.
38. Rijndorp, Van, 1719. Enige overgeleverde exemplaar in de Bibliothèque Nationale de France te Parijs, signatuur: 8-Yth-66524:2.
39. Rijndorp, Van, 1719, 10.
40. Bernagie, 1686, 67.
41. Rijndorp, Van, 1719, 12
42. Idem, 6.
43. Andere voorbeelden van beeldende kunst als regentenspiegel zijn te vinden in het Amsterdamse stadhuis. Vgl. o.a. Blankert, 1975, 11-30.
44. Dit concludeert ook Duits, 1999, 129-130.
45. HUA, Vroedschapsresoluties, 19-4-1728.
46. Het stuk werd niet alleen in Utrecht, maar ook in Leiden, Delft en Haarlem opgevoerd, misschien door dezelfde theatertroep. Vgl. Haas, De, 2001, 192.
47. Hoven, Van, 1728. Dit biljet bevindt zich in de KB met het signatuur KB: Pflt. 285 C 47. Vgl. over Van Hoven: Kossmann, 1910, 152-153.
48. Hoven, Van, 1728.
49. Idem.
50. Merkman, 1725, 83.
51. Merkman, 1725, 72.
52. Hoven, Van, 1728.
53. Idem.

Het Utrechtse aandeel in de

Nederlandse Studentenpers

van de negentiende eeuw

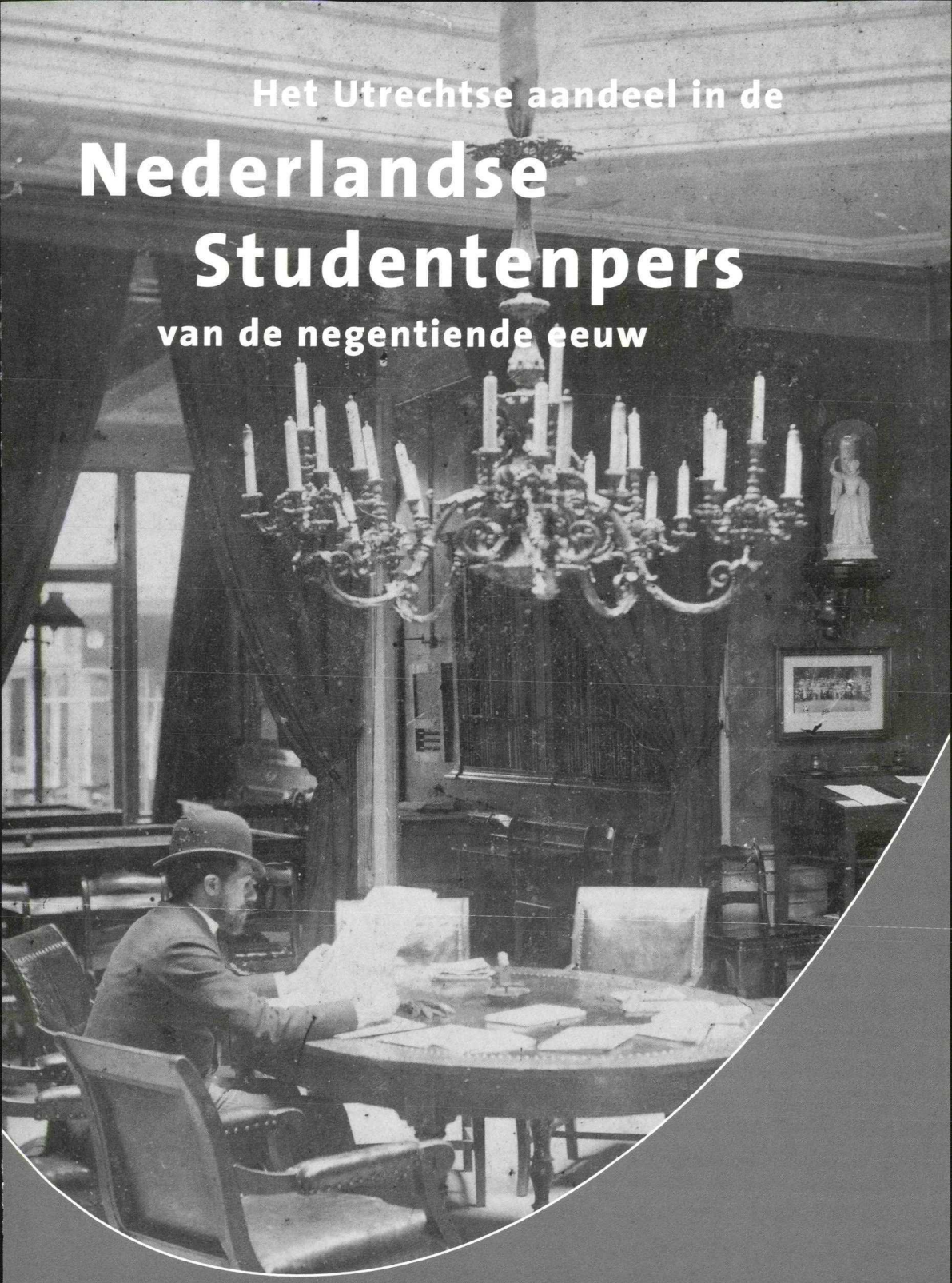

Frits Broeyer

De negentiende eeuw was een eeuw van tijdschriftenlezers. Het spreekt dus bijna vanzelf, dat er een studentenpers ontstond. Toch duurde het tot halverwege de jaren zestig, voor studententijdschriften zich blijvend konden handhaven. Pas toen slaagden hun redacties erin bijtijds vervangers te vinden en was de interesse groot genoeg. Tijdens de voorafgaande decennia haalden de studentenbladen met moeite een levensduur van twee, drie jaargangen, niettegenstaande het feit dat enkele ervan een bijzonder hoge kwaliteit bezaten. Utrechtse redacties waren de drijvende kracht achter de vroege periodieken.

F.G.M. (Frits) Broeyer ging in 1956 te Utrecht theologie en geschiedenis studeren. Na het behalen van zijn doctoraal kreeg hij een medewerkersplaats bij de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht. Broeyer verliet deze in januari 2004 als hoofddocent. Het merendeel van Broeyers publicaties ligt op het gebied van de kerkgeschiedenis. Na zijn promotie op een zestiende-eeuws theoloog heeft hij zich steeds beziggehouden met onderwerpen uit latere periodes, waaronder menigmaal de negentiende eeuw.

In 1864 werd de *Vox Studiosorum* opgericht, een blad dat nog steeds bestaat. Uit 1876 dateert de eerste van de tientallen *Minerva*-jaargangen. Het was een weekblad, evenals de *Vox* inmiddels. De geschiedenis van het studentenleven in het laatste deel van de negentiende eeuw valt dan ook op de voet te volgen. Wat Utrecht betreft is het interessant om te zien, hoe het Utrechtsch Studentencorps ondanks de mogelijkheden die het bood langzamerhand zijn alleenrechten verloor. Geldgebrek en bezwaren tegen de groenttijd leidden er toe, dat meer en meer aankomende studenten geen lid werden. Misschien wel de belangrijkste negentiende-eeuwse ontwikkeling was de komst van meisjes naar de universiteit. In 1899 stichtten zij een eigen vereniging.

Inleiding

Aan een universiteit zijn niet alleen professoren verbonden. Studenten vormen een onmisbaar deel van de academische gemeenschap. Het studentenleven in vroeger tijd verdient daarom aandacht van historici.[1] Het leveren van een breed opgezet overzicht, gewijd aan het Utrechtse aandeel in de Nederlandse studentenpers, is het doel van dit artikel.[2] De jaren 1825 en 1900 zijn als begrenzing gekozen. De redacteuren van de studentenbladen in de negentiende eeuw begonnen in feite met iets totaal nieuws. In de achttiende eeuw was er weliswaar al een start geweest, maar die had een zeer aarzelend verloop. De studenten moesten de vereisten, waaraan een goed lopende periodiek diende te voldoen, nog ontdekken. In de negentiende eeuw hebben zij dit met veel vallen en opstaan gedaan. Aldus ontwikkelde het studentenblad zich tot een niet meer te elimineren communicatiemiddel in de universiteitssteden.

De geschiedenis van de Utrechtse studentenpers in de negentiende eeuw valt in vijf perioden te verdelen.[3] De eerste periode loopt van 1825 tot 1848. Tijdens die jaren heeft een groot aantal studentenbladen het licht gezien, die echter stuk voor stuk slechts heel kort bestaan hebben. Er zijn jaren bij, waarin zelfs geen enkel blad functioneerde. Zo ontbreekt een studentenperiodiek in 1848, terwijl dat jaar voor Utrecht juist zo interessant is vanwege het opmerkelijke enthousiasme bij de studenten voor de grondwetsherziening van 1848.[4]

Een tweede periode reikt van 1849 tot 1863. In deze jaren kregen abonnees vanaf het begin tot en met 1854, een korte onderbreking daargelaten, bijna wekelijks een nieuw nummer van een studentenblad onder ogen. Daarna stokte de productie.

De volgende periode van 1864 tot 1874 begint met de uitgave van het nog altijd bestaande blad *Vox Studiosorum*. De behoefte aan een eigen studentenpers blijkt dan eindelijk een definitief karakter te hebben gekregen. De *Vox* krijgt zelfs in 1871 concurrentie van het frequenter verschijnende *Studenten Weekblad*, dat zich onderscheidde door zich sterk op de actualiteit te richten.

De formule van de actualiteit won en bepaalt de vierde periode van 1875 tot 1892. De gefuseerde editie van beide bovengenoemde tijdschriften, *Studenten Weekblad Vox Studiosorum*, wierp zich op een wekelijkse verslaggeving over het gebeuren in de voorbije dagen. Bij het in 1876 opgerichte *Algemeen Nederlandsche Studenten-Weekblad Minerva* ligt het al niet anders. Vanzelfsprekend probeerden de achtereenvolgende redacties van de *Vox* en *Minerva* door artikelen van wat meer beschouwende aard karakter te geven aan de onder hun verantwoordelijkheid verschijnende nummers.

De vijfde en afsluitende periode van 1893 tot 1900 wordt gekenmerkt door de ommezwaai, die de studentenbladen maken van landelijke naar lokale organen. De *Vox Studiosorum* raakte in 1892 haar Leidse redacteuren kwijt en maakte in 1893 een herstart met een uitsluitend Utrechtse redactie, zij het dat enkele correspondenten elders nog wel kopij leverden. De opening van het Universiteitsgebouw aan het Domplein in 1894 en de aanvang van de bouw van de studentensociëteit PHRM (*Placet Hic*

Requiescere Musis) aan het Janskerkhof eind jaren negentig tonen, met hoewel vertrouwen Utrecht de twintigste eeuw naderde.

De bevolking van Utrecht leefde mee, wanneer de universiteit een lustrum vierde, en dat niet alleen vanwege de economische voordelen die de stad aan haar academie ontleende. Ganzenmarkt versierd ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van de Utrechtse universiteit in 1886. HUA, Coll.Beeldmateriaal.

De jaargangen van de bladen bieden samen een gigantische hoeveelheid tekst, zodat er noodgedwongen keuzes in de te behandelen themata gemaakt moesten worden. Het verenigingsleven, de culturele belangstelling, de activiteiten ten behoeve van de burgerij en de persoonlijke besognes waarmee een student te krijgen kon krijgen, zijn de voornaamste. Het aantal studenten in de negentiende eeuw was nog klein. In Utrecht waren het er aan het begin van de besproken periode 393, aan het einde 939.[5] Hoewel zij een veel geringer percentage van de bevolking van Utrecht uitmaakten dan tegenwoordig vormden zij een opvallende categorie van stadsbewoners. Het verschil in sociale achtergrond was hiervan een gewichtige oorzaak. Relatief veel studenten kwamen voort uit een rijk milieu en konden zich dingen permitteren, waarvan de gewone burgers niet droomden. Het Utrecht van de negentiende eeuw was een rustige stad, waar met name studenten leven in de brouwerij brachten. De vraag dringt zich op, of de toenmalige studenten zich iets aantrokken van hun omgeving. Realiseerden zij zich wel, hoe hard mensen voor een schraal loon moesten werken om hun gezin te kunnen onderhouden en aan wat voor een ellende die ten prooi vielen, als zij het ongeluk hadden ernstig ziek te worden? Dankzij het geld van hun ouders konden studenten een veilig heenkomen zoeken, als bijvoorbeeld een cholera-epidemie Utrecht teisterde. Hebben de negentiende-eeuwse studenten beseft, dat de fikse bedragen kostende genoegens wel eens aanstootgevend konden overkomen? Het bij voorbaat te geven antwoord luidt dat de studenten vooral alleen in hun eigen wereldje geïnteresseerd waren. Zij en hun minder bedeelde stadgenoten accepteerden over het algemeen de maatschappij zoals die was. De uitzonderingen hebben des te meer recht op respect.

Utrecht telde in vergelijking met andere Nederlandse universiteitssteden een relatief grote groep studenten, die minder welvarend was: de studenten in de theologie. De theologen kwamen vaak uit bescheiden milieus en hadden uit roeping een studie gekozen, die hun vanzelf het bewustzijn gaf dat men niet alleen voor zichzelf leefde. In 1831 studeerde zelfs de meerderheid van de Utrechtse studenten theologie. De studenten in de theologie riepen toen een eigen bestuur in het leven, de Senatus Theologorum, tegenover de sinds 1814 bestaande Senatus Veteranorum van de overige studenten. Dat wijst op een ontevredenheid over de gangbare studentenmentaliteit, die niet verbloemd kan worden door het feit dat de in 1816 opgerichte sociëteit PHRM gemeenschappelijk was. In 1848 fuseerden de beide senaten, maar dit betekent niet dat de theologen gedurende het verdere verloop van de negentiende eeuw steeds een goede verstandhouding met de rest van de studenten hadden.

1825-1827

Een fraaie start

'Heb medelijden met de Faam!', zo luiden de woorden, waarmee het oudste Utrechtse

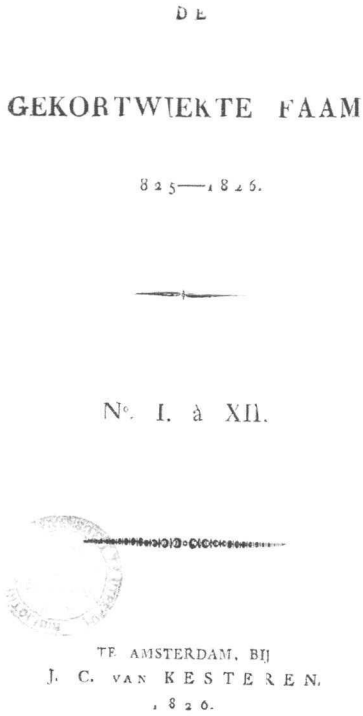
DE

GEKORTWIEKTE FAAM

825—1826.

N°. I. à XII.

TE AMSTERDAM, BIJ
J. C. VAN KESTEREN,
1826.

Titelblad eerste jaargang De Gekortwiekte Faam. Utrecht, UB.

studententijdschrift zijn eerste nummer begon.[6] Een gevoel van deernis komt bij het lezen ervan echter bepaald niet boven. *De Gekortwiekte Faam. Utrechtsch Akademieblad* is een buitengewoon leesbaar blad. In latere tijd werd het nauwelijks overtroffen. *De Gekortwiekte Faam* werd gelanceerd omstreeks dezelfde tijd, dat ook de eerste Utrechtse studenten-almanakken verschenen. De vroegste *Utrechtsche Studenten Almanak* draagt het jaartal 1823; het eerste nummer van *De Gekortwiekte Faam* verscheen in 1825. Kennelijk ontstond de behoefte om informatie te verspreiden en eigen gevoelens en inzichten op schrift te stellen. In verscheidene opzichten doet *De Gekortwiekte Faam* trouwens denken aan de oudste almanakken. De afleveringen bevatten gegevens over de gang van zaken aan de universiteit en verslagen. Maar er staan ook gedichten in en spottende artikelen over het academieleven.

Het behoeft geen betoog, dat het starten van zo'n nieuw soort tijdschrift de nodige moed vereiste. Zou er voldoende belangstelling zijn om het experiment niet op een débacle te laten uitlopen? Die vraag zal niet alleen de redactie, maar ook de uitgever zichzelf hebben gesteld. Waarschijnlijk is onzekerheid over het welslagen de reden geweest, dat de Utrechtse studenten die de redactie vormden zich tot een Amsterdamse uitgever wendden. *De Gekortwiekte Faam* werd in Amsterdam gedrukt bij J.P. van Kesteren. Bij de distributie was wel een Utrechts bedrijf betrokken, dat van N. van der Monde. Een lang leven was *De Gekortwiekte Faam* niet beschoren. Bij voorbaat stond al vast dat de verschijning op onregelmatige tijden zou plaats vinden. Na twee jaar kwam het einde. Het blad vermeldt de namen van de redactieleden niet, maar deze zijn overgeleverd: H.H.J. Hora Siccama, P.N. Arntzenius en H.H. Star Numan.

De keuze van het *Faam* in de titel lag in de jaren twintig van de negentiende eeuw voor de hand. De hoogleraren waren toentertijd verplicht hun colleges in het Latijn te geven. Toehoorders dienden daarop voorbereid te zijn via een grondige kennismaking met de klassieke cultuur. Daardoor bezat de Romeinse godin Fama, die zich met het verspreiden van geruchten bezighield, een naam om bijna vanzelf gebruik van te maken. Het gekortwiekte van de Utrechtse *Faam* werd in het eerste nummer uitgelegd als een zaak van actieradius. Normaal vloog de Faam hoog en nam zij waar, wat overal in de wereld gebeurde. De gedeeltelijk afgeknipte vleugels beperkten haar zicht echter tot het

Utrechtse gebeuren. Daar het zo moeilijk was met haar bazuin boven het geraas van de 'brommende professoren, zingende studenten, vloekende militairen en schaterende meisjes' in Utrecht uit te komen, had zij samen met vrienden besloten zich voor de berichtgeving van de drukpers te bedienen. Om problemen te vermijden hadden zij tevens besloten zich niet met godsdienstige en politieke kwesties in te laten.[7]

De Gekortwiekte Faam publiceerde onder meer een aantal dialogen tussen twee studenten met de kordaat klinkende namen Lans en Wels. In het tweede nummer legden beiden al een beetje hun bedoeling bloot. Wels stelde namelijk, dat zij vanwege hun jeugdigheid maar beter niet over professoren konden oordelen. Als zij dit toch deden, zou hun gedrag overkomen als gebrek aan eerbied. Lans is het daar geheel mee oneens. Zij kregen immers les van de professoren in het 'oordeelen'.[8] Hoogleraren werden in de *Gekortwiekte Faam* nogal eens op de hak genomen en dus ook de verplichte theevisites, die studenten geacht werden bij hen af te leggen. Lans en Wels laten de lezer een keer zo'n theevisite meemaken. De conversatie gaat gepaard met vele en langdurige stiltes. Een van de eerste stiltes wordt doorbroken door de volgende opmerking van een uiterst zenuwachtige student: 'Het is vandaag nogal mooi weêr geweest, Professor.' Op diens reactie 'Hebt gij nogal gewandeld?', komt dan tot kennelijke ergernis van Lans en Wels als antwoord: 'Neen, Professor. Ik ben op uw kollegie geweest'.[9]

In de keuze van de onderwerpen loopt *De Gekortwiekte Faam* vooruit op de studentenpers later in de negentiende eeuw. Daarin wordt een soortgelijke voorkeur aan de dag gelegd. Zo is er heel veel aandacht voor nieuw uitgekomen studentenalmanakken. Zij krijgen een uitvoerige recensie. Ook andere voor studenten interessante publicaties worden becommentarieerd. Een sprekend voorbeeld hiervan is een bijdrage over de in 1826 verschenen *Academische Idyllen* van Jacob van Lennep. Muziek- en toneeluitvoeringen in Utrecht mochten zich eveneens in de belangstelling van de redactie van *De Gekortwiekte Faam* verheugen. De Hollandsche Opera bracht Rossini's *Barbier van Sevilëi*, terwijl Utrecht tevens op een optreden van de in die tijd beroemde toneelspeler Andries Snoek onthaald werd. Ook tegenwoordig vindt jaarlijks een herdenking van de stichting van de Universiteit plaats, de diës. Van de diës-viering in 1826 is in *De Gekortwiekte Faam* een beschrijving te vinden. Een naderhand menigmaal aangehaald verslag is dat over een treffen tussen studenten en de stedelijke schutterij in oktober 1825, waarbij enkele gewonden vielen.[10]

De kennismakingstijd van de studentenverenigingen heeft zich nooit in de sympathie van de buitenwacht mogen verheugen. Ook in de studentenwereld zelf zijn er altijd kritische geluiden te horen geweest over de wijze, waarop nieuwe generaties studenten binnengehaald werden. Al in het derde nummer van *De Gekortwiekte Faam* staat een artikel over de groentijd, kennelijk bedoeld om begrip te wekken bij mensen die dit begrip misten. Het draagt de titel 'Een kleine verhandeling over het groenwezen'. Het stuk begint met een verwijzing naar jongelieden, die een handwerk gingen leren, of bijvoorbeeld matroos werden. Altijd ondervonden de nieuwelingen plagerijen om hen het

in de nieuwe omgeving passende gedrag aan te leren. Logischerwijs gebeurde aan de universiteit hetzelfde. Natuurlijk vielen nu en dan gedragingen van de ouderejaars te laken. Maar er moest ook gedacht worden aan de juist aangekomen studenten. Vaak waren zij verblind door trots op hun status en was het derhalve uiterst nuttig, dat de oudere studenten zich met hen bemoeiden en hen niet links lieten liggen. Lans voegde enige 'Leeslesjes voor groenen' toe, zoals: 'Zet in conversatie met studenten een bedenkelijk gezigt; twijfel of eene pijp eene pijp is'; zwijg over alles wat 'gij niet weet en gij' gaat spoedig door voor 'knap.' [11]

Rijmen

Vanwege het ontbreken van opvolgers voor de zittende redactieleden ging *De Gekortwiekte Faam* in 1827 ter ziele. Het duurde tot 1834, voor er weer een periodiek voor de Utrechtse studenten tot stand kwam. De kwaliteit van dit nieuwe tijdschrift, *De Faam* geheten, laat zien, hoe moeilijk het geweest moet zijn om studenten te vinden die in de voetsporen konden treden van de redacteuren van *De Gekortwiekte Faam*. *De Faam* haalde niet bij zijn voorganger. De langdradige, veertien pagina's lange inleiding over de opzet is onthullend: een poging om de figuur van de godin Fama enig leven in te blazen mislukt totaal. *De Faam* – die te Utrecht bij J.C. van der Mijne werd uitgegeven – kwam niet verder dan vier nummers. In het laatste werd in de nagebootste taal van de zeventiende eeuw de diës van de universiteit in 1834 beschreven. [12] In hetzelfde jaar beleefde ook de *Utrechtsche Academische Recensent* een kortstondige loopbaan. De *Academische Recensent* concentreerde zich op het beoordelen van wat *De Faam* aan artikelen uitbracht.

De eveneens in 1834 door Van der Monde uitgebrachte *Utrechtsche Akademie Tafereelen* zijn daarentegen wel interessant. Dit blad staakte net als *De Faam* de strijd om het bestaan na vier afleveringen, maar de beschrijving van een dag op de studentensociëteit PHRM bereikt een beslist lezenswaardig niveau. Alle teksten in de *Akademie Tafereelen* gingen op rijm. De sfeertekening in het stuk 'Placet hic requiescere Musis' begon zo:

'Van waar die lange sleep studenten op de straat
Met pijpen in den mond en overluid gepraat?'

Het antwoord was, dat zij zich naar 'het Koffijhuis van Klanck' begaven, het café op het toen Munsterkerkhof geheten Domplein, waar PHRM in

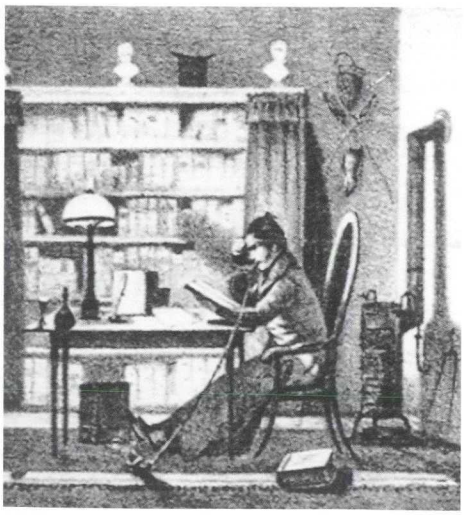

Het plaatje met de studerende student op de Stichtsche School-prent toont een jongeman, die uiteindelijk beseft dat het met het 'lorren' een keer afgelopen moet zijn. Kopieën van de Stichtsche School-prent waren als uitvouwplaat achterin de Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1835 opgenomen. HUA, Coll. Beeldmateriaal.

1834 gevestigd was. Kennelijk had de leestafel aldaar een belangrijke functie, want de studenten probeerden het *Handelsblad* te bemachtigen ten einde 'het lot van 't land te raden' of juist te zoeken 'in Utrechts blad een keur van ongelukken'. Daarbij komt ook nog een politieke voorkeur aan het licht blijkens de regels:

'Veel anderen vallen aan op liberale bladen,
Om zich met Fransch vernuft de hoofden vol te laden.'

Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat bij tijd en wijle een van de aanwezigen ontevredenheid over het regeringsbeleid uitte:

'En geeft bedektelijk en zediglijk te kennen,
Stond hij aan 't roer van staat, hij zou het anders mennen.'

Maar er werd door de studenten van 1834 niet alleen over het laatste nieuws en met name de politiek gesproken. Zij maakten zich druk over legio andere onderwerpen:

'Dees spreekt van Cicero, die van zijn nieuwen wagen,
Die van Jufvrouw van X., die van de donkre dagen.'[13]

Er gebeurde natuurlijk meer op een studentensociëteit dan praten alleen. Met name het biljartspel moet een geliefkoos tijdverdrijf geweest zijn, als de vele regels in aanmerking genomen worden die hieraan worden gewijd. En dan was er nog de drank. Met de 'kelken nectar' kwam, naar aan te nemen valt, de eigenaar van het koffiehuis, G.J. Klanck aan zijn trekken.

Een volgend tijdschrift mocht op een wat langere periode van verschijnen bogen: *Minerva. Tijdschrift voor Studenten* verscheen in de jaren 1835-1836. Terwijl de eerder besproken bladen stuk voor stuk een Utrechtse achtergrond hadden, was *Minerva* Leids. Wel hebben Utrechtse studenten eraan meegewerkt. *Minerva* omvatte twee afdelingen, de afdeling *Akademische berigten en boekbeschouwingen* en de afdeling *Mengelwerk*. In zijn opzet doet het dus sterk denken aan almanakken. In de *Akademische berigten* werden onder meer de complete roosters van de diverse Nederlandse instellingen voor hoger onderwijs gepubliceerd. Met name zal het 'Akademienieuws' uit binnen- en buitenland met mededelingen over benoemingen en wat dies meer zij aantrekkelijk gevonden zijn. Zo hadden blijkens de lijst van intekenaren twee Utrechtse curatoren een abonnement. Onder de schrijvers van de afdeling *Mengelwerk* bevinden zich de illustere Leidenaren Nicolaas Beets en Johannes Kneppelhout (Klikspaan). Van Utrechtse zijde handelden bijdragen over de geschiedenis van de universiteit en de viering van het tweehonderdjarig bestaan in 1836.[14]

De van 1838 tot 1841 bij C. van der Post Jr. uitgegeven Utrechtse periodiek *Gedenkschriften van eenen student* hield het relatief een flinke tijd vol. De titel van het blad doet enigszins merkwaardig aan, maar valt te verklaren als een nieuwe poging om een studentenblad van een originele vorm te voorzien. Bovendien verraadt de naam meteen, dat het in de verste verte de pretenties van *Minerva* niet had. Aardig zijn de schetsjes 'Academische Typen', bijvoorbeeld dat over de 'Adspirant-Professor'. Op school trad dit type nog niet zo op de voorgrond, behalve daarmee dat hij zijn gedichten in het Latijn

schreef, terwijl zijn medeleerlingen het in het Nederlands deden. Als student viel hij echter wel sterk op, want hij placht bij de colleges op de voorste bank te zitten, de dictaten van de hoogleraren uit het hoofd te kennen en hun theebijeenkomsten nimmer te verzuimen. Normaliter ontging hem het professoraat. Maar voor het geval dat had hij al vast een inaugurele rede geschreven. Ook de groentijd kwam in de *Gedenkschriften* ter sprake: 'Er is voorwaar geene zaak, waarvan ten huidigen dage de nieuwspapieren zoo veel gewagen ....' [15]

Er is nog een tijdschrift in de vroege periode het vermelden meer dan waard: *Braga*. Net als *De Gekortwiekte Faam* wordt *Braga* vermeld in overzichten van de letterkunde van de negentiende eeuw. *Braga* doet als blad vooral merkwaardig aan, omdat alles wat hierin gepubliceerd werd op rijm is. Ditzelfde gold weliswaar voor de *Utrechtsche Akademie Tafereelen*, maar de hoeveelheid dichtwerk in Braga heeft een onvergelijkbaar veel grotere omvang. Het blad geeft nergens de namen van de redacteurs aan. Dankzij de literaire reputatie van *Braga* zijn ze echter aan de vergetelheid ontrukt. De later als dominee-dichter bekend geworden J.J.L. ten Kate, en J.G. de Hoop Scheffer richtten *Braga* op. Bij hun redactionele werkzaamheden genoten zij de hulp van A. Winkler Prins, die doopsgezind predikant was en later het initiatief tot de naar hem genoemde encyclopedie zou nemen. Dat Ten Kate er wat in zag om een dergelijk curieus – naar de Noorse god van de dichtkunst vernoemd – blad uit te geven, hoeft niet te verbazen. Hij dacht ongeveer op rijm. Frederik van Eeden zou zijn poëzie in 1885 in *Grassprietjes* blijvend belachelijk maken. Maar een student-dichter valt natuurlijk minder kwalijk te nemen. Ten Kate had trouwens een soortgelijke bedoeling als Van Eeden. Hij wilde met *Braga* de poëzie van zijn eigen tijd aan de kaak stellen door deze te paro-

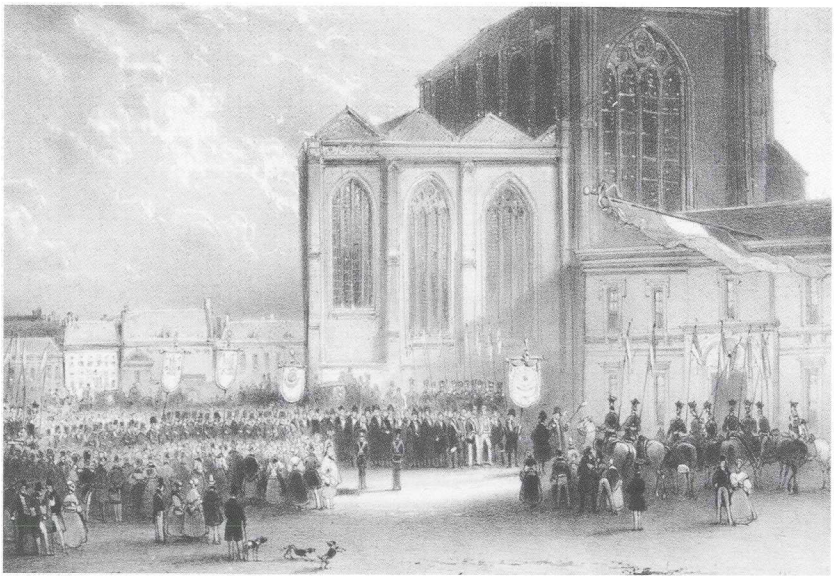

Aankomst van de stoet, die zich in 1836 voor de herdenking van het 200-jarig bestaan van de Utrechtse universiteit naar het Munsterkerkhof (Domplein) begaf. HUA, Coll. Beeldmateriaal.

diëren. Uit de inhoud valt *Braga's* status als studententijdschrift nauwelijks op te maken. De gedichten handelen over onderwerpen, waarover niet-studenten op dezelfde manier zouden schrijven. De aan 'kusjens' gewijde aandacht in de diverse rijmelarijen leidt overigens wel tot de conclusie, dat met name de zo romantische gestemde poëten in de studentenalmanakken op de korrel genomen werden. En waarom zouden dan ook de auteurs van *Braga* geen studenten zijn? Om een idee te geven van de inhoud van *Braga* volgen hier enkele voorbeelden, waarbij speciaal op de relatie met Utrecht als universiteitsstad gelet is. In de negentiende eeuw is er ettelijke malen sprake van geweest, dat de universiteit van Utrecht aan bezuinigingsmaatregelen van de regering ten offer zou vallen. [16] Ook in 1843 was dit het geval. *Braga* bevat een gedicht 'Bij de herhaalde geruchten omtrent de opheffing van de Akademie te Utrecht', met onder meer de regels:

''t Is 't hoogste goed, de vrijheid van geweten,
Bij al den druk der tijden nooit vergeten,
t' Is 't Hoogere onderwijs, met zorg gekweekt
Dat Nêerland bij de nagebuur deed eeren,
.....
Bescherm o God! dit pand van onze Vaderen,
Behoed het voor de listen van verraderen,
En spaar het tot verlichting van ons kroost.' [17]

Dan is er het cynisch gedicht 'Vaderlijke raadgeving in de XIXe eeuw', bedoeld voor een zoon die gaat studeren:

'Heb vrinden maar één vrind dat nooit,
Vrinden geeft gemak -
Terwijl men zich voor één vergooit;
Och Heer! Ik ken dat zwak.
.....
''t Komt alles, voor wie 't wel bevroedt
Op één beginsel an:
"Dwing wien ge kunt, kruip waar ge moet:
Eerst slaaf – en dan Tyran.' [18]

In een rubriek 'Verbeeldingspoëzie' komt een gedicht voor, geheten 'Minnelied van een Professor', dat de vraag oproept of de erin beschreven gevoelens inderdaad aan hoogleraren toegeschreven werden of nu juist helemaal niet:

'Heel mijn ziel is blijven hangen
Aan de roosjes op uw wangen,
Aan uw alderliefst profil!
.....

Eenen enkle kus te drukken
Op uw lieven rozemond
(Of ik nu een rijmwoord vond!)
In deez zomeravondstond!'[19]

In 1844 hield ook *Braga* op te bestaan.

1848-1863

De krant als model

Het volgende studentenblad liet niet lang op zich wachten. In 1849 kwam het eerste nummer van het *Universiteits-blad voor Nederland* van de pers. Een groter verschil dan dat tussen *Braga* en het *Universiteits-blad voor Nederland* valt nauwelijks te bedenken. Waarschijnlijk onder indruk van de politieke vernieuwing in Nederland ten gevolge van de grondwetswijziging in 1848 en de ontwikkelingen op wetgevend gebied, die vanaf dat moment te verwachten waren, was de studentenwereld rijp voor een totaal ander soort orgaan. Zoals de naam al verraadt waren dagbladen het model, dat men voor ogen had. Het formaat van het *Universiteits-blad* was daar meteen al op geënt. De studenten die het opensloegen dienden hun armen te spreiden. Inhoudelijk had het *Universiteits-blad* een op 'nieuws' gericht karakter. Natuurlijk kon er van een dagelijks verschijnende krant geen sprake zijn, maar met het voornemen een weekeditie te gaan uitbrengen legde de redactie de nodige durf aan de dag. Om nog te zwijgen over de verantwoordelijkheid, die het zorgen voor een aanzienlijk volume aan tekst elke week met zich bracht. Het *Universiteits-blad* was voor alle steden met instellingen voor Hoger Onderwijs bedoeld, vandaar dat er te Leiden, Groningen, Utrecht, Amsterdam en Deventer redacties functioneerden. De krant werd in Utrecht gedrukt, en wel onder verantwoordelijkheid van de uitgever J. de Kruijff bij J. van Boekhoven.

In het eerste nummer van het *Universiteits-blad* de dato 5 maart 1849 diende de Utrechtse redactie zichzelf aan als hoofdredactie. In het volgende nummer, van 12 maart gaf zij aan deze betiteling een andere betekenis dan de gebruikelijke. De Utrechtse redactie stond niet boven de overige redacties, luidde het in een verklaring, en bezat evenmin meer rechten. Omdat Utrecht midden in het land lag, was die stad echter het geschiktst om correspondentie naar toe te sturen en de distributie van het *Universiteits-blad* te regelen.

De Utrechtse redactie ging in het eerste nummer in op de plannen rond het *Universiteits-blad voor Nederland*. De studentenwereld had eigen belangen en een wijze van zien die afweek van de algemene visie. Daarom was er behoefte aan een eigen orgaan. Studenten hadden de plicht te tonen dat zij niet onmondig waren en 'het stelsel van openbaarheid, dat zijn weldadig licht over alles doet opgaan' op de juiste

wijze wisten te hanteren. Het opzetten van een studentenblad was geen gril, maar 'een noodzakelijk gevolg van de geest der eeuw'. Eerbied voor de mening van anderen en vrijheid van denken en spreken vormden een kostbaar goed.[20]

Het spreekt vanzelf, dat in het *Universiteits-blad* geregeld artikelen over de verwachte herziening van het Hoger Onderwijs verschenen. De regering had op 15 januari 1849 een staatscommissie in het leven geroepen om een nieuwe wet voor te bereiden. Het rapport, dat deze commissie na een aantal maanden uitgaf, werd uitvoerig becommentarieerd. Hetzelfde gebeurde al eerder met een aantal publicaties, waarmee vooral hoogleraren de aanbevelingen van de staatscommissie probeerden te beïnvloeden. Het kan niet anders, of de redactie van het *Universiteits-blad* heeft ook zelf hoop in die richting gekoesterd. De door een Utrechtse student geschreven artikelenserie 'Vrijmoedig woord over Hooger Onderwijs en Universiteiten' en andere stukken over het onderwerp konden immers best eens in handen komen van mensen met invloed op het onderwijsbeleid. Zo eindigde een artikel over de verplichting om dissertaties in het Latijn te schrijven met de opmerking, dat de schrijver hoopte op aandacht van de Staatscommissie voor dit punt. De auteur stond de afschaffing voor van die in het Organiek Besluit van 1815 over het Hoger Onderwijs vastgelegde verplichting. Want volgens hem waagden ook begaafde studenten zich niet aan een promotieonderzoek, omdat zij het Latijn onvoldoende beheersten. Een ander bezwaar was, dat een proefschrift in het Latijn veel potentiële lezers afschrikte.[21] De in het Latijn gegeven colleges waren keer op keer mikpunt van kritiek in het *Universiteits-blad voor Nederland*. Wel merkte een van de Utrechtse auteurs op, dat art. 66 van het Organiek Besluit dispensatie mogelijk maakte en dat menig hoogleraar hier met succes een beroep op had gedaan.[22] De Utrechtse hoogleraar C.W. Opzoomer zorgde in *De Hervorming onzer Hoogeschoolen* voor goed bruikbare brandstof in de discussie over dit onderwerp. In zijn brochure leverde Opzoomer kritiek op het feit dat een rector magnificus het collegejaar met een toespraak in het Latijn moest openen. Volgens hem was het onbegrijpelijk voor iedereen, die het jammerlijk misvormde Latijn bij de opening wel eens aangehoord had, dat in het gebruik van deze taal het behoud van alle ware wetenschap gezien werd. In het nummer van 3 december 1849 van het *Universiteits-blad* en enkele volgende afleveringen werd het rapport van de staatscommissie besproken.[23] Wie zal toen hebben kunnen bevroeden, dat het nog tot 1876 zou duren voor de vurig begeerde nieuwe wet op het Hoger Onderwijs er eindelijk was?

Het *Universiteits-blad* hield zich ook bezig met de alledaagse gang van zaken aan de academie. In een artikel over de relatie tussen de hoogleraren en de studenten deed een Utrechter enkele suggesties ter verbetering aan de hand. Sinds jaar en dag werden colleges van elkaar gescheiden door een vijftien minuten durende pauze, het zogenaamde academisch kwartiertje. Volgens de schrijver zouden de professoren zich gedurende die tijd 'vriendschappelijk' met hun toehoorders kunnen onderhouden om zo elkaar wat te leren kennen. Verder verdiende het aanbeveling, dat hoogleraren hun

betoog nu en dan onderbraken met de vraag, of er onduidelijkheden waren. [24]
Een van de kwaliteiten van *De Gekortwiekte Faam* was de ironische toon in tal van bijdragen. In de publicaties van Leidse studenten als Johannes Kneppelhout (Klikspaan) en Nicolaas Beets valt die manier van zich kritisch uiten eveneens op. In het *Universiteits-blad voor Nederland* doen de meeste artikelen daarentegen uiterst serieus aan. Het lijkt wel of de auteurs benauwd waren, dat zij met een lossere trant van schrijven de zaken waarover zij het hadden tekort zouden doen. Een van de uitzonderingen is een ingezonden brief, waarin de opsteller informeerde of aan een in Gelderland woonachtige curator wel ooit een kennisgeving van zijn benoeming enkele jaren geleden gestuurd was. Het nalaten hiervan zou namelijk kunnen verklaren, dat deze 'Edelgrootachtbare Heer' nimmer van enige belangstelling voor het academische gebeuren in Utrecht blijk had gegeven. [25]
Advertenties had het *Universiteits-blad* nauwelijks. Studenten rookten toen vaak pijpen en sigaren. De Utrechtse sigarenfabrikant G. Ribbius Peletier haakte op hun behoefte in met een wel heel curieuze reclametekst. Hij attendeerde de lezers van het *Universiteits-blad* op een artikeltje over zijn fabriek in *De Geneeskundige Courant*. Het betrof een reactie van de Utrechtse arts H.J. Broers op het gerucht, dat zeer veel sigarenmakers aan syfilis en andere besmettelijke ziekten leden. Ribbius Peletier had hem over dit probleem om raad gevraagd. Overeenkomstig diens advies liet hij zijn werknemers geregeld medisch keuren. Degenen, die 'de heer Pelletier' met hun praatjes probeerden te benadelen, waren blijkbaar niet op de hoogte van de veiligheidsmaatregel, aldus de advertentie. [26]
Nu kwam een verkeerde levensstijl natuurlijk niet alleen in de arbeidende klasse voor. Ook op de levenswijze van studenten viel wel het nodige aan te merken. In zijn verhandeling *De Hervorming onzer Hoogescholen* had Opzoomer een negatief oordeel over de studentenwereld geveld: 'Er wordt slecht gestudeerd en er wordt slecht geleefd'. Een artikel in het *Universiteits-blad* ging afwijzend op deze scherpe uitspraak in. [27] Er waren stellig studenten, waarvoor Opzoomers kenschetsing opging, voor het overgrote merendeel gold dat zeker niet. Uiteraard gaf bovenal het thema groentijd een aantal malen stof tot kritiek op het toenmalige studentenleven.
Op 25 februari 1850 verscheen de laatste aflevering van het *Universiteits-blad voor Nederland*. De hoofdredactie uitte in 'Een woord tot afscheid' haar teleurstelling over de tegengevallen belangstelling. [28]

Koorders' Lucifer

Minder dan een maand later was er al weer een nieuw weekblad voor studenten beschikbaar, *Lucifer. Academische Courant*. [29] Het eerste nummer dateert van 11 maart 1850. *Lucifer* wordt algemeen voor een van de belangrijkste en in elk geval een van de meest opmerkelijke studentenorganen uit de negentiende eeuw gehouden. De hoge waardering heeft duidelijk te maken met de reputatie, die redacteur Daniël Koorders

LUCIFER,

AKADEMISCHE COURANT.

Eerste Jaargang

1850-1851

Te MAARSSEN, bij
C. H. VAN NEDERHASSELT EN ZOON.

Titelblad eerste jaargang Lucifer. Utrecht, Universiteitsbibliotheek

zich tijdens zijn studententijd verwierf. Hij studeerde drie vakken, theologie, rechten en letteren, waarvan hij er twee met een promotie afsloot. Voor die studieresultaten had hij natuurlijk wel tijd nodig. In 1847 kwam Koorders in Utrecht als student aan, welke hoedanigheid hem kennelijk zo beviel dat hij nog in de tweede helft van de jaren vijftig een stempel op het Utrechtse studentenleven trachtte te drukken. In 1855 bracht hij met een motie tegen het financiële jaarverslag de Senaat van het Utrechtsch Studentencorps ten val. Die actie leidde tot een afscheiding van een deel van de corpsleden en de oprichting van een tegenvereniging, Mutua Fides. Pas in 1860 fuseerde Mutua Fides weer met het Corps, waarin Koorders enige tijd een senatorschap had bekleed.

Lucifer. Academische Courant was een zeer kritisch tijdschrift. In het openingsartikel, getiteld 'Ons blad, zijn oorsprong en zijne bestemming', rechtvaardigde de redactie haar motieven om *Lucifer* te gaan uitgeven. Eerdere pogingen om een studentenperiodiek in het leven te roepen waren immers alle na meestal korte tijd mislukt. Reden van de nieuwe poging was de overtuiging, dat de studentenwereld een orgaan nodig had om beter te kunnen functioneren. De redactie wilde slapenden wakker schudden en 'de onverschilligen doen ontbranden in belangstelling'. De naam '*Lucifer*' was gekozen om juist dat laatste oogmerk te beklemtonen.[30] *Lucifer* was een landelijk blad. Van de redactie maakten Leidse, Groningse en Utrechtse studenten deel uit. Het is lastig, dat de namen van de redactieleden nergens in het blad officieel als zodanig vermeld worden. Aan de overlevering, dat met name Koorders de drijvende kracht achter *Lucifer* was, hoeft echter niet getwijfeld te worden, ook al staat hij slechts sporadisch onder een stuk als auteur vermeld. Het blad werd in eerste instantie te Maarssen bij C.H. van Nederhasselt en Zoon uitgegeven.

Het openingsartikel kondigde aan, dat *Lucifer* voor een groot deel aan het hoger onderwijs gewijd zou worden. Die keuze lag voor de hand, omdat een wet hierover toen nog nabij leek. Het voornemen hield stand. In het eerste nummer van de tweede jaargang, dat op 24 maart 1851 verscheen, publiceerde de redactie opnieuw een verklaring over haar ideeën rond *Lucifer*. Die omvatten om het in haar eigen woorden weer te geven: 'De belangen van de wetenschap en 't hooger onderwijs te verdedigen: ziedaar de taak

die de akademische courant in de eerste plaats is gesteld.' De redactie ging hier nader op in. Een zwaarwegend punt was, dat de wetenschap aan de universiteiten tot een monopolie van de professoren verworden was. Zij maakten een vrije, onbelemmerde ontwikkeling onmogelijk door onder meer de verplichting om colleges te lopen en bij hen examens af te leggen. Het 'vermolmde' stelsel van de studiedwang moest opgeruimd worden. Het was verkeerd om het bestaande te willen behouden, puur omdat het nu eenmaal bestond. Hierbij had de redactie, naar zij nadrukkelijk verklaarde, vooral de gedachte op het oog dat de drie rijksuniversiteiten in Leiden, Groningen en Utrecht moesten worden gehandhaafd. Haar ideaal was een samensmelting hiervan tot één grote, zeer goede universiteit. [31]

Het was stellig niet de eerste keer, dat *Lucifer* een pleidooi voor samenvoeging van de drie toenmalige rijksuniversiteiten voerde. In feite lag het standpunt daarover vanaf de start van het blad vast. De staatscommissie, die eind 1849 haar bevindingen over het hoger onderwijs publiceerde, was niet eensgezind geweest. Dit had geleid tot het besluit van een van de commissieleden om los van het rapport van de meerderheid een minderheidrapport uit te brengen. Dat minderheidrapport was van de hand van Opzoomer. Voor Koorders, en ongetwijfeld voor de rest van de redactie van *Lucifer* evenzeer, genoot Opzoomer een autoriteit aan wiens mening men maar beter niet kon tornen. Volgens deze Utrechtse hoogleraar in de wijsbegeerte zou het wetenschappelijk onderwijs zeer profiteren, als er een fusie van de universiteiten en dientengevolge een concentratie van de meest capabele docenten zou komen. [32] Gezien het geringe aantal studenten van toen, gemiddeld zo'n 500 studenten per instelling, doet zijn plan zeker achteraf begrijpelijk aan. Voorbeelden van Opzoomers aanzien bij de redactie van *Lucifer* zijn gemakkelijk traceerbaar. In mei 1850 verscheen een artikel met de titel 'De eer van Mr. Opzoomer tegen de publieke opinie gehandhaafd'. [33] In de aflevering van 20 september 1850 was een verslag van Opzoomers openingscollege opgenomen. Een van de loftuitingen luidde: 'Wij eeren den man hoog, die aan onze geestesvorming zijne beste krachten wijdt. Aan zijne voeten wenschen wij te zitten, om van hem lessen te hooren van wijsheid en deugd.' [34]

In navolging van Opzoomer dus pleitte *Lucifer* keer op keer voor het opgaan van Leiden, Groningen en Utrecht in één alomvattende universiteit met de sterkst denkbare staf van hoogleraren. Een artikel van begin januari 1851 analyseerde de drijfveren van degenen, die voor het behoud van de bestaande situatie pleitten, en de motieven van 'vele gematigden', die een fusie voorstonden. Een artikel in juli 1851 bestreed de mening, dat concurrentie tussen universiteiten het niveau verhoogde. In december 1852 heette het, dat de kwaliteit van een gezamenlijke bibliotheek één van de bijkomende voordelen van de samenvoeging zou zijn. [35]

Uiteindelijk leidde dit voortdurende hameren op de opheffing van twee universiteiten ten behoeve van één grote nationale universiteit tot de ondergang van *Lucifer*. Tal van studenten in Utrecht en Groningen koesterden de vrees, dat hun academie het loodje

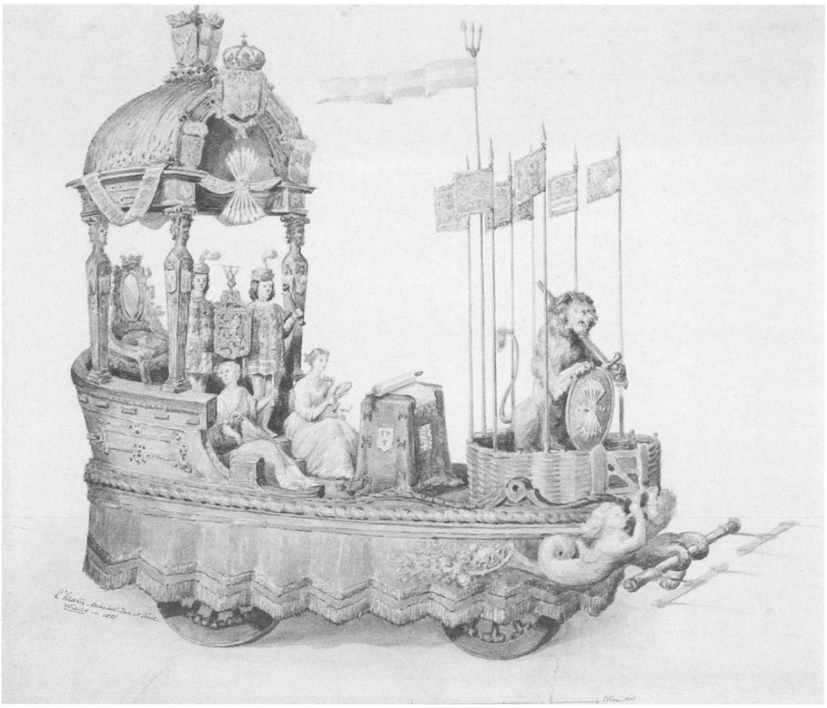

Triomfwagen 'De Unie van Utrecht', ontworpen door Christiaan Kramm voor de maskerade 'Acht Tafereelen van Holland's Grootheid', die georganiseerd werd ter gelegenheid van de viering van het lustrum van de Utrechtse universiteit in 1851. HUA, Coll. Beeldmateriaal.

zou leggen, als het verlangen van *Lucifer* gehoor vond. Men was blij, dat de meerderheid van de staatscommissie het handhaven van drie universiteiten voorstond en zelfs het schrappen van een van de drie, waarvan rond de jaarwisseling 1849-1850 even sprake was, niet meer ter tafel had willen brengen. In Utrecht was daar toen een grote bezorgdheid over geweest. In januari 1851 raakte de redactie van *Lucifer* in botsing met de redactie van de *Utrechtsche Studenten-Almanak* over de fusie-gedachte. Later in het jaar volgde een nog ernstiger conflict over de kwestie met de commissie in het Corps, die de sociëteit PHRM bestuurde. Omdat de onderwijspolitieke strekking van *Lucifer. Academische Courant* werd afgekeurd, besloot de sociëteitscommissie voor de leestafel een abonnement te nemen. Dit klinkt tegenstrijdig, maar was het bepaald niet. Door corpsleden in staat te stellen *Lucifer* op PHRM te raadplegen, hoefden zij het blad niet zelf te hebben. Die tactiek werkte. Een aantal maanden later werd in Groningen dezelfde beslissing genomen. De *Lucifer*-redactie deed het uiterste om het tij te keren, in Utrecht bijvoorbeeld door stemmingen tijdens vergaderingen van de sociëteitsleden uit te lokken. In juli 1853 verscheen het laatste nummer. Tot het einde toe had de redactie haar standpunt over de verbetering van het hoger onderwijs manmoedig volgehouden.

Lucifer schreef tevens over typische studentenaangelegenheden, en dus ook over de

groentijd. In het nummer van 9 oktober 1850 staat een ingezonden stuk van J.H. Gunning Jr., een student die een van de belangrijkste Nederlandse theologen van de negentiende eeuw zou worden. Hij bekeek de groentijd vanuit het oogpunt van A., de ouderejaarsstudent en vanuit dat van B., de groen. Bij het onderdeel A. in zijn stuk vielen scherpe bewoordingen als 'zoutelooze aardigheden', 'kwelling van weêrlozen', en 'diefstal van de tijd en zelfstandigheid van de nieuweling'. Bij onderdeel B. gebruikte Gunning termen als 'anachronisme', 'nutteloos', en 'schadelijk'.[36] Wie gegeven de houding van Koorders in zoveel andere aangelegenheden zou verwachten, dat dit stuk hem uit het hart gegrepen was, heeft het mis. Hij had in 1848 in een brochure de groentijd verdedigd, toen in dat jaar de discussie hierover hoog opliep[37]. De rector magnificus B.F. Suerman had de groentijd in maart van dat jaar in zijn diës-rede gebrandmerkt als een slechte gewoonte uit 'ruwere eeuwen'.[38] Op het ingezonden stuk reageerde Koorden in het volgende nummer van *Lucifer* met een door hem ondertekend artikel, getiteld 'Het groenwezen', waarin hij Gunning fel attaqueerde. Hij schreef, dat bij aanvallen op de groentijd altijd de misbruiken het moesten ontgelden, niet de instelling zelf, 'die door haar beginsel en doel boven elken aanval verheven is'. Nieuw aankomende studenten namen vrijwillig aan de groentijd deel. Zij onderwierpen zich zonder daartoe gedwongen te zijn aan de voorwaarden voor het lidmaatschap van een vereniging, waarvan zij lid wilden worden. Het was geen 'onrecht', dat ouderejaars groenen afspraken liet maken om met hen kennis te maken en hen als het ware te 'examineren'. Net aangekomen studenten plachten een hoge dunk van zichzelf te hebben. Het werkte vormend, als zij zich hun onkunde op velerlei gebied bewust werden. Wel diende de groentijd aangepast te worden aan veranderde omstandigheden. Opmerkelijk is, dat Koorders in wetten om zulke verbeteringen in het groenwezen tot stand te brengen, niets zag. Wetten waren er slechts vanwege de overtreders. De groentijd kon 'werkelijk een vormingsschool' zijn, als het gedrag van iedereen met het doel ervan in overeenstemming was.[39] Koorders was dus idealistisch over het groenwezen. Over de tijdelijke afschaffing in Leiden sprak hij niet, en zodoende evenmin over het ongecontroleerde ondergrondse voortbestaan ervan aldaar. Een betere reglementering blijkt in de negentiende eeuw het meest werkzame middel geweest te zijn om de telkens weer oplaaiende kritiek op de groentijd te ondervangen.[40]

Bij Opzoomers klacht van enkele jaren terug, dat er aan de Nederlandse universiteiten slecht gestudeerd en slecht geleefd werd, sloot *Lucifer* zich anders dan het *Universiteitsblad voor Nederland* aan. 'Wat is de levenswijze der groote massa? Is het niet: laat-opstaan, hoogstens wat collegie houden, sociëteit loopen ... en gaan slapen?' Van echt studeren kwam bij de meeste studenten niets terecht. De studie ontaardde in werken voor examens.[41] Opzoomer bleef de grote held. In de jaargang 1852-1853 gaf de student in de theologie Allard Pierson, die later onder meer in Heidelberg en Amsterdam een hoogleraarschap bekleedde, uitvoerige verslagen van colleges van Opzoomer. Pierson was diep onder de indruk van de bespiegelingen, die deze gewijd had aan onder

meer de *Maria Stuart* van Schiller: 'Hoe weldadig werkt zulk een collegie op het aesthetisch en zedelijk gevoel!' [42]

Nachtkaars

Nadat *Lucifer. Academische Courant* ter ziele gegaan was, werd in 1854 vanuit Amsterdam opnieuw een krant voor studenten, *Universiteitsblad*, opgezet. Het was een uiterst saai weekblad, dat een tweede jaargang al niet haalde. Tot de Utrechtse bijdragen behoorde een kritisch artikel over de Senatus Veteranorum, omdat daarvan op cultureel gebied volgens de auteur veel te weinig uitging: 'Hoe moet een Studenten-Senaat zijn, en wat is hij te Utrecht?'. Zeer prijzenswaardig was daarom volgens het *Universiteitsblad* het initiatief van een aantal studenten om een gezelschap te stichten voor lezingen over wetenswaardige onderwerpen, Panta Noèta. [43] Dit Panta Noèta, waar in het begin leden optraden en later gastsprekers, ging inderdaad een bloeiende toekomst tegemoet. [44]

1864-1874

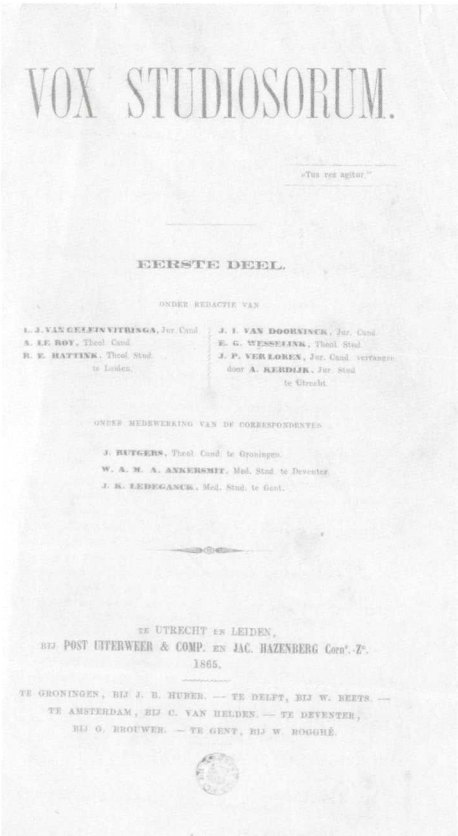

VOX STUDIOSORUM.

«Tua res agitur.»

EERSTE DEEL.

ONDER REDACTIE VAN

L. J. VAN GELEIN VITRINGA, Jur. Cand.
A. LE ROY, Theol. Cand.
R. E. HAFTINK, Theol. Stud.
te Leiden.

J. I. VAN DOORNINCK, Jur. Cand.
E. G. WESSELINK, Theol. Stud.
J. P. VER LOREN, Jur. Cand. vertaagm.
door A. KERDIJK, Jur. Stud.
te Utrecht.

ONDER MEDEWERKING VAN DE CORRESPONDENTEN

J. RUTGERS, Theol. Cand. te Groningen.
W. A. M. A. ANKERSMIT, Med. Stud. te Deventer.
J. R. LEDEGANCK, Med. Stud. te Gent.

TE UTRECHT EN LEIDEN,
BIJ POST UITERWEER & COMP. EN JAC. HAZENBERG Corn.-Z.
1865.

TE GRONINGEN, BIJ J. B. HUBER. — TE DELFT, BIJ W. BEETS. — TE AMSTERDAM, BIJ C. VAN HELDEN. — TE DEVENTER, BIJ G. BROUWER. — TE GENT, BIJ W. ROGGHÉ.

Vox studiosorum

Het duurde een aanzienlijk aantal jaren voor er weer een nieuw studententijdschrift in het leven geroepen werd. Leidse en Utrechtse studenten richtten in 1864 de *Vox Studiosorum* ('Stem van de Studenten') op, een blad dat nog steeds bestaat, nu als orgaan van het Utrechtsch Studentencorps en de UVSV. [45] Bij de start in 1864 kwamen er een Utrechtse en een Leidse redactie, terwijl er correspondenten in Groningen, Deventer en Gent waren. Ook in Gent, want in de negentiende eeuw leefde er aan de Nederlandse instellingen voor hoger onderwijs veel belangstelling voor het Nederlandstalige deel van België. Onder de eerste vier Utrechtse redacteuren bevond zich J.I. van Doorninck. [46]

De *Vox Studiosorum* begon als maandblad. Hoofddoel was vooral de behartiging van belangen van studenten. De redactie verklaarde met nadruk, dat zij wat het uitoefenen van kritiek betrof het voor-

Titelblad eerste jaargang Vox Studiosorum. HUA, Bibliotheek

beeld van *Lucifer* niet wilde volgen. De artikelen in dat blad kwamen dikwijls kwetsend over. In het nieuwe tijdschrift zouden 'bezadigdheid en gematigdheid' de boventoon voeren. Aan het begin van de tweede jaargang kon de redactie trots melden, dat de *Vox Studiosorum* al ruim 600 abonnees telde. Kennelijk voldeed het blad aan de toenmalige verwachtingen.[47]

Een van de onderwerpen, die al in de eerste jaargang van de *Vox Studiosorum* aan de orde kwamen, was de inhoud van de verslagen over het onderwijs in de *Utrechtsche Studenten-Almanak*. Veel studenten vonden dat die lezenswaardig en daarom scherp moesten zijn. De *Vox* achtte het verkeerd, als zo'n verslag te ver ging en hatelijk was. Het ging om de vraag, of het onderwijs voldeed aan de wensen en behoeften die studenten hadden. Voorstellen tot verbetering en verandering zouden bij een eerlijke beoordeling ook meer effect sorteren.[48] In de tweede jaargang van de *Vox Studiosorum* leverde de redactie kritiek op het verslag in de almanak voor 1866 van de colleges van de hoogleraar geschiedenis J.A.C. Rovers. Daar kwam een repliek op van de almanak-redactie zelf. De professor zal niet erg dankbaar zijn geweest voor de verdediging van zijn persoon in de *Vox*, want nu konden ook studenten van elders lezen wat er aan zijn colleges schortte. Volgens de *Vox* volgde Rovers een acceptabele methode van college geven. De *Almanak*-redactie bracht hier tegenin dat hoewel de hoogleraar Brill dezelfde methode toepaste, niemand het in zijn hoofd haalde om even afkeurend over hem te schrijven. Rovers beperkte zich tot feiten zonder ooit eens naar de achtergronden te kijken. Details maakten de grote lijn bij hem totaal onzichtbaar. Zo had hij een keer alle gerechten tijdens een maaltijd van Lodewijk XIV stuk voor stuk opgesomd. Voorts had Rovers de hinderlijke gewoonte boeken onder de collegebezoekers te laten rondgaan, wat dezen dwong tot een keuze in de aandacht tussen hem en die literatuur. In een volgend nummer ging een student nog wat uitgebreider op de bezwaren tegen Rovers in. Rovers was, schreef hij, slechts geïnteresseerd in feiten. Aan een bespiegeling over de feiten kwam hij nooit toe. Hij miste bovendien het vermogen de minder belangrijke van de belangrijke feiten te onderscheiden. De onzekere feiten behandelde hij zelfs vaak veel uitvoeriger dan de vaststaande. Aan de vraag of Maria Stuarts onthoofding verdiend was of niet, had hij aanzienlijk meer tijd gespendeerd dan aan de dertigjarige oorlog en de periode daarna.[49]

Vanzelfsprekend kwam ook weer het gebruik van het Latijn aan de orde. Naar aanleiding van H.C. Millies' rede bij de rectoraatsoverdracht in 1867 sprak de redactie de hoop uit, dat deze niet 'in de tale Latiums' zou worden uitgegeven. Anders waren velen niet in staat zijn betoog te lezen. Bij de hoogleraar Romeins recht B.J. van Lintelo de Geer hadden de studenten een rekwest ingediend met het verzoek om op zijn colleges Nederlands te spreken. Naar aanleiding van dit rekwest ontstond een polemiek. Een voorstander van het Latijn meende, dat de terminologie van het Romeinse recht alleen in die taal begrijpelijk uit te leggen was. Daartegen werd aangevoerd, dat verklaringen in het Latijn geenszins helderder waren. De Duitse handboeken van Georg Friedrich

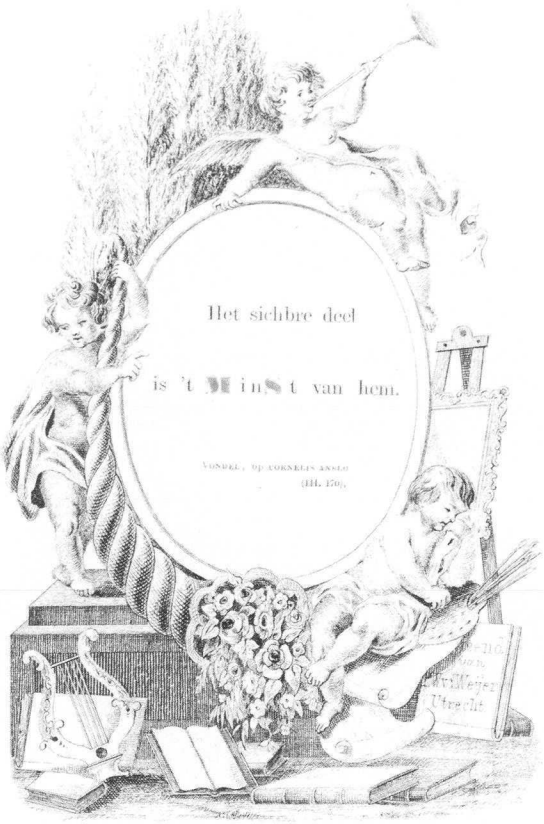

De Utrechtsche Studenten-Almanak bevatte altijd een portret van de rector magnificus. De redactie van de Studenten-Almanak voor 1867 beschikte niet over een portret van de rector in dat jaar, H.C. Millies, en publiceerde een ironische prent ter vervanging. De redactie van de Vox Studiosorum keurde de grap af. Utrecht, UB.

Puchta en Friedrich Carl von Savigny boden een grondige behandeling in het Duits. Ook in andere universiteitssteden speelde de zaak. Zo gaf de Groningse hoogleraar Romeins recht J.H. Philipse zijn colleges nog altijd in het Latijn. In het verslag uit Groningen viel te lezen, dat de studenten zich daar bij neerlegden, omdat Philipse over een paar maanden met emeritaat zou gaan. Van zijn opvolger hoopten zij echter onderwijs in het Nederlands te krijgen.[50]

Totaal anders geaarde onderwijsaangelegenheden kwamen aan de orde. Een student stelde bijvoorbeeld in een ingezonden stuk voor, dat het College van Curatoren de stedelijke Raad zou vragen om een andere bestrating nabij een collegezaal in de Lange Nieuwstraat. Als daar klinkers lagen in plaats van keien zouden de toehoorders in de zaal volgens hem veel minder last van het straatlawaai ondervinden.[51] Het jaar 1866 was voor de Utrechtse universiteit een lustrumjaar, waarin normaliter allerlei feestelijkheden georganiseerd werden. Die gingen echter niet door vanwege het uitbreken van de cholera.[52] Met het oog op het besmettingsgevaar werden alle geplande activiteiten afgelast. Ook dit was natuurlijk een gebeuren, waarover de redactie van de *Vox Studiosorum* schreef. In de negentiende-eeuwse studentenbladen staan veel In Memorams, en dat niet alleen voor emeritus-hoogleraren. Geregeld werden studenten het slachtoffer van een dodelijke ziekte, waarvoor toentertijd nog geen adequate behandeling mogelijk was.

Studentenleven

In de negentiende eeuw werd voor het lokale vervoer veelvuldig van paardentractie gebruik gemaakt. Stalhouders hadden een drukke klandizie. Op allerlei momenten en natuurlijk vooral bij feesten huurden studenten een rijtuig om een rondrit door de stad of naar een dorp in de omgeving te maken. Een geliefkoosd uitstapje was bijvoorbeeld

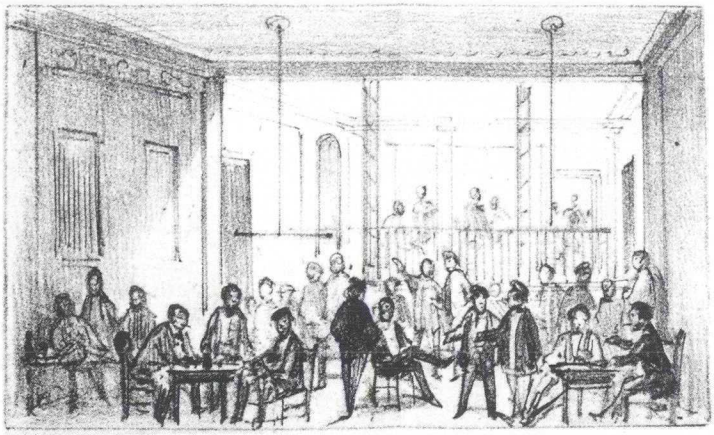

Studenten op de sociëteit. In de Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1859 bevindt zich achterin een uitvouwplaat met tekeningen, getiteld 'De eerste dag mijns levens', die de ervaringen van een net als corpslid geïnstalleerde eerstejaars uitbeelden. Utrecht, UB.

een tocht op Palmzondag naar de Bilt. [53] Ook na afloop van de groentijd van het Corps werden steevast rijpartijen gehouden. En dat zelfs gedurende twee dagen. Op de dag na de installatie van de nieuw aangekomenen vond de 'kleine rijpartij' plaats, op de tweede dag erna de 'groote rijpartij'. Aan die grote rijpartij namen echter wegens de kosten niet alle juist geïnstalleerden deel. De rijkere studenten plachten met vierspannen, zesspannen en zelfs achtspannen naar Driebergen te rijden, daar te dineren en dan 's avonds met fakkellicht een tocht door het stadscentrum van Utrecht te maken. Men zou verwachten, dat dit gebruik vanwege het opzichtige karakter weinig positief in een studentenblad beoordeeld werd. Teleurstelling dat het aantal deelnemers tegenviel is echter de meest voorkomende negatieve reactie. In de tweede jaargang van de *Vox* liet een redacteur zich een keer geèrgerd over deze traditie uit. De rijpartij in oktober 1865 vond plaats bij regenachtig weer. Ondanks het vele geld, dat de nieuwe eerstejaars uitgegeven hadden om met zoveel mogelijk paarden luister 'aan dit doode feest' bij te zetten, waren de rijtuigen spoedig vol geregend, meldde het artikel met kennelijk leedvermaak. Daarop volgde de vraag, of het werkelijk genoeglijker was in een door acht paarden getrokken koets te zitten dan in één met twee ervoor. [54]

De groentijd kwam in de *Vox* keer op keer aan de orde. In de eerste jaargangen is vooral de reglementering het uitgangspunt. Reeds in 1864 gaf een auteur zijn visie erop te kennen. De door hem gekozen titel, 'Een nuttige instelling', duidt aan, welke kant hij van plan was op te gaan. De wetsbepalingen van het Corps, schreef hij, hadden geen ander doel dan te zorgen voor een goede gang van zaken bij de kennismaking van de nieuw aangekomen studenten met de leden van de vereniging. Een nieuweling legde

niet graag uit zichzelf kontakten met degenen, die langer in Utrecht als student verbleven. Wetsartikelen beschermden hem tegen gedrag van ouderejaars, dat niet door de beugel kon. Een reactie liet niet lang op zich wachten: 'Een nieuwe lap op een oud kleed'. De schrijver van dit artikel stelde de vraag, waarom een nieuweling verplicht was getier van ouderejaars-studenten, zelfs van studenten die nog maar zes maanden corpslid waren, over zich heen te laten gaan. Kennismaking? Het was een 'huichelachtig woord'. [55] Om onacceptabel gedrag tegenover de groenen tegen te gaan was in de corpswet overigens een artikel opgenomen, waarin bepaald werd dat schorsingen door de Senaat met naam en toenaam van de betrokkenen in de *Vox* zouden worden gepubliceerd. In de jaargang 1868-1869 werden drie schorsingen vermeld plus een vrijspraak. De redactie van de *Vox* vond de openbaarmaking van de uitspraken kennelijk nogal cru, want zij liet een artikeltje met haar bezwaren hiertegen volgen. [56]
Omstreeks dezelfde tijd deden Utrechtse studenten een poging om een literair getint tijdschrift op te richten, *Noord en Zuid*, waarin, naar zij hoopten ook Vlamingen zouden schrijven. Het tijdschrift sloeg evenwel niet aan en verdween dan ook snel. [57]
Was het met *Noord en Zuid* mis gegaan, een ander nieuw blad had wel gedurende een aantal jaren succes, het in 1871 opgerichte *Studenten Weekblad. Orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland*. Het werd in Leiden en Utrecht uitgegeven, in Utrecht bij J.L. Beijers. In een woord vooraf rechtvaardigde de redactie de lancering van een nieuwe periodiek met de behoefte van studenten in verschillende vakken om met elkaar van gedachten te wisselen. Weliswaar hadden zij de *Vox Studiosorum* reeds tot hun beschikking. Maar de *Vox* had als maandblad meer het karakter van een tijdschrift. Het *Studenten Weekblad* zou zich op het actuele nieuws gaan richten. Bovendien wilde de redactie de universiteitssteden in Nederland en België, nader met elkaar in contact brengen. Voor het contact tussen Nederland en Nederlandstalig België werden ook congressen georganiseerd, waarvan het eerste in 1849 plaats vond en in 1899 het 25ste. De studentenpers schonk hieraan steeds veel aandacht. [58]

Vergaderen

In 1868 brak een reeks moeilijke jaren voor het Corps aan. Een omstreden verkiezing voor de Senaat vormde de aanleiding. De *Vox Studiosorum* gaf in de rubriek 'Academische Overzicht' uitgebreide verslagen van het geruzie. [59] Een nieuwe conflictsituatie ontstond in 1871, toen de diësviering van het Corps niet kon doorgaan vanwege een pokkenepidemie. De Senaat stelde de corpsvergadering voor de feestelijkheden naar 1872 te verplaatsen, wat werd afgestemd. Rumoerige vergaderingen volgden. Het net opgerichte *Studenten Weekblad* kon dankzij de frequente verschijning heet van de naald berichten wat er precies gebeurde. [60] Het weet de problemen aan het standsverschil tussen de corpsleden: 'Gij, aristocraten en democraten! laat varen die hatelijke afscheiding die gij zelf hebt gemaakt! weest student!' [61] De beraadslaging over een te houden feest, een dubbel feest, want ook het universiteitslustrum werd erbij gehaald,

liep tenslotte uit op het aftreden van de Senaat en bedanken van 83 corpsleden.[62] De aanwas van het aantal corpsleden was toendertijd schrikbarend laag. In een analyse in het *Studenten Weekblad* werden de aantallen recent geïnstalleerde corpsleden van Leiden en Utrecht met elkaar vergeleken: 136 en 37 bij een totaal aantal ingeschrevenen van respectievelijk 157 en 132. Volgens een artikel in de *Vox Studiosorum* was in de voorbije tien jaar het aantal niet-corpsleden sterk gegroeid. Waren het er in het verleden zo'n 150 à 160 geweest, in de almanak voor 1871 bedroeg het aantal 183, en in die voor 1874 was dit al opgelopen tot 241.[63] De studenten theologie – in Utrecht in groten getale vertegenwoordigd – waren vaak financieel niet in staat zowel lid van het Corps als van de sociëteit te zijn. Om hen te gerieven werd de sinds 1868 verplichte combinatie van het lidmaatschap in 1873 weer ongedaan gemaakt.[64]

Vrouwelijke studenten

In 1870 publiceerde P. Harting in de *Vox Studiosorum* een artikel, dat als een van de belangrijkste uit de geschiedenis van dit tijdschrift beschouwd mag worden, getiteld 'Vrouwelijke Studenten'. Pas in 1871 zou de eerste meisjesstudente zich bij een Nederlandse universiteit aanmelden: Aletta Jacobs in Groningen. Bijna tien jaar later liet Catharina van Tusschenbroek zich als eerste vrouwelijke student aan de Utrechtse universiteit inschrijven. Met de gang van vrouwen naar de universiteit ging het in de negentiende eeuw ook nadien nog allesbehalve vlot. Het is Hartings verdienste geweest, dat hij actief acht sloeg op wat er in het buitenland op het gebied van de vrouwenemancipatie aan universiteiten gebeurde. Ook *Lucifer* had enige bereidheid getoond om de intellectuele vermogens van vrouwen te erkennen. Dat blijkt uit de plaatsing van een boze reactie van een meisje op een badinerend, zogenaamde zwakheden uitvergrotend, artikel over vrouwen in de *Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1851* 'Gynaeko-Taxonomie'.[65] In de *Studenten-Almanak* voor 1852 stond een soortgelijk stuk, dat echter geen reactie van vrouwelijke zijde uitlokte.[66] In dat verhaal werden vrouwen als bewoonsters van nonnenkloosters geschilderd. Zij legden als het ware de drie kloostergeloften van kuisheid, gehoorzaamheid en armoede af. Met de gelofte van kuisheid verbond de auteur de ongetrouwde meisjes. Gehuwde vrouwen hadden dan de gelofte van gehoorzaamheid afgelegd. Wat moeilijker viel de gelofte van armoede te plaatsen, hoewel er daarbij eventueel aan de 'oude vrijsters' gedacht kon worden. In de uitwerking kwam onder meer een vrouwenorde van de 'Annunciaden' ter sprake: 'de berigtgeefsters van nieuwtjes', babbelaarsters, 'die alles het eerste weten en het eerst vertellen'. De redactie van *Lucifer* – Koorders zelf waarschijnlijk – ging daar in een grappig stuk op in, maar sloot wat al te simplistisch aan bij het traditionele beeld van de vrouw. Deze reactie, gericht aan de 'Lieve Dames', begon met het zinnetje: 'Ik ben maar een arme duivel, voor wie ge zeker zou schrikken als u hem zag'. De strekking was, dat de lieve dames niet moesten accepteren, wat er in de almanak over hen te lezen stond en de auteur moesten straffen. Hoe? 'Maak hem verliefd. Hij zal vergeefs smachten. Hij

heeft u in kloostergewaad tegenover zich ...'.[67] In een twee maanden eerder verschenen nummer bevat *Lucifer* enkele bijzonderheden over een vrouw, die in Amerika theologie gestudeerd had, 'juffr. A.L. Brown'. Dit bericht betrof Antoinette Brown Blackwell, die later tot een vooraanstaande figuur in de geschiedenis van de Amerikaanse vrouwenbeweging uitgroeide.[68]

Harting vertelde in zijn stuk 'Vrouwelijke Studenten' in de *Vox Studiosorum* van 1870 over Russische vrouwen, die te St. Petersburg geneeskunde gestudeerd hadden en vervolgens voor het behalen van een graad in dat vak naar Zürich gegaan waren. Een van hen doctoreerde aldaar in 1867. 'Het examen week in geen opzicht af van het door mannelijke kandidaten afgelegde', schreef Harting. Er studeerden veertien vrouwen in Zürich, waarvan twaalf medicijnen en twee filosofie. Alle bedenkingen, die men kon hebben tegen het studeren van vrouwen, werden weggenomen door de reactie vanuit Zürich op een verzoek om informatie van de medische faculteit in Würzburg. Daar wilde men weten, of het gelijktijdig volgen van onderwijs door mannelijke en vrouwelijke studenten nadelen had en met name bij onderdelen die, de 'vrouwelijke teergevoeligheid' zouden kunnen kwetsen. Het Zürichse antwoord luidde, dat er noch bij theoretische colleges noch bij practica zich ooit problemen hadden voorgedaan.[69] Harting heeft mogelijk lezers aan het denken gezet. Voor de acceptatie van studerende vrouwen moest in Nederland een mentaliteitsverandering op gang komen.

Dat Harting zijn tijd vooruit was, blijkt uit een ingezonden stuk, dat enkele maanden later in het *Studenten Weekblad* werd gepubliceerd, getiteld 'Iets over de emancipatie van de vrouw'. De auteur had zich opgewonden over wat hij in een nummer van het feministische blad *Onze Roeping* van Betsy Perk had gelezen. Deze had vrouwen afgeraden om te trouwen, vanwege de tirannie van de man waaraan het huwelijk hen zou uitleveren. Ook had zij juffrouw Jacobs uit Sappemeer – Aletta Jacobs dus – geprezen, omdat deze als eerste de durf opbracht aan een universiteit te gaan studeren.[70] Maar de schrijver had toevallig vernomen, dat deze juffrouw Jacobs van een toetsing had afgezien. 'Van hoeveel volgende examens zal mej. Jacobs nog meer vrijstelling vragen?', tekende hij aan. De auteur was het trouwens opgevallen dat bijna alle 'dames', die voor emancipatie ijverden, 'uiterlijk schoon' ontbeerden en degenen die er tegen waren dit juist wel bezaten. Het artikel in de *Vox* over de vrouwelijke studenten te Zürich had hem geïrriteerd. Hij hoopte dat de vrouwenemancipatie zich in Nederland anders dan in de wens om aan universiteiten te studeren zou manifesteren. Op deze ontboezeming in het *Studenten Weekblad* volgde al snel een weerwoord. De auteur veronderstelde, dat velen met instemming kennis hadden genomen van Thorbeckes recente betoog in de Kamer om vrouwen de kans te geven zich te ontwikkelen. Het was een schande om vrouwen in de positie te houden, waarin zij eeuwenlang hadden verkeerd, schreef hij. Vroeg of laat zou de tijd aanbreken, 'waarin de vrouw hare plaats zal innemen naast den man in de maatschappij'.[71]

Wet Hoger Onderwijs

Hoewel sedert enige jaren het ene wetsontwerp over het Hoger Onderwijs na het andere ingetrokken werd, zag het er in de eerste helft van de jaren zeventig toch naar uit dat die wet binnen zeer afzienbare tijd een feit zou zijn. Bij de theologische faculteiten werd de nieuwe wet met vrees tegemoet gezien. In een lezing voor het literaire gezelschap Panta Noèta in oktober 1870 sprak de theologiestudent L.C. Schuller tot Peursum over de relatie van de studenten van zijn faculteit met die van de andere faculteiten. Hij deed dit naar aanleiding van de toenmalige voorstellen voor een nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs. Die ontwerpen maakten de vraag namelijk actueel, of de studie godgeleerdheid wel paste aan de universiteiten van een land, dat de scheiding tussen kerk en staat in zijn grondwet als principieel uitgangspunt had. Schuller wilde graag, dat de theologie een universitaire studie bleef, juist ook in het belang van de studenten. Hij gaf toe dat theologen een aparte positie innamen. Zij waren conform hun verlangen om na hun afstuderen predikant te worden in gedrag en denken vaak erg serieus. Zij lieten zich zelden zien in gezelschappen, waar een vrolijke sfeer heerste. Schuller vond het pijnlijk, dat theologen zich door de neiging om zich af te zonderen zo impopulair bij medestudenten maakten. [72] De in 1876 aangenomen wet handhaafde de faculteiten godgeleerdheid overigens, met dien verstande dat vakken als dogmatiek voortaan onder verantwoordelijkheid van de kerken kwamen te vallen. [73]

Terwijl in de jaren 1850-1853 in Lucifer de mogelijkheden van een nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs een voortdurend terugkerend item waren, wijdde de *Vox Studiosorum* er weinig aandacht aan. De langdurige strijd tegen het Latijn was in feite al beslist, zodat daarover niet meer geschreven hoefde te worden. Geen minister zou nog durven komen met een verdediging van die taal voor onderwijsdoeleinden. Opheffing van een of meer universiteiten was niet meer aan de orde en dus geen heikel punt. De wet van 1876 zou juist een nieuwe universiteit creëren: de gemeentelijke van Amsterdam. Alleen de theologen moesten zich een tijd lang zorgen maken, de overige faculteiten mochten hopen op uitbreiding van hun staf.

Het valt op, dat de landelijke politiek in de *Vox Studiosorum* en het *Studenten Weekblad* uitsluitend enige aandacht kreeg en dan nog heel mager, als onderwijsaangelegenheden in het geding waren. Over internationale politieke ontwikkelingen valt zelfs uiterst zelden iets te vinden. Wel plaatste het *Studen-*

Studenten, luisterend naar een medestudent. De hond op de foto (circa 1880) ligt kalm voor de lessenaar. Omdat veel studenten in de negentiende eeuw een hond bezaten, waren er telkens klachten over door blaffende en vechtende honden gestoorde vergaderingen. Utrecht, Stichting Corpsmuseum.

ten Weekblad op 3, 10 en 17 juni 1872 enkele artikelen over de internationale congressen van de socialisten. Zij waren geschreven door een Utrechtse student, die het pseudoniem *Égalité* (gelijkheid) bezigde. Hij voelde zich, schreef hij, als 'travaillleur de la pensée' (denkwerker) verplicht over het socialistische streven van de arbeider te schrijven ten einde daar meer bekendheid aan te geven. Op de voorpagina van de aflevering van 10 juni staat bovendien een In Memoriam voor Thorbecke, getiteld 'De eerste der Nederlanders'. Hij was een staatsman, merkte de schrijver op, van wie in het buitenland gezegd werd: 'te groot voor zulk een klein en weinig beteekenend land'. [74]

1875-1892

De plichten van een redacteur

Begin 1874 publiceerden de Leidse en Utrechtse redacties van de *Vox Studiosorum* een gezamenlijke verklaring, waarin zij klaagden dat zij te weinig kopij binnenkregen. Het *Studenten Weekblad* leed onder hetzelfde euvel. De redacties van de *Vox Studiosorum* en het *Studenten Weekblad* hadden derhalve besloten tot een samenvoeging van beide bladen. [75] In de tweede helft van 1874 staakten *Vox* en *Studenten Weekblad* hun uitgave. Op 16 januari 1875 verscheen het eerste nummer van het *Studenten Weekblad Vox Studiosorum*. Het gefuseerde tijdschrift begon de nummering van de jaargangen weer bij 1. In de wandeling bleef men echter van *Vox Studiosorum* of *Vox* spreken, maar de partner *Studenten Weekblad* had wel degelijk invloed uitgeoefend blijkens het wekelijkse verschijnen en gekozen formaat. Er traden weer afzonderlijke redacties aan voor Leiden en Utrecht; daarnaast waren er correspondenten uit andere steden. In een inleiding werd uiteengezet, hoe onontbeerlijk de medewerking van derden was om niet opnieuw met het probleem van gebrek aan kopij in aanraking te komen. In eerste instantie kregen de lezers nog niet veel over Utrecht onder ogen. Dit leidde tot 'Een Vraag', in het zevende nummer: 'Heeft de Utrechtsche redactie van de *Vox* Studiosorum het zóó druk met andere zaken, dat zij niet in staat is de plichten, die hare functie haar oplegt na te komen?' [76]

Over de inhoud van nummer 9 hoefden Utrechtse studenten echter zeker niet te klagen. Die aflevering bevatte een zeer interessante recensie van de landelijke première van Multatuli's *Vorstenschool*. Voor de eerste opvoering had Multatuli volgens de hoofdrolspeelster Mina Krüseman uitdrukkelijk voor een studentenstad gekozen, omdat daar nog 'hoofden en harten' waren. De schrijver van de *Max Havelaar* genoot in Utrecht een enorme populariteit. Dat was begin 1865 al gebleken, toen zijn *De bruid daar boven* werd opgevoerd. Volgens het verslag hierover bevonden zich tal van studenten in de zaal. Na afloop was Multatuli tweemaal op het toneel geroepen. De volgende avond brachten veertig studenten de schrijver hulde met een serenade, waarna zij hem een souper aanboden. [77] Het toneelstuk *Vorstenschool* had een controversiële

inhoud, doordat het over een niet bijster intelligente vorst handelde, die met een begaafde vrouw gehuwd was. Boze tongen beweerden, dat Multatuli zich had laten inspireren door het Nederlandse koningspaar Willem III en Sophia. Maar het was hem in de eerste plaats om het ideaal van de vrouwenemancipatie te doen. Om diezelfde reden had Mina Krüseman, een vroege Nederlandse feministe, zich beijverd om *Vorstenschool* op het toneel te brengen. Op 1 maart 1875 vond de uitvoering plaats onder toezicht van Multatuli zelf. De schouwburg was stampvol. [78] Mina Krüseman en een andere feministische actrice, Eline Baart overtuigden geen van beiden in hun rollen, maar het was iedereen om 'de geniale schepper' van het werk te doen. Na afloop van de voorstelling had Multatuli niet op het toneel willen komen. Een paar dagen later bij de tweede voorstelling verscheen hij wel en werd hij luidt toegejuicht. Met enkele woorden richtte hij zich toen tot het publiek. [79]

Een nieuw blad

In februari 1876 vernamen de redacteuren van de *Vox*, dat er plannen bestonden om een nieuw studentenblad met de naam *Minerva* op te zetten. Zij waren duidelijk geërgerd over de veronderstelling, dat een ander landelijk studentenblad naast het hunne bestaansmogelijkheden zou hebben. Nog maar kort geleden hadden de *Vox Studiosorum* en het *Studenten Weekblad* een fusie moeten aangaan. Het was hun eveneens ter ore gekomen dat het de plannenmakers van *Minerva* nog niet gelukt was een Utrechtse medewerker binnen te halen. Zij verwachtten dat dit niet gemakkelijk zou zijn en dat het daarenboven moeilijk zou worden lezers te rekruteren. 'Arme *Minerva*!' was de slotsom. [80] Maar *Minerva* kwam er en groeide uit tot een even toonaangevend weekblad als de *Vox Studiosorum*. Aanvankelijk abonneerden in Utrecht vooral niet-corpsleden zich op *Minerva*. En was ook een van de eerste Utrechtse medewerkers, J. Tevesz was evenmin lid. Er viel vooral gedurende de beginperiode veel meer van Leidenaren en over Leiden in de *Minerva* te lezen dan van Utrechters en over Utrecht. [81] Maar dit zou snel veranderen.

In 1876 maakte het Organiek Besluit van 1815 over het Hoger Onderwijs dan eindelijk plaats voor een regeling, die voldeed aan modernere eisen. De *Vox Studiosorum* en de *Minerva* publiceerden vooruitlopend op de bespreking in de Tweede Kamer informatieve artikelen over het ingediende wetsontwerp. [82] Deze brachten geen wensen voor amendementen naar voren. Wel werd na het aannemen van de wet over de uitvoering ervan gediscussieerd. Zo vestigde een Utrechtse redacteur van de *Vox Studiosorum*, J.D. van der Plaats, de aandacht op het artikel in de wet van 1876 over de inrichting, omvang en duur van examens. Daarover zou een Algemene Maatregel van Bestuur uitgevaardigd worden, nadat via de Academische Senaten bij de hoogleraren advies was ingewonnen. De redacteur vond, dat ook naar het oordeel van de studenten zou moeten worden gevraagd. [83] In 1877 was er irritatie over de regeling, dat het candidaatsexamen, behalve bij de theologische faculteit, slechts werd afgenomen gedurende vier weken

voor en vier weken na de zomervacantie. De gezakten moesten een jaar wachten, voor zij konden herkansen.[84]

De studentenperiodieken in de jaren rond 1880 maken een nogal saaie indruk, en dat vooral omdat zij weinig artikelen bevatten. Het is alles verslag wat de klok slaat. Met name doet het merkwaardig aan, dat de studenten in die tijd zo serieus op hun stof ingingen. Een beetje spot, een beetje venijn ...: de huidige lezer vraagt zich af, waarom het toen niet wat luchtiger kon. Toch moeten vorm en inhoud aan de verwachtingen hebben voldaan. Het actuele nieuws uit de universitaire wereld werkte kennelijk tot ieders tevredenheid als de voornaamste bron van inspiratie. De redacteuren waren een soort reporters. De lezers wilden kennelijk in hun verslagen graag nog eens nalezen, wat er gebeurd was tijdens de evenementen waarbij zij aanwezig geweest waren. De tekst van redes van de studenten, die leidende functies in de corpora vervulden, werden zowel in de *Vox Studiosorum* als in *Minerva* in extenso afgedrukt. De sprekers zullen extra hun best op de inhoud gedaan hebben om een goede indruk te maken naar buiten. Kritieken op de nieuw uitgekomen almanakken in de universiteitssteden vulden steevast een flink aantal nummers. Ook die recensies moeten stimulerend gewerkt hebben.

Groentijdperikelen

De groentijd bleef een prikkel om de pen op te nemen. Naar aanleiding van een Amsterdamse aanval op het groenwezen had de Utrechtse *Vox*-medewerker Van der Plaats in mei 1875 gereageerd met de opmerking, dat het in sterke mate van de aankomende student zelf afhing hoe hij behandeld werd. Ballotage was als test minder geschikt, vond hij, omdat daarbij vooroordelen zo'n grote rol konden spelen. Via de groentijd bood het Corps een uitstekend middel om snel in de studentenwereld thuis te raken. Niet afschaffing, maar verbetering behoorde het doel te zijn.[85] Toevallig liep het juist in het najaar van 1875 weer eens fout. Slechts veertig van de in Utrecht aangekomen studenten wilden corpslid worden. Ondanks de noodzaak het imago van het Corps te verbeteren misdroegen enkele ouderejaars zich, zoals uit twee in de *Vox Studiosorum* vermelde schorsingen blijkt. Het Corps raakte nog meer in de problemen, doordat het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* een artikel publiceerde over 'Het groenloopen aan de Utrechtsche Academie'. Van der Plaats wijdde in de *Vox* van 17 november 1875 uitgebreid aandacht aan deze aanval op het ontgroenen door de toedracht te beschrijven, die tot de schorsingen geleid had. Volgens hem zou er geen enkel verband bestaan tussen de groentijd en het geringe aantal aanmeldingen bij het Corps.[86] In het eerste *Vox*-nummer van 1876 werd deze bewering gelogenstraft door een brief van enkele niet-corpsleden. Zij schreven dat zij best corpslid wilden worden, mits zij vrijstelling van de groentijd kregen. In de volgende afleveringen van de *Vox* viel een aantal reacties op hun stellingname te lezen. In *Minerva* hield de Utrechtse correspondent Tevesz zich als niet-corpslid met de kwestie bezig.[87] In oktober 1876 ontspon zich

wederom een discussie over de groentijd. De redactie van de *Vox Studiosorum* verzuchtte, dat alle bekende argumenten voor en tegen voor de zoveelste maal herhaald werden. De rede van de rector van het Corps bij de installatie van de aangekomen leden bevatte in zekere zin een nieuw element. Volgens hem hing de bloei van de universiteit af van de bloei van het Corps. Daarom hekelde hij het besluit van degenen, die geen leden werden, als 'een treurig verschijnsel'. Een niet-corpslid reageerde boos. De bewering van de rector stoelde volgens hem nergens op, schreef hij in een naar de *Vox* gestuurde reactie. Slechts de helft van de studenten werd corpslid. Hoe zou de rector kunnen bewijzen, dat degenen die zich niet aansloten de capaciteiten misten om aan de bloei van de academie bij te dragen? Het Corps had het in de hand de eenheid in de studentenwereld te herstellen door wat te doen aan de groentijd, die alom ergernis opriep. [88]

Lustrum vieren

Voor de in 1636 opgerichte universiteit was 1881 een lustrumjaar. Hoewel de officiële viering hiervan pas rond 30 juni zou plaatsvinden, zorgden de studenten reeds voor een gloedvolle omlijsting van de universiteitsdiës in maart. Een vijftigtal rijtuigen met besturen van het Corps en andere groepjes studenten doorkruisten de stad. Dat Utrecht in de negentiende eeuw telkens weer in de ban van een universitair lustrum geraakte was vooral aan de studentengemeenschap te danken. In Utrecht plachten zij net als elders ter opluistering gekostumeerde optochten en maskerades te organiseren. [89] Daarbij staken de deelnemers zich in de kledij van uit een tevoren vastgestelde periode uit de geschiedenis. Zij boden daarmee de burgerij een schouwspel aan, dat alleszins de moeite van het bekijken waard was. Een maskerade had een bepaald thema, meestal de intocht van een lands-

Harnas, speciaal vervaardigd voor de hoofdpersoon van de maskerade 'De intocht van Aartshertog Matthias', georganiseerd ter gelegenheid van de viering van het lustrum van de Utrechtse universiteit in 1881. HUA, Coll. Beeldmateriaal.

heer uit een ver verleden. Zo was de intocht van Karel de Stoute te Zutphen in 1473 het onderwerp bij de viering van het lustrum van 1876 geweest.[90] De maskerade van 1881, gewijd aan de intocht van landvoogd Matthias in 1577 te Brussel, was een buitengewoon groots opgezette maskerade. De publiciteit vooraf was zodanig geweest, dat zelfs journalisten van de Engelse kranten *Graphic* en *Daily News* naar Utrecht afreisden om het gebeuren te verslaan. De hele stad was versierd met bloemen en slingers. Winkeliers hadden hun gevels en de inrichting van hun etalages aan de gelegenheid aangepast. Vanaf tal van huizen wapperden vlaggen. De vele meewerkende militaire en burgerlijke muziekkorpsen vormen op zich reeds een aanwijzing, hoe grootscheeps alles aangepakt was. Aan de intocht van de reünisten op de eerste dag vanaf de stations werkten bijvoorbeeld drie muziekkorpsen mee.

Een maskerade kostte handenvol geld. De Matthias droeg een fraai bewerkt harnas: een getrouwe kopie van het in Wenen vervaardigde zestiende-eeuwse origineel. Behalve aartshertog Matthias waren er veel andere rollen van hoogadellijke figuren, die de aanschaf van dure kledij met zich brachten. De Willem van Oranje, Granvelle en Jan van Nassau oogstten om die reden veel bewondering van het kijkerspubliek. Maar zelfs de afgevaardigden van de Staten Generaal en de pages van Matthias maakten vanwege hun outfit grote indruk. De pages droegen kostuums van een kleurig satijn dat met goud en zilver borduursel versierd was. Aan de intocht van Matthias namen 140 studenten deel, waarvan er zestig in de wat minder gezochte rollen met een soberder dracht konden volstaan. Net als bij andere lustra had een deel van de studenten eenvoudigweg het geld niet om hoe dan ook mee te doen. De tocht door de stad nam drie uur in beslag. Toen de avond viel, vrolijkte de illuminatie de straten op.

Zo ging het de hele week met feestelijkheden verder. Op de woensdag ontving Matthias gasten tijdens een receptie in Tivoli. Een 'photograaph' vereeuwigde het gezelschap. Een aan de burgerij in Tivoli aangeboden bal duurde tot 5 uur in de morgen. De verlichting in de tuin van Tivoli werd zeer bijzonder gevonden. In plaats van gaslicht brandde er namelijk elektrisch licht, waarvoor een bedrijf in Den Haag de lampen geleverd had. Vrouwelijke gasten waren overigens niet zo te spreken over het verblindende witte licht van de elektrische lampen. Het roodachtige schijnsel van de toen nog gebruikte gaslampen gaf een flatterend effect. Op de slotdag boden burgers de studenten een contrafeest aan.[91]

In het verslag van de *Vox Studiosorum* werd het studentenblad *Vrije Arbeid* geprezen voor een daarin gepubliceerd artikel met historische bijzonderheden over de achtergrond van de komst van aartshertog Matthias naar de Nederlanden. Dat *Vrije Arbeid* bestond nog maar kort. Het eerste nummer verscheen in mei 1881 en vond toen een weinig vriendelijk onthaal in de *Vox Studiosorum*. De aflevering zou een 'ondragelijke eerste-jaars studentikositeit' ademen. *Vrije Arbeid* was een maandblad met illustraties; daarin week het af van *Minerva* en de *Vox*. Op het eind van de eerste jaargang gaf de redactie te kennen, dat zij er geen literaire of esthetische pretenties op nahield. Zij

wilde slechts de gelegenheid bieden om de vruchten van werkzaamheid in vrije uren aan een breder publiek bekend te maken. Het artikel over aartshertog Matthias valt inderdaad zo op te vatten. Een ander lezenswaardig artikel handelt over penningen, bij verschillende gelegenheden in verband met de Utrechtse universiteit geslagen. Het tijdschrift werd in Utrecht bij J.W. Leeflang uitgegeven en had een uit twee personen bestaande Utrechtse redactie plus een aantal medewerkers in andere steden.[92] Aan het slot van de derde jaargang zag de redactie zich genoodzaakt te berichten, dat zij de uitgave van het tijdschrift staakte. De redacteur H.P.B. (H.P. Boscha) manifesteerde zich in de laatste anderhalf jaar van *Vrije Arbeid* als een productief scribent. Niet alleen leverde hij een uitvoerig artikel over de operacomponist Ambroise Thomas, maar hij produceerde ook verhalen. 'De Dochter van den Kolonel' is hier een goed voorbeeld van. Het handelt over een student, die na heel veel moeite toestemming krijgt voor een verbintenis met een meisje, waarvoor de vader eigenlijk een militair als schoonzoon had gewenst.[93]

Student en burgerij

Bij de Utrechtse bevolking genoot de jaarlijks door de eerstejaars van het Utrechtsch Studentencorps georganiseerde St. Nicolaas-optocht een grote populariteit. Zo vermaakten de talrijke toeschouwers zich uitstekend bij die van 5 december 1881, waarbij voor de St. Nicolaas-figuur een zeer corpulente eerstejaars was uitgekozen, bijgestaan door twee 'pikzwarte' dienaren. Gedrieën stonden zij in een met vier paarden bespannen rijtuig, vanwaaruit zij suikergoed en sigaren strooiden. Aan de 'schoonen' schonken zij boeketten. Tot de wagens die in 1881 bij het publiek zeer in de smaak vielen behoorde die met Bacchus en de als Amor verklede bejaarde visverkoper Bram de Mop, een volksfiguur, die in de hoop op gratis drank en sigaren zich altijd in de buurt van studenten ophield.[94]

Bij St. Nicolaas-optochten vormden de Choorstraat en de Lijnmarkt het drukste deel van de stad.[95] Diverse straten in de stad werden voor alle normale verkeer afgesloten, opdat de rijtuigen van de verklede studenten ongehinderd konden rijden. In 1883, zeventig jaar na de bevrijding van de Fransen, reed een koets rond met Van Hogendorp, Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum, het driemanschap dat Willem I in 1813 binnenhaalde. Volgens het opschrift van de wagen hadden zij verontrustende berichten over de opheffing van de Utrechtse universiteit vernomen, maar zij hoopten op een keer ten goede. Het opschrift zinspeelde op het recente voorstel van H.J.A.M. Schaepman in de Tweede Kamer om de Utrechtse academie weg te bezuinigen. Een andere wagen verwees juist naar een toekomst, waarin meisjesstudenten niet meer waren weg te denken. De eerstejaars hadden zich verkleed als meisjes, die zogenaamd een college van een vrouwelijke hoogleraar in de anatomie volgden. Dit groepje werd door de toeschouwers zeer vermakelijk gevonden. Weinigen zullen vermoed hebben dat ruim honderd jaar later de meerderheid van de studenten geneeskunde vrouw was en er intussen al lang een vrouwelijke hoogleraar anatomie aan de Utrechtse universi-

teit verbonden was geweest. De optocht van 1883 duurde, als men het verslag in *Minerva* mag geloven, drie à vier uur.[96]

Een St. Nicolaas-optocht, die lang in het geheugen van de bewoners van Utrecht moet zijn blijven hangen, was die van 1875. Begin december lag een dikke laag sneeuw in de stad. St. Nicolaas en zijn gevolg kwamen op arresleden de stad binnen. Zij zorgden voor een ongewone levendigheid in de omgeving van het stadhuis en de Buurkerk, aangezien iedereen uitliep om een dankzij de winter uniek gebeuren mee te maken.[97]

Concurrentie

In 1882 kreeg het Corps met een onbekend probleem te kampen. Het was zover gekomen, dat niet-leden een vereniging stichtten, de Utrechtsche Studenten Bond. Afkeer van de groentijd vormde een belangrijke drijfveer voor de oprichters. De corpsvergadering wees een verzoek om erkenning van de Bond af, maar men kon het bestaan ervan moeilijk negeren. Nog maar 58% van de Utrechtse studenten was lid van Corps. Het oude, voor de studentengemeenschap gekoesterde eenheidsideaal leek onbereikbaar te gaan worden. In 1885 kwam er een commissie, bestaande uit de prominente hoogleraren A.A.W. Hubrecht, J. de Louter en J.J.P. Valeton Jr., die Corps en Bond tot een fusie moesten zien te bewegen. Dit lukte. Volgens *Minerva* bezweek de corpsvergadering onder druk van het gerucht, dat de Tweede Kamer haar beslissing over het voortbestaan van de universiteit van Utrecht liet afhangen van de bereidheid van de studenten aldaar om de eenheid in hun gelederen te herstellen. De Bond bezat een sociëteit, I.I.E.S.A. (Iungit Iunctos et Servit Amicos) geheten, en een bloeiend cultureel gezelschap voor lezingen op allerlei gebied, Scientiis Sacrum. Voor de Bondsleden was het niet gemakkelijk de eigen instellingen op te geven. Bovendien kostte het hun grote moeite hun antipathie tegen het Corps te overwinnen. Anderzijds ergerde het veel corpsleden dat de fusie hen dwong medeleden te accepteren, die nooit een groentijd hadden meegemaakt. In de *Studenten-Almanak* voor 1886 werden de gebeurtenissen van 1885 op een hoogst eenzijdige manier beschreven door een corpslid, dat negatief tegenover de fusie stond. Een redacteur van *Minerva* wees erop dat almanakken later als bron zouden worden geraadpleegd. Het verslag over de gang van zaken zou het nageslacht tot een onjuist beeld geven wat er precies aan de hand was geweest.[98]

Naar buiten optreden

Dankzij de *Vox Studiosorum* en *Minerva* is er waarschijnlijk nauwelijks een periode in de geschiedenis van de Utrechtse universiteit geweest, waarvan het nageslacht zich desgewenst zo gemakkelijk een voorstelling kan maken, als de hier behandelde. De redacteuren schreven in de jaren tachtig en negentig nauwkeurig op wat zij van week tot week meemaakten. Op 15 oktober 1883 werd op het Domplein het standbeeld van Jan van Nassau onthuld door koning Willem III. De studentenwereld was bij die plechtigheid massaal vertegenwoordigd. De verslagen van het gebeuren in de *Vox* en *Minerva*

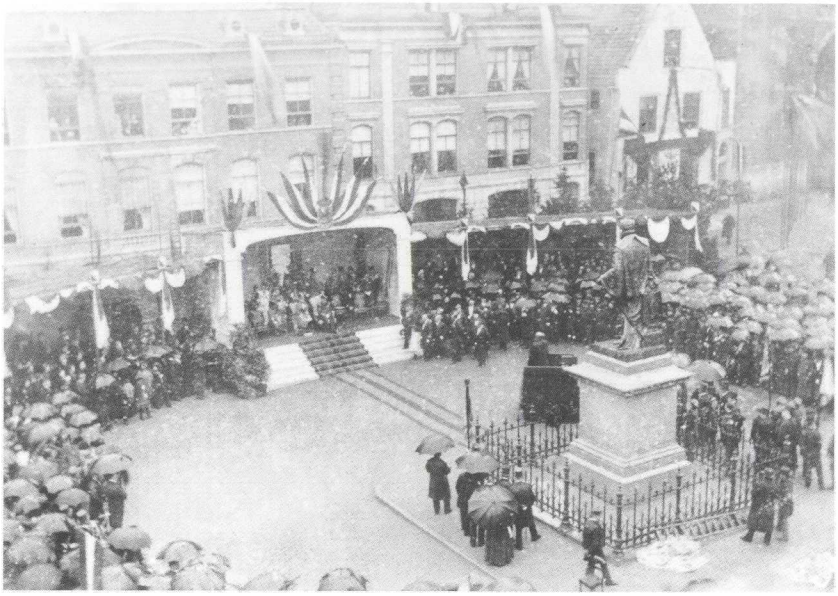

Foto gemaakt bij de onthulling van het standbeeld van Jan van Nassau op het Munsterkerkhof (Domplein). HUA, Collectie Beeldmateriaal:

lieten geen detail onvermeld. Het regende die dag dat het goot. Van aangenaam toeven bij de plechtigheid was geen sprake. Tot overmaat van ramp leidde de ruk aan het touw, die het zeil rondom het beeld had moeten laten zakken, niet tot het gewenste resultaat. Harder trekken en schudden aan het touw baatte al evenmin. De verslaggevende redacteuren constateerden, dat de feestelijke gebeurtenis geheel in het water dreigde te vallen door de daarop volgende chaotische scène van op ladders klauterende mannen, die met stokken probeerden gedaan krijgen wat met het touw mislukt was. Het gejuich van de menigte was des te groter toen Jan van Nassau alsnog van onder het zeil te voorschijn kwam. [99] Het standbeeld kreeg voor de studenten spoedig een symbolische betekenis, omdat Jan van Nassau als vrijheidsheld beschouwd kon worden. Zo verzamelden de studenten zich daar 's nachts om twaalf uur, toen de stad op 28 november 1888 op grootse wijze Kozakkendag vierde ter herinnering aan de bevrijding door de kozakken in 1813. [100]

In de studentenbladen zijn vaak bijzonderheden over de professoren te vinden die men nergens anders aantreft. Een goed voorbeeld hiervan bieden de verslagen in 1888 van de laatste colleges van de hoogleraren F.C. Donders en C.H.D. Buys Ballot. Bij Buys Ballot kon de redacteur van *Minerva* het uiteraard niet nalaten speciaal de waarderende woorden aan te stippen, die deze aan het Utrechtsch Studentencorps wijdde, waarvan hij in de jaren veertig senator was geweest. [101] Ook toekomstige hoogleraren manifesteerden zich reeds in de studentenpers. De latere Utrechtse hoogleraar astronomie, A.A. Nijland, publiceerde als student-redacteur van *Minerva* twee zeer lange artikelen over de zonsverduistering van 17 juni 1890. [102]

Dankzij de uitbreiding van het kiesrecht gingen studenten geleidelijk behoren tot de categorie Nederlanders, die voldeden aan de eisen om te mogen stemmen. In mei 1891 plaatste *Minerva* een oproep aan de corpsleden om zich bij de komende verkiezingen te onthouden van politieke propaganda voor welke partij dan ook. Het was ongewenst de buitenwereld te laten merken, welke politieke richting in het Corps de boventoon voerde. Op deze oproep volgde een reactie. Drie jaar geleden, aldus de schrijver, had er op de dag van de verkiezingen in de stad een omnibus rondgereden met eerstejaars, die strooibiljetten ten faveure van twee liberale kandidaten uitdeelden. Ouderejaars hadden toen meegewerkt met buurtcomités om kiezers te bewegen hun stem uit te brengen. Was dat soms fout geweest? Nee, het was juist prijzenswaardig om belangstelling voor de publieke zaak aan de dag te leggen. Net zo min als het Corps iets met de godsdienst van de individuele leden te maken had, gold dit voor de politieke voorkeur. In 1888 werd de actie ten gunste van de liberalen trouwens al in de *Vox Studiosorum* geprezen. [103] Dat in 1892 te Utrecht een Sociaal-Democratische Studenten-vereeniging opgericht werd, demonstreert het voorkomen van een andere politieke kleur. [104]

Culturele belangstelling

Al in *De Gekortwiekte Faam* viel de aandacht voor het culturele gebeuren te Utrecht op. De *Vox Studiosorum* en *Minerva* onderscheidden zich eveneens daarin. De interesse bij de studenten voor de toneel- en operavoorstellingen en de concerten in de stad was groot. De Senaat van het Corps placht een voorbeeld te geven door zich vaak in schouwburg en concertzaal te vertonen. Musici en acteurs, die zich onderscheiden hadden, ontvingen als dankbetuiging een krans of boeket bloemen van de rector.

Bij menige gelegenheid konden de studenten beroemde musici horen spelen. Zo trad in 1876 Clara Schumann bij een stadsconcert op. Twee jaar later konden de studenten een stadsconcert in Utrecht met Johannes Brahms als pianist meemaken. [105] De studenten hadden een eigen orkest, dat geregeld uitvoeringen verzorgde, het in 1823 gestichte Utrechtsch Studenten Concert. In februari 1880 bood dit gezelschap de burgerij een optreden aan, waarvoor als pianist de componist Camille Saint-Saëns was uitgenodigd. Vanzelfsprekend werd deze de held van de avond met zijn eigen vierde pianoconcert. [106] De Utrechtse studenten vonden het een vanzelfsprekendheid dat aan het begin van de operavoorstellingen het *Io Vivat* werd gespeeld. Slechts zelden tekende een dirigent daar bezwaar tegen aan. Deze welwillendheid zal mede te maken gehad hebben met de luidruchtige blijken van waardering van de kant van de studenten, als de voorstelling bij hen in de smaak was gevallen. Bij een opvoering van de *Faust* in februari 1881 ontstond een enorm tumult, toen de ouverture werd ingezet zonder dat er rekening gehouden was met deze 'dierbare traditie'. Geschreeuw en gesis in de tachtig plaatsen tellende studentenbanken maakten het voor het orkest onmogelijk om verder te spelen. Terecht, vond de redacteur van de *Vox*, want het ging hier om een oud recht. De protesten hadden succes, zodat het *Io Vivat* alsnog door de zaal galmde. Een soortgelijk

Sarah Bernhardt als La Dame aux Camélias. Foto in 1880 gemaakt door N. Sarony. Utrecht, UB.

incident deed zich in 1895 bij de *Carmen* voor.[107]

Een belangrijk gebeuren op artistiek gebied in 1881 in Utrecht was de opvoering van Alexandre Dumas Jr.'s *La dame aux camélias* met Sarah Bernhardt in de titelrol. Volgens de recensent in de *Vox* was kritiek onmogelijk: 'Hoe zoude men het volmaakte kunnen critiseeren?' De recensie vulde drie kolommen en gaf allerlei voorbeelden van de wijze, waarop de actrice haar tekst intoneerde. Een week later volgde een verslag over de ontvangst van Bernhardt in Utrecht. Bij het station werd de Franse toneelspeelster opgewacht door een erewacht van 32 studenten. De rector en de abactis van de Senaat hadden haar tevoren al op het perron begroet, waarbij de eerste een boeket overhandigde. Een rijtuig met vier paarden ervoor bracht haar naar haar hotel Pays-Bas op het Janskerkhof. Het rijtuig werd voorafgegaan door een militair muziekkorps. Toen zij na aankomst op het balkon van Pays-Bas verscheen, speelde de kapel de *Marseillaise*. Tijdens de voorstelling zelf wierpen de studenten de actrice boeketten toe. Behalve de Senaat eerde het in 1879 opgerichte UST, het toneelgezelschap van het Corps, haar met bloemen. Na terugkomst in het hotel verscheen Bernhardt opnieuw op het balkon en ten tweede male klonk de *Marseillaise*.[108] De studenten gaven trouwens ook bij totaal andersoortige evenementen blijk van enthousiasme. Het Circus Carré organiseerde in 1884 bijvoorbeeld een speciale voorstelling voor de studenten, toen het Utrecht aandeed. Na afloop werden de leden van de familie Carré, die opgetreden waren, gehuldigd.[109]

Artistieke prestaties

Een van de meest imposante culturele prestaties van de Utrechtse studenten in de negentiende eeuw was de opvoering op 11 april 1891 van *Koning Oedipus* door de tragediedichter Sophocles. Hoewel het stuk al eerder in Parijs ten tonele was gebracht, gingen de Utrechtse opvoeringen door voor een artistieke prestatie van meer dan lokaal

belang. Nederlandse kranten als de *NRC*, het *Handelsblad*, de *Arnhemsche Courant* en *Het Nieuws van den Dag*, naast vanzelf het *Utrechtsch Dagblad* en de *Utrechtsche Courant*, namen stuk voor stuk zeer uitvoerige recensies op. Zelfs de buitenlandse pers was geïnteresseerd blijkens artikelen in de *Kölnische Zeitung* en de *Gazette de Lausanne*. Tal van prominenten waren bij de première aanwezig. Bij de toneelvereniging van het Corps, het UST, plachten mannelijke studenten tevens de vrouwenrollen te spelen, een toen volstrekt serieus opgevatte taak, die bij een Griekse tragedie trouwens geen handicap hoefde te zijn. De klassieke oudheid kende immers een traditie van door mannen gespeelde vrouwenrollen. [110] Later in het jaar bezocht de student, die de vrouwenrol van Jocaste had gespeeld, Parijs. Daar woonde hij een voorstelling bij van hetzelfde stuk in het Théâtre Français. Hem viel het levendige, zelfs hartstochtelijke spel van de acteurs op. Hij voegde aan zijn verslag hiervan toe, dat hij en zijn medespelers indertijd bewust voor soberheid in hun declameren van de tekst en hun gebaren gekozen hadden, omdat zij zich als amateurs anders belachelijk zouden hebben gemaakt. [111]

Op 26 november 1891 verscheen in *Minerva* een artikel, getiteld 'Nieuwe Poëzie', geschreven door 'B'. Deze 'B' moet de dichter P.C. Boutens geweest zijn, die korte tijd later deel ging uitmaken van de redactie van *Minerva*. De auteur vertelde, dat hij vaak Vondel en Da Costa, en verder ook Piet Paaltjes en de Schoolmeester gelezen had, maar nu opeens genoeg had van het oude. Hij voelde zich 'Nieuwe Gidserig' en schudde zo maar een gedicht uit de mouw:

Wankel gaande,
In nevelnacht,
Langs-grijs-grijs-grauwe gracht,...

De volgende dag was Boutens teruggegaan naar het café, dat hij bezocht had. Toen hij daar voor het raam ging staan, zag de Oude Gracht er totaal anders uit dan hem bij het maken van het gedicht leek. [112] Enkele maanden later, in februari 1892 hield Frederik van Eeden een lezing voor Panta Noèta. [113] Kennelijk had ook de redactie van *Minerva* contact met de schrijver kunnen leggen, want in het nummer van 18 februari 1892 recenseerde Van Eeden het mengelwerk in de vijf juist verschenen studentenalmanakken. Hij behandelde ze, alsof zij een roeirace tegen elkaar hielden. Volgens hem werd deze door Utrecht met 'vier auteurslengten' gewonnen. Hij had in de Utrechtse almanak twee auteurs opgemerkt, die misschien eenmaal een flauwe notie zouden krijgen 'van wat verzen zijn'. Onder hen was 'B'. Van Eeden had overigens allerlei nabootsing van Gorter en zichzelf waargenomen: 'een eigen geluid hoor ik niet'. [114] In maart 1892 bedankte Boutens reeds als lid van de redactie van *Minerva*. Hij was verontwaardigd over het verloop van een vergadering, waar een nieuwe redacteur gekozen moest worden. [115]

Toynbee-werk

Begin mei 1891 wierp een Leidse student in een artikel 'De student en de volksopvoe-

ding' in Minerva de vraag op, of de Nederlandse studentengemeenschap zich niet moest inspannen om door middel van vormingswerk de arbeidersbevolking te steunen. Algemeen heerste de mening, schreef hij, dat studenten buiten de maatschappij stonden. Alleen met zichzelf en de eigen interessesfeer bezig zijn hield echter een gevaar in. Want door zo te doen negeerden zij de harde strijd voor het bestaan bij de onderste lagen van de bevolking. De auteur prees de Utrechtse studenten vanwege hun opvoering van de *Koning Oedipus* van Sophocles, omdat zij de burgerij van Utrecht daarmee een dienst bewezen hadden. Maar juist ten behoeve van de arbeidersklasse konden studenten volgens hem veel doen. Hij verwees hiervoor naar studenten van Oxford, die op instigatie van een hunner docenten, Arnold Toynbee, in Londen allerlei cursussen voor de arbeidersbevolking waren gaan verzorgen. Hun activiteitencentrum Toynbee Hall ontplooide zeer succesvolle initiatieven. In Amsterdam, wist hij te vertellen, hadden studenten het Londense voorbeeld inmiddels gevolgd. Twee weken later vertelde een andere Leidse student in *Minerva*, dat hij in navolging van wat er via Toynbee Hall gebeurde al een tijd terug contacten met werklieden in Leiden gelegd had met als doel 'de zedelijke en geestelijke verheffing, de opvoeding van den arbeider tot beschaafd man, tot denkend wezen, tot waarachtig staatsburger'. Hij had daarbij hulp van medestudenten weten te krijgen.

Bij de Leidse studenten speelden de uitkomsten mee van een enquête, die de treurige leefomstandigheden van de fabrieksarbeiders in hun stad aan het licht had gebracht. Ook in Utrecht ontstond echter belangstelling. Uit een ingezonden stuk in de *Minerva* van 4 februari 1892 blijkt, dat de Utrechtse bevolking intussen met het Toynbee-werk had kennisgemaakt. In het gebouw Concordia aan de Loeff Berchmakerstraat gaven studenten cursussen aan werklieden en aan jongens, die een beroepsopleiding volgden. Zij hadden voorts een vijfkoppig bestuur geformeerd, dat voor de coördinatie zorg droeg. Interessant in dit ingezonden stuk is de vermelding van een in Concordia gevestigde 'Volksleeszaal' waarvan de hoogleraar rechten W.L.P.A. Molengraaff de leiding van had. Deze op 8 januari 1892 geopende leeszaal staat bekend als de eerste openbare leeszaal in Nederland. [116] Vlak voor de zomervakantie van 1892 beschreef de Utrechter M. Wijt Wzn. de ontwikkeling van de Toynbee-beweging sinds deze in mei 1891 aandacht kreeg. Hij stelde vast dat het vraagstuk van de morele verplichtingen van de student ten opzichte van de arbeider een enorm twistpunt geworden was. In korte tijd had iedereen zich daar wel een mening over gevormd. Wijt zelf vond, dat pogingen om de arbeidersstand te verheffen zeker steun verdienden, maar hij achtte studenten ten enenmale ongeschikt om hier een aandeel in te hebben. De studententijd diende om zich via een opleiding voor te bereiden op het leven in de grote maatschappij, stelde hij. De intussen afgestudeerde Leidse student – S.R. Steinmetz – , die in mei 1891 over zijn werk in de trant van het Londense Toynbee Hall verteld had, reageerde met een tweetal artikelen om Wijts mening te weerleggen. Hij achtte studenten juist bij uitstek geschikt voor het Toynbee-werk, omdat zij vanwege hun jeugd gemakkelijker het vertrouwen

van de arbeiders wonnen. Tal van anderen mengden zich in de in *Minerva* ontketende discussie over onderricht aan arbeiders door studenten. Een nieuw en belangrijk element hierin werd de stelling, dat studenten zich breder behoorden te orienteren dan met alleen de eigen vakstudie mogelijk was. [117]

Vrouwelijk intellect

Ondanks het feit, dat in 1880 de eerste vrouwelijke student te Utrecht aangekomen was en er allengs meer meisjes kwamen studeren, hadden de studentenbladen weinig belangstelling voor wat hier maatschappelijk gaande was. Slechts een enkele maal kreeg die emancipatoire ontwikkeling aandacht. Zo kwam er in december 1891 een artikel van een Utrechtse student in de *Minerva* over de recent opgerichte Colleges voor meisjesstudenten in Oxford en Cambridge. [118] Een in maart 1892 voor Panta Noèta gehouden lezing is waarschijnlijk eveneens een teken van de groeiende waardering voor de vrouwenemancipatie. Deze lezing was gewijd aan een 'weinig bekende', maar 'hoog begaafde vrouw': Madame Charrière, geboren Van Tuyl van Serooskerken. De spreker Ph. Godet kwam uit Neufchâtel in Zwitserland. Dankzij hem vooral heeft voor het eerst een breder publiek met Belle van Zuylen – over haar ging het natuurlijk – kennisgemaakt. Godet vertelde tijdens zijn in *Minerva* uitgebreid weergegeven lezing onder meer over Belle's correspondentie en de weerzin, die zij tegen veel mannen uit de hogere standen koesterde. 'Geboorte? Dat is het recht om te jagen', oordeelde zij geringschattend. [119] In een volgend nummer maakte *Minerva* gebruik van een stuk, dat de Parijse correspondent van het *Utrechtsch Dagblad* geschreven had over Godets ervaringen in Nederland. De correspondent putte hiervoor uit vier artikelen met diens reisimpressies in de *Gazette de Lausanne*. Zo had Godet het kasteel bezocht, waar Madame de Charrière haar jeugd doorbracht. Haar antipathie tegen 'het sombere Utrecht' begreep hij overigens volstrekt niet. Hij vond dat Utrecht met zijn diepliggende grachten een bijzonder karakter bezat. [120]

1893-1900

Lokale prioriteit

In mei 1891 schreef de redacteur L.J. Rietberg een interessant analyserend artikel 'Locale Studentenbladen' voor de *Vox Studiosorum*. Rietberg signaleerde een nieuwe tendentie, het verschuiven van de voorkeur naar alleen op de eigen studentenstad gerichte bladen. Amsterdam was daarin met *Propria Cures* voorgegaan en Delft zou weldra, naar verluidde, volgen. Ook in Utrecht gingen stemmen op, die pleitten voor een puur stedelijk orgaan. Zelf was hij niet enthousiast voor het idee. Een lokaal blad beperkte het gezichtsveld. Dat een studentenperiodiek uitsluitend voor de eigen academiestad niet ideaal was liet *Propria Cures* trouwens al zien, want dat nam ook berichten van elders

op. De landelijke bladen *Vox Studiosorum* en *Minerva* stelden hun kolommen open voor kopij uit andere steden met een hoger onderwijsinstelling. Dat concept diende gehandhaafd te blijven. Rietberg kon niet op tegen de tijdgeest. [121] Aan het eind van het jaar 1892 legde de *Vox* als landelijk blad het loodje. De *Vox Studiosorum* maakte in 1893 een doorstart als Utrechts studentenblad met een exclusief Utrechtse redactie, en correspondenten elders.

Met de studentenpers liep het in die tijd wat minder goed. De redactie van *Minerva* uitte in november 1892 de veronderstelling, dat de reputatie van het blad uitsluitend in de corpora geïnteresseerd te zijn het blad geen goed deed. Bij niet-corpsleden was de neiging om zich te abonneren nihil. In oktober 1892 was de *Vox Studiosorum* ter ziele gegaan, maar een paar maanden later maakte zij een doorstart. De redactie van *Minerva*, waarin Leiden domineerde, reageerde negatief op de herrijzing van de *Vox*. Zij schreef het betreurenswaardig te vinden, dat men te Utrecht niet inzag tot hoeveel betere resultaten samenwerking zou leiden. [122] Het eerste nummer van de Utrechtse *Vox* verscheen op 9 februari 1893. De naam *Studenten Weekblad Vox Studiosorum* bleef gehandhaafd. In een redactioneel voorbericht ging de redactie in op de kritiek van de collega's van *Minerva*. De repliek hield in dat de *Vox Studiosorum* een eigen plaats zou gaan innemen. De versnippering hoefde allerminst een kwaad te zijn, want de studentenwereld bood meer dan genoeg stof om over te schrijven. [123] De nummering van de jaargangen van de herleefde *Vox* begon niet van voren af aan, maar verdisconteerde alle jaargangen vanaf 1864.

Het is niet gemakkelijk om de verschillen tussen de *Vox Studiosorum* en *Minerva* aan te geven. De *Vox* reageerde negatief op een artikel in het laatstgenoemde blad van 8 februari 1894 over het belang van een kritische houding. Met 'kibbelen' zou *Minerva* een 'raison d'être' proberen te bewijzen. Inderdaad bevatte *Minerva* veel vaker polemieken, waardoor het lijkt alsof de *Vox* minder open stond voor vernieuwing. [124]

Whisky-soda

De redactie van de Utrechtse *Vox Studiosorum* wilde klaarblijkelijk studenten met literaire aspiraties aan bod laten komen. In het derde nummer toonde het door F.R. Coers Fzn. geschreven 'Is er schoonheid?' de ambitie om aan eigentijdse normen voor een goede stijl te voldoen. [125] Na nog een stuk in dezelfde trant moest hij zich verweren tegen het verwijt van 'Nieuwe Gidserigheid'. [126] De wat minder pretentieuze verhalen zijn ook nu nog heel leesbaar, vooral omdat ze het nodige onthullen over de maatschappelijke achtergrond van veel studenten in die tijd. Zoals het verhaal over een jongeman, die voor een 'soirée dansante' is uitgenodigd. Het begint met het geluid van de huisbel: '"Meneer, daar is uw rijtuig!" komt de dienstdoende tweede meid melden.' Een groot genoegen blijkt het feest niet te zijn, met name vanwege de pijnlijk opgezwollen voeten aan het eind van de avond. Maar na een nacht 'vol ellende, vol wreed verstoorde illusies en geknakte trots' vertelt de hoofdpersoon op de sociëteit dat hij zich werkelijk

uitstekend geamuseerd had. Een volgende *Vox* beschrijft 'Hoe een ouderwetsche tante zich het studentenleven voorstelt'. Eerstejaarsstudent Kees van Stouwen logeerde tegen zijn zin bij zijn tante Marie. De daar doorgebrachte dagen verlopen niet soepel. Gelukkig was een 'clubgenoot' jarig zodat hij een excuus had om eerder te vertrekken. Het verblijf houdt 'vroeg' opstaan in. Het stond de tante al helemaal niet aan, dat hij op de eerste dag om halftien aan het ontbijt verscheen. Zelfs het excuus van Kees dat geen enkele student ooit voor 11 uur opstond baatte niet. Voor haar zoon Henri was dit immers indertijd ook niet opgegaan. Kees mocht van de tante een ritje maken in haar rijtuig. Onderweg laat hij de koetsier bij een uitspanning stoppen om het voor hem gebruikelijke aantal glaasjes jenever tot zich te nemen. 's Avonds aan tafel wordt hij daarover door tante Marie onderhouden. Door zijn bezoek aan een logement had hij haar naam te grabbel gegooid. Haar Henri dronk een enkele keer port, maar nooit en te nimmer jenever. Na het eten merkte de tante, dat hij een boek van Emile Zola las. Hij moest zich schamen om zo'n zedeloos schrijver te lezen, voegde ze hem toe. Zijn antwoord op de vraag, hoe laat hij gewoonlijk naar bed ging, deed definitief de deur dicht. Hij vertelde dat hij altijd naar de sociëteit ging en dientengevolge nooit voor drie uur in bed lag. Tante was helemaal buiten zichzelf geraakt, toen Kees bovendien in een nadere explicatie liet weten dat daar niet thee, maar whisky-soda de gewone drank was. De volgende dag vertrok hij. In een bedankbriefje deelde hij mee, dat de logeerpartij een aangename herinnering zou blijven: 'Uwen toegenegen neef Kees van Stouwen'. [127] De realiteit kon overigens de fictie dicht naderen, zoals blijkt uit een advertentie in 1898: 'Jan! Keer terug – alles in orde. Wij wachten U met verlangen. De wissel is betaald. Uw liefhebbende Ouders.' [128]

De van 'Nieuwe Gidserigheid' beschuldigde Coers stortte zich op het verzamelen van studentenliederen. Deze gaf hij in 1896 in een aantal afleveringen uit. Na het welslagen hiervan begon hij aan een nieuw project, de samenstelling van een *Liederboek voor Groot-Nederland*. In 1897 en 1898 kwamen de eerste twee afleveringen van de pers. [129] Op 8 november 1899 beleefde Coers een grote dag, toen liederen uit deze bundel gezongen werden tijdens een uitvoering en hij uitgebreid gehuldigd werd. De *Vox* benadrukte in een recensie de betekenis van liederen voor de Nederlandse beschavingsgeschiedenis en prees hem voor zijn inspanningen als verzamelaar van liedteksten en hun melodieën. Coers hechtte veel belang aan de taaleenheid met Vlaanderen en kreeg ruim de gelegenheid in de *Vox Studiosorum* om anderen enthousiast te maken voor de 'Groot-Nederlandsche gedachte'. [130]

Sport

Behalve met muziek, litteratuur en toneel hielden studenten zich in toenemende mate bezig met allerlei vormen van sport. *Minerva* en de *Vox Studiosorum* bevatten gaandeweg steeds vaker uitvoerige verslagen van wedstrijden. Reeds in 1840 was het scherm- en gymnastiekgezelschap Olympia opgericht voor zaalsporten als schermen en

De Oude Vier van Triton na het winnen van de Varsity in 1897. Utrecht, Stichting Corpsmuseum.

in 1880 werd door Utrechtse studenten in navolging van de studentencorpora in Leiden en Delft de roeivereniging Triton in het leven geroepen. [131] Verder kwamen in de laatste decennia van de negentiende eeuw een IJsclub (1865) en een subgezelschap voor hockey en tennis, Sphaerinda (1882), van de grond. Vooral het roeien verwierf onder de Utrechtse studenten een grote populariteit. In 1895 won Triton voor de eerste maal het hoofdnummer van de jaarlijkse interuniversiatire roeiwedstrijd, de oude vier met stuurman. De succesvolle ploeg bleef bij elkaar en boekte in de drie volgende jaren opnieuw overwinningen.

Een nieuwe sociëteit

In 1882 was een serieus plan gelanceerd voor de bouw van een nieuwe sociëteit PHRM aan de Mariaplaats, die de bestaande aan het Domplein zou moeten vervangen. Van dit voornemen kwam niets terecht. In 1892 leefde de belangstelling voor de bouw van een sociëteit weer op. Reden van het teruggekeerde verlangen naar een betere huivesting voor PHRM was de behoefte aan een groter gebouw wegens de sterk toegenomen ledenaanwas. Die groei moet gezien worden tegen de achtergrond van het snel oplopende aantal studenten in het algemeen. [132] In november 1897 kwamen de plannen voor de bouw in een stroomversnelling, toen een perceel grond aan het Janskerkhof kon worden gekocht. Op een in 1898 uitgeschreven prijsvraag voor architecten om een plan voor een sociëteit te ontwerpen kwamen 66 inzendingen binnen. De keuze viel op het ontwerp van A.H. Zinsmeister werd bekroond, die opdracht kreeg dit nader uit te werken. [133]

Het Corps en de groentijd

In de jaren negentig gaf de zogenaamde groenenkroeg aanleiding tot gebeurtenissen, die ook door veel corpsleden als een misstand werden beschouwd. Tijdens de groentijd kregen de eerstejaarsstudenten enkele avonden de gelegenheid met elkaar te vergaderen. De bedoeling hiervan was dat zij elkaar wat beter leerden kennen. Bij ouderejaars had de gedachte postgevat dat het een goede grap was deze vergaderingen, de 'groenenkroeg', te verstoren. Voor de groenen bracht dit hoge kosten met zich mee, omdat

Op het menu voor het lustrumdiner van de studentensociëteit PHRM in 1891 prijkt een afbeelding van het toen nog als sociëteit in gebruik zijnde gebouw aan het Munsterkerkhof (Domplein). Utrecht, Stichting Corpsmuseum

zij en niet de veroorzakers voor de schade van de vernielde deuren en als barricade gebruikte meubels opdraaiden. In 1896 en 1897 liep het met de groenenkroegen zo uit de hand, dat de Senaat in 1898 een wetswijziging introduceerde, waarin het corpsleden verboden werd de groenenkroeg te bezoeken. De redactie van de *Vox*, die in een eerder nummer geërgerd op een hoofdartikel in het *Het Nieuws van den Dag* had gereageerd, betuigde haar instemming. Een gevaar inderdaad, heette het, was de afkeer van slapheid, vaak ook bij de groenen zelf: 'Flink zoo, melk drinken en vroeg naar bed, zóó wordt mijn ventje groot en sterk!' De corpswet schiep de mogelijkheid corrigerend op te treden. In 1898 werden enkele leden wegens wangedrag daadwerkelijk geschorst en in 1899 gebeurde dit opnieuw. Bij de eerstesteenlegging voor het nieuwe PHRM aan het Janskerkhof op 13 oktober 1899 liet burgemeester B. Reiger zich zeer kritisch uit over de groentijd. Hij vond de straffen voor vergrijpen veel te licht. De rector van het Corps probeerde zijn vereniging te verdedigen, maar kreeg het hard te verduren in *De Telegraaf*.[134] De kloof tussen de in de studentenbladen geventileerde opinie over de groentijd en die in de landelijke pers bleef onoverbrugbaar. Volgens een *Vox*-artikel 'De Pers over den groentijd' loerden journalisten op incidenten. De manier, waarop deze vervolgens opgeblazen werden, bewees het onbegrip van buitenstaanders. De ophef, die zij van de zogenaamde 'barbaarsheid' maakten, kon volgens de auteur alleen maar als belachelijk gekenschetst worden.[135]

Sociale activiteit

Een evaluatie van het Utrechtse Toynbee-werk in een *Minerva*-nummer van juni 1893 toont, dat de respons bij de arbeidersbevolking tegenviel. Op de bijeenkomsten in het

gebouw Concordia kwamen vooral soldaten en ambtenaren van de spoorwegen af. Slechts weinigen waren werklieden, en die weinigen behoorden dan nog tot het meer gegoede en ontwikkelde deel van de arbeidersbevolking. Op geen stukken na hadden de Utrechtse studenten het succes, dat in Londen wel werd geboekt. Toch zouden zij na de grote vakantie doorgaan, meldde het bericht. Enkele jaren later was de belangstelling voor de Utrechtse cursussen dusdanig afgenomen, dat zij moesten worden gestaakt. Met de door de hoogleraar Molengraaff gestichte leeszaal ging het daarentegen zeer goed. Van de vijf personen, die in 1892 het beheer op zich namen van een bureau voor het Toynbee-werk in Concordia – vier corpsleden plus een jurist, die lid van het Corps geweest was – maakten de studenten M. van Regteren Altena en M. Colenbrander zich als beheerders van die leeszaal bijzonder verdienstelijk. [136]

Een studentengezelschap, dat sociaal een belangrijke rol in Utrecht vervulde was de Utrechtsche Studentenvereeniging tot ondersteuning van behoeftige gehuwde Kraamvrouwen. Volgens het jaarverslag 1894-1895 bood deze door hoogleraren geneeskunde en twee artsen gecoachte vereniging 689 vrouwen in de voorbije periode kosteloze medische hulp, terwijl er 550 financieel gesteund werden. Opmerkelijk voor een tijd dat corpsleden in de studentenwereld zo domineerden is de vermelding in de *Studenten-Almanak*, dat ook niet-corpsleden tot de vereniging toegelaten werden. [137]

De activiteiten van studenten buiten eigen kring mogen niet zonder meer tot de conclusie leiden, dat bij de studenten in het algemeen veel behoefte bestond aan contacten met andere sociale klassen. Een artikel in *Minerva* 'Over de dronkenschap' is veelzeggend. De auteur vond het een groot voorrecht, dat studenten ongeneerd dronken konden worden. In hun situatie was dit nog volmaakt onschuldig. Oud-studenten beschouwden de door hen aan de universiteit doorgebrachte tijd veelal als de gelukkigste van hun leven. Dit had mede te maken met het zich vrijelijk kunnen bedrinken, zonder dat het aanstoot gaf. De schrijver repte niet over de aanhang, die de geheelonthoudersbeweging onder studenten had. Het stuk doet desondanks aan als een wat luchthartige kritiek op medestudenten, die zich door het geheelonthoudersideaal aangesproken voelden. [138]

Student en politiek

Nu en dan gaven de redacteuren van de studentenbladen er blijk van, dat het gebeuren in de wereld niet langs hen heen ging. De *Vox Studiosorum* wijdde in april 1896 een artikel aan de vervolging van de Armeniërs in Turkije. De auteur wees op het uitblijven van hulp uit het buitenland met het gevolg dat reeds 100.000 Armeniërs het leven verloren hadden. Het laatste sprankje sympathie voor de Turken verdween bij het kennisnemen van de berichten over de moordpartijen. Als politici zich liever niet met deze aangelegenheid wilden inlaten, betekende dit niet dat iedereen moest doen alsof er niets aan de hand was. Het stuk is achteraf opmerkenswaard, omdat de beschuldiging van genocide jegens de Armeniërs pas voor een veel latere fase van de vervolging gebruikt pleegt te worden. [139]

De liberaal-gezinde studenten in Utrecht konden denken dat zij in wijk C een bondgenoot hadden in de figuur van Ka Blommers. Deze vrouw placht met een aantal stevig gebouwde mannen, die zich kennelijk graag voor het akkefietje leenden, vergaderingen van de socialisten te verstoren. In maart 1893 bracht *Minerva* een verslag over een dergelijke actie op een bijeenkomst, die aan het thema van de werkeloosheid was gewijd. Ka Blommers moest niets van socialisten hebben, omdat zij hen een gevaar voor de positie van het Oranjehuis achtte. Om die reden kreeg zij, aldus een bericht in *Minerva*, in september van dat jaar een cadeau van oud-studenten. In een ingezonden stuk werd het gebaar gehekeld. Nederland had de reputatie een verdraagzaam land te zijn. Met haar gewelddadig optreden pleegde Ka Blommers inbreuk op het grondwettig recht van vergadering. [140] In hetzelfde nummer komt ook de instelling van een pensioenfonds voor de bedienden van PHRM ter sprake. De introductie laat zien dat ook corpsleden, waaronder er velen waren met een elite-achtergrond, oog hadden voor de noodzaak van eigentijdse maatschappelijke verbeteringen. [141]

Eind 1896 startte in het Gebouw voor K & W een reeks lezingen van bekende socialisten. De lezingen waren georganiseerd door de in 1894 opgerichte Algemeene Debating Club, een subgezelschap van het Corps. De reeks begon met de Belg Emile Vandevelde. De volgende spreker in de reeks was Wilhelm Liebknecht, vader van de in 1919 vermoorde Karl Liebknecht. Deze vertelde over de geschiedenis van het socialisme en de maatregelen van Bismarck tegen de Duitse socialisten. De zaal was afgeladen vol. De aanwezigen kwamen af op een spreker, zo formuleerde het verslag het, die de geschiedenis waarover hij sprak niet alleen had beleefd maar ook gevormd: 'En is het niet schoon het verhaal te hooren van een man, die die historie een stuk van zijn leven kan noemen?' Bij de volgende lezingen vielen de Fransman Paul Laforgue, Eleanor Marx – een dochter van Karl Marx – en Pieter Jelles Troelstra te beluisteren. [142]

De lezingen van deze socialisten brachten een student tot het schrijven van een gefantaseerd verslag in de *Vox Studiosorum* van het jaar 2036 over de feestweek ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de Utrechtse universiteit. De schrijver veronderstelde dat het Munsterkerkhof (nu Domplein) dan Bebel-square heette naar een in zijn tijd befaamde Duits socialist. Op de Bebel-square kwam een Troelstra-boulevard uit. Waar plein en boulevard in elkaar overliepen stond een toren, iets lager dan de omringende gebouwen met een bordje erbij 'Domtoren'. De feestweek van de universiteit zou overigens in Barneveld gevierd worden. Dankzij een snelle verbinding kostte de tocht vanuit Utrecht daarheen slechts vijf minuten. Hoogst merkwaardig werd het in 2036 gevonden, dat er ooit vervoer bestaan had in rijtuigen met paarden ervoor. Iedereen was immers gewend aan 'automobielen. Er waren in Barneveld tribunes neergezet, van waaraf het publiek kon bekijken, hoe het op een kroegjool van negentiende-eeuwse studenten toeging. Een 'kinematograaf' maakte opnamen, waardoor men de feestweek overal in de wereld kon meebeleven. De feestelijkheden leverden een batig saldo op. Het bedrag aan winst werd gestort in een 'weerstandskas' voor werkstakende studenten. [143]

Uiteraard was het niet gemakkelijk voor lieden die nog om de dertig seconden hun pen in een inktpot doopten, te bedenken hoe de wereld zou veranderen. In 1896 werd voor het eerst door iemand in Nederland een auto aangeschaft. In de jaargang 1897 van de *Vox* prijkte een advertentie van The Continental Typewriter Agency, die studenten aanmoedigde 'dictaten of uitgewerkte dito' te laten kopiëren op een schrijfmachine. Als zij dit deden, zouden zij een veel beter leesbaar werk onder ogen krijgen: 'Conditiën zeer billijk'. [144]

Het einde van een eeuw in zicht

Zo langzamerhand waren studerende meisjes een vertouwd verschijnsel geworden. In zijn rede bij de overdracht van het rectoraat van de universiteit in 1898 maakte de aftredende rector magnificus Valeton een vergelijking van de toestand van de universiteit in dat jaar met die van vijftig jaar terug. In 1848 waren er 23 professoren en 338 studenten, tegenover 37 hoogleraren en 722 studenten vijftig jaar later. Als de niet ingeschreven studenten werden meegerekend telde de Utrechtse universiteit zelfs 907 studenten. Onder hen waren er 23 'dames'. Bij de faculteit godgeleerdheid had zich voor het eerst een meisje aangemeld, terwijl zich aan de rechtenfaculteit twee meisjes hadden ingeschreven, die elk één college wilden lopen. [145] Een paar maanden later zou de eerste prijs van de St. Nicolaas-rijpartij naar de groep 'De vrouwenbeweging' gaan. [146]

De *Vox*-jaargang 1898 begon met een principiële verklaring over het belang van de studentenpers, 'De beteekenis van een Studentenblad'. Men hoorde te bedenken dat een studentenperiodiek een van de tradities was, 'tot wier handhaving en instandhouding tegenover de buitenwereld' het ieders 'roeping en plicht' was mee te werken. Een Utrechtse auteur in *Minerva* betoonde zich zeer verheugd over dit standpunt. De analyse, dat er aan de studentenpers veel mankeerde, was hem uit het hart gegrepen. Hij was ook blij met de belofte in de *Vox*, dat het blad een kritisch blad zou worden. Zodoende kwam die beschouwing op hem over als een 'vlammend roode papaver' in een koolveld. *Minerva* en de *Vox Studiosorum* waren zijns inziens afgezakt tot bladen voor louter nieuwsverspreiding. De redacteuren schreven verslagen over vergaderingen, feesten en verkiezingen, maar waren overdreven voorzichtig, Zij wilden vooral niet krenken. De redacties van *Vox* en *Minerva* zouden durf moeten tonen, niet alles van de positieve kant bekijken. Pas dan waren de studentenperiodieken in staat baanbrekend werk te verzetten.

Maar bij studenten is alles van korte duur. In oktober 1899 viel er opnieuw een principieel artikel te lezen in de *Vox* over wat van de studentenpers moest worden verwacht. De redactie vergeleek een studentenblad met een lokale trein. Na enige tijd stapten een andere machinist en andere conducteurs in, maar de plaatsen, waar gestopt werd bleven gelijk. Zo keerden ook in een studentenblad dezelfde onderwerpen terug. Van de jaarlijks wisselende redacties kon niet verwacht worden, dat deze altijd figuren met schrijverskwaliteiten telde. Voor de bloei van een blad was het nodig, dat ook medestu-

denten stukken leverden. Weren van toegezonden artikelen betekende censuur. Slechts de vorm kon een reden voor niet-plaatsing zijn. [147] Zulke hartekreten geven wel een indruk van het bescheiden zelfbeeld bij de redacteuren van de studentenbladen. Klaarblijkelijk geneerden de auteurs zich voor hun gedetailleerde verslagen.

De groei van de studentenpopulatie leidde tot een toename van het percentage studenten, dat een ander type gezelligheidsvereniging dan het Corps voorstond. In 1895 werd de Utrechtsche Studentenbond heropgericht, nadat een paar jaar eerder in de Viestraat de sociëteit I.I.E.S.A. voor de niet-corpsleden al heropend was. Bij de viering van de diës van de universiteit in maart 1897 ontdekten de corpsleden tot hun schrik, dat aan de monopoliepositie van het Corps officieel een einde was gekomen. Behalve hun Senaat had ook het Bestuur van de Studentenbond een uitnodiging ontvangen. [148] De tegenwoordig zeer grote rooms-katholieke studentenvereniging Veritas werd reeds in 1889 opgericht, maar fungeerde aanvankelijk als subgezelschap van het Corps. [149] Gezien het snel groeiende aantal studenten had het duidelijk geen zin meer om het oude ideaal van één vereniging voor alle studenten blijvend te willen nastreven. Het ontstaan van andere verenigingen naast het Corps was zelfs noodzakelijk om zoveel mogelijk studenten de kans te geven actief aan het georganiseerde studentenleven deel te nemen. In 1899 werd dit nog eens extra duidelijk door de oprichting van een vereniging voor de meisjesstudenten. Het denkbeeld, dat vrouwelijke studenten lid van het Corps zouden kunnen worden wekte toentertijd slechts onbegrip. In Groningen was het met een voorstel in die richting hopeloos misgelopen. Wel werden in Utrecht bij de Algemeene Debating Club meisjestudenten als bezoeksters van vergaderingen toegelaten. In maart 1899 meldde de *Vox* onder de titel 'Nouveauté' de oprichting van een vereniging voor de 'dames-studenten'. Er had zich een bestuur geformeerd, dat vanwege het geringe aantal leden slechts uit twee leden bestond. De statuten zouden aan het Corps ter goedkeuring worden voorgelegd. Bij de op te richten Dames-debating Club zouden ook leden van de Algemene Debating Club geïntroduceerd kunnen worden. In het verleden had dit corpsgezelschap immers meisjesstudenten voor zijn vergaderingen uitgenodigd. Het zinnetje 'Met belangstelling zien wij eventueele progressie van dit gezelschap tegemoet' sloot het bericht 'Nouveauté' af. Vanzelfsprekend kon de schrijver van het stukje niet weten, dat hij het over de geboorte van een zeer belangrijke vereniging, de toekomstige UVSV, had. Voor het studentenleven had er nauwelijks een waardiger afsluiting van de negentiende eeuw bedacht kunnen worden. De weg naar de emancipatie van de vrouw en oneindig veel grotere aantallen van studerende jonge mensen was definitief ingeslagen. [150]

Conclusies

Het is niet juist om te veronderstellen, dat studenten alleen studentenbladen lazen. Zij konden daar de nodige tijd mee zoek brengen, als de uitdijende jaargangen van de laat-

Student zittend aan de leestafel in de studentensociëteit PHRM aan het Munsterkerkhof (Domplein). De foto dateert van circa 1890. Utrecht, Stichting Corpsmuseum

ste twee decennia van de negentiende eeuw in aanmerking worden genomen. De nu en dan in de studentenpers ter sprake komende leestafel op de sociëteit PHRM laat echter zien, dat ook gewone kranten tot de leesstof behoorden. Toch valt het op, dat studenten sterk op de eigen wereld gericht waren. De uitvoerige verslagen over verkiezingen voor studentenbesturen met hun opgave van de stemmenaantallen van de winnaar en de verliezers doen de latere lezer zelfs absurd aan. Interesse voor de buitenwereld blijkt vooral, als er zich in de wereld, land of stad gebeurtenissen voordeden, die noopten tot partijkiezen. Dit gebeurde op een opvallende manier, toen het socialisme een maatschappelijk verschijnsel van belang geworden was dat om een stellingname vroeg. Rijke jongelieden moeten de groei van die socialistische beweging met de nodige zorg in ogenschouw genomen hebben. Maar bij sommigen bestond begrip voor de arbeidersklasse en haar problemen.

Theologiestudenten keken vaak anders tegen het studentenleven en zijn vertier aan. Hun oriëntatie op het protestants-christelijke deel van de samenleving bracht een zekere mate van betrokkenheid met zich mee en leidde tot activiteiten buiten de eigen kring. In 1846 richtten enigen van hen een zendingsvereniging op, Eltheto. Deze vereniging gaf vanaf 1847 het blad *Berigten aangaande de uitbreiding van Gods Koningrijk op aarde* – waarvan later in de eeuw de titel enkele keren veranderde – uit. Vanwege de aandacht voor de zending kan dit moeilijk een typisch studentenblad genoemd worden. Desondanks verdient het vermelding om te laten zien, dat de Utrechtse studenten niet allen over één kam geschoren kunnen worden. Eltheto was vanaf 1853 zeer actief in het zondagsschoolwerk. Aan de in de jaren tachtig gestichte zondagsschoolvereniging 'Gloria in Excelsis' hebben theologen eveneens veel energie besteed. [151]

Een onophoudelijk terugkerend thema in de studentenpers was de groentijd. Dat een

relatief groot aantal studenten te Utrecht geen lid van het Utrechtsch Studentencorps werd, had te maken met de afkeer van de praktijken van het ontgroenen. Maar ook binnen het Corps zelf werden wel kritische geluiden vernomen, hoewel afschaffing van de groentijd nooit een issue was. De kritiek binnen het Corps had te maken met de felle reacties in kranten als *Het Nieuws van den Dag*, maar tevens met de kosten, die de groentijd voor nieuw aankomende studenten met zich bracht. Door middel van reglementering wist de Senaat misstanden te voorkomen, die eventueel tot maatregelen van de universitaire autoriteiten of zelfs afschaffing hadden kunnen leiden. [152] De groentijd bleef zodoende het systeem, dat eerstejaarsstudenten in aanraking bracht met het studentenleven, zoals men in het Corps vond dat het hoorde te zijn. De belangstelling van de kant van de burgerij voor de jaarlijkse rijjool met verklede eerstejaars op St. Nicolaas en de ter verstrooiing van de burgerij georganiseerde activiteiten bij de lustra, speciaal de maskerades, geven aan dat het Utrechtsch Studentencorps in de stad populariteit genoot.

De toename van het aantal studenten in het laatste decennium van de negentiende eeuw en de komst van vrouwelijke studenten maakten definitief een einde aan het ideaal van één studentengemeenschap met het Corps als enige vereniging. Er ontstonden verenigingen naast het Corps. Het Utrechtsch Studentencorps zelf kon uitzien naar de spoedige verwezenlijking van de droom, dat het over een goed geoutilleerde eigen sociëteit zou beschikken. Interessant is de keuze van het ontwerp voor het gebouw aan het Janskerkhof. Terwijl de universiteit in haar in 1894 in gebruik genomen academisch centrum aan het Domplein een bouwwerk in een neostijl betrok, koos het Corps voor een eigentijdse architectuur met Jugendstil-elementen. [153] Aan de studenten ging de vernieuwing op cultureel gebied niet voorbij. De belangstelling voor de opera's van Wagner en de onmiddelijke acceptatie van Leoncavallo's veristische *I Pagliacci* bewijzen dit evenzeer. [154]

De studentenpers weerspiegelt de veranderingen die zich in de samenleving voordoen. Het waren er in de negentiende eeuw vele.

Gebruikte afkortingen

a.w.	*aangehaald werk*
DRCH	*Dutch Review of Church History*
I.I.E.S.A.	Iungit Iunctos et Servat Amicos
O.N.S.	Ontspanning na Studie
PHRM	Placet Hic Requiescere Musis
t.a.p.	*ter aangehaalder plaatse*
UPSD	*Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*
USA	*Utrechtsche Studenten Almanak* (of: *Studenten-Almanak*)
UST	Utrechtsch Studenten Tooneel
UVSV	Utrechtsche Vrouwelijke Studentenvereeniging

Literatuur

Gedrukte bronnen

De Gekortwiekte Faam. Utrechtsch Akademie tblad. Verschenen: 1825-1827
De Faam. Archief voor in- en uitwendige geschiedenis der Utrechtsche Hoogeschool. Verschenen:1834
Utrechtsche Academische Recensent. Verschenen: 1834
Utrechtsche Akademie Tafereelen. Verschenen: 1834
Minerva. Tijdschrift voor studenten. Verschenen: 1835-1836
Panathenaeum. Maandwerk voor Studenten en door Studenten. Verschenen: 1842-1843
Gedenkschriften van eenen student. Verschenen: 1838-1841
Braga. Dichterlijke Mengelingen. Verschenen: 1842-1844
Universiteits-blad voor Nederland. Verschenen: 1849-1850
Lucifer, Akademische Courant. Verschenen: 1850-1853
Universiteitsblad. Verschenen: 1854-1855
Noord en Zuid. Tijdschrift voor de beoefening der fraaie letteren. Verschenen: 1867-1868.
Vox Studiosorum. Verschenen: 1864-
Studenten Weekblad. Orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland. Verschenen: 1871-1874
Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva. Verschenen: 1876-1923
Vrije Arbeid. Verschenen: 1881-1884

Secundaire literatuur

Aerts, 1997 ▸ R.S.A.M. Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam, 1997
Bierens de Haan, 1936 ▸ J. Bierens de Haan e.a. (red.), *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936*, Utrecht, 1936
Bosch, 2005 ▸ C.W. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid: Aletta Jacobs 1854-1929*, Amsterdam, 2005
Brandt, 1936 ▸ C.D.J. Brandt, 'De Utrechtsche Studentenpers', in: *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936*, J. Bierens de Haan e.a. (red.), Utrecht, 1936
Broeyer, 2004a ▸ F.G.M. Broeyer, 'Theological education at the Dutch Universities in the nineteenth century', in: *DRCH*, 83 (2004)
Broeyer, 2004b ▸ F.G.M. Broeyer, 'Progressiviteit in de studentenwereld: Utrecht 1848-1853', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2004
Doorninck, [1870] ▸ J.I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche Anonymen en Pseudonymen*, 's Gravenhage, [1870]
Dorsman, 2001 ▸ L.J. Dorsman, 'De stad Utrecht en de dreigende opheffing van haar Academie in 1849', in: *Gewina*, 24 (2001), nr. 2
't Hart, 1990 ▸ P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832- 1910*, [Zutphen], 1990
't Hart, 1992 ▸ P.D. 't Hart, *Een machtig middel tot volksontwikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892- 1992*, Zwolle, 1992
Herwaarden, Van, 1976 ▸ J. van Herwaarden, 'Jubels en maskeraden aan de Utrechtse Universiteit', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1976
Hiep, De, en Klarenbeek, 1991 ▸ D. de Hiep en J. Klarenbeek, *125 jaar Vox Studiosorum: 1864-1990. Het oudste Nederlandse Studentenblad*, Utrecht, 1991
Hulten, Van, 1992 ▸ B. van Hulten, *Jugendstil in Utrecht*, 1992
Kernkamp, 1912 ▸ G.W. Kernkamp, *Studentenzeden*, Haarlem, 1912
Koorders, 1848 ▸ D. Koorders, *Het Groenwezen tegen Sappho verdedigd*, Maarssen, 1848
Meulen, Van der, 2002 ▸ D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*, Nijmegen, 2002, 666-677
Opzoomer, 1848 ▸ C.W. Opzoomer, *De belangen van het Hooger Onderwijs. Memorie aan Zijne Majesteit den Koning, naar aanleiding van het ministeriële rapport van 13 November 1848*, Leijden, Amsterdam, 1848
Opzoomer , 1849 ▸ C.W. Opzoomer, *De Hervorming onzer Hoogeschoolen. Rapport, Wetsontwerp, en Memorie van Toelichting*, Leijden, Amsterdam, 1849
Suerman, 1848 ▸ B.F. Suerman, 'Academiae prospera et adversa', in: Idem, *Oratio de emendenda artis salutaris institutione academica, legis medicae, in patria nostra ferendae, fundamento praecipuo*, Trajecti ad Rhenum, 1848
Wiarda, 1963 ▸ J. Wiarda, *Literatuur over de Groentijd*, Groningen, 1963
Woudenberg, 1994 ▸ J.A. Woudenberg, *Uw Koninkrijk kome. Het Utrechtsch Studenten-Zendingsgezelschap Eltheto Hè Basileia Theou (1846-1908)*, Zoetermeer, 1994

Noten

1. Bierens de Haan, 1936. Het universiteitsmuseum in Utrecht beschikt over een aan de geschiedenis van studentenleven gewijde afdeling, waarvan Jeroen Jekel conservator is.
2. Vgl. voor de huidige interesse van historici voor de geschiedenis van tijdschriften Aerts, 1997.
3. De Utrechter P. Harting schreef een aantal artikelen hierover voor de *Vox Studiosorum*, 'Studenten-tijdschriften van 1774-1855'. Relevant III (*Vox*, 5 [1869-1870], 43-51), IV, (*t.a.p.*, 85-108); IV = V (*Vox*, 6 [1870-1871], 325-337), VI (*t.a.p.*, 419-429), VII (*t.a.p.*, 443-449), De Leidenaar Ch. M. Dozy publiceerde 'Studenten-Tijdschriften 1770-1865', in: *Minerva*, 1 (1876-1877), (I, in:) 19 (20.9.1876), (II, in:) 20

(27.9.1876), (III, in:) 32 (17.1.1877), (IV, in:) 33 (24.1.1877) en de Leidenaar D.G.J. Jelgersma 'Nederlandsche Studenten-Tijdschriften 1850-1853', in: *Minerva*, 2 (1877-1878), (I, in:) 25 (7.11.1877), (II, in:) 29 (5.12.1877), (III, in) 30 (12.12.1877). De *Minerva*-jaargang 1888-1889 bevat nog weer een nieuwe reeks: *Minerva*, 13 (1888-1889) (I, in:) 9 (19.4.1880) (II, in:) 10 (26.4.1888), (III, in:) 11 (3.5.1888), (IV, in) 12 (11.5.1888). In Bierens de Haan, 1936, bevindt zich een beknopt artikel over de studentenpers, geschreven door de latere hoogleraar nieuwste geschiedenis C.D.J. Brandt (Brandt, 1936)

4. Broeyer, 2004b
5. Opgaven *U.S.A.*, 182; *a.w.*, 1900.
6. *Gekortwiekte Faam*, 1 (1825-1826), I.
7. 'Inleiding', in: *Gekortwiekte Faam*, 1 (1825-1826), I.
8. Gekortwiekte Faam, 1 (1825-1826), II.
9. *Gekortwiekte Faam*, 1 (1825-1826), X.
10. Resp. *Gekortwiekte Faam*, 1 (1825-1826), XI, XII, X, V en VI.
11. *Gekortwiekte Faam*, 1 (1825-1826), V; *Bijdrage ter beantwoording van het 5de nommer van het Utrechtsch Akademie-blad De Gekortwiekte Faam*, Utrecht [z.j. (1825)].
12. *Faam*, (1838), nr. 4.
13. *Utr. Akademie Tafereelen* (1834) nr. 1, 5-8.
14. *Minerva. Tijdschrift, Mengelwerk*, 1, 2 (1835-1836) 165-173, 180-188, 297-315.
15. Resp. *Gedenkschriften*, 1 (1838), nr. 3; 3 (1840) nr. 3; 1 (1838) nr. 4.
16. Vgl. het plan van 1848/1849: Dorsman 2001.
17. Braga, 1 (1842-1843), 77.
18. Braga, 2 (1843-1844), 45, 46.
19. Braga, 2 (1843-1844), 104.
20. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 2 (5.3.1849), 2 (12.3.1849).
21. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 9 (30.4.1849).
22. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 10 (7.5.1849).
23. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 27 (3.12.1849); 31 (31.12.1849); 33 (14.1.1850); 35 (28.1.1850); 36 (4.2.1850). Opzoomer, 1849.
24. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 15 (11.6.1849).
25. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 16 (18.6.1849).
26. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 12 (21.5.1849).
27. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 23 (5.11.1849). Opzoomer, 1849., 11.
28. *Universiteits-blad*, 1 (1849-1850), 39 (25.2.1850).
29. Zie ook Broeyer, 2004b, 133-137.
30. *Lucifer*, 1 (1850-1851) 1 (11.3.1850).
31. *Lucifer*, 2 (1851-1852) 1 (24.3.1851).
32. Opzoomer, 1848, 13-30; Opzoomer, 1849, 58-63, 74-75..
33. *Lucifer*, 1 (1850-1851) 11 (20.5.1850).
34. *Lucifer*, 1 (1850-1851) 18 (20.9.1850).
35. *Lucifer*, 1 (1850-1851) 30 (2.1.1851); *t.a.p.*, 2 (1851-1852) 12 (9.7.1851); *t.a.p.*, 3 (1852-1853) 20 (24.12.1852).
36. *Lucifer*, 1 (1850-1851) 20 (9.19.1850).
37. Koorders, 1848.
38. Suerman, 1848, 35 'eodem fere modo quo rudioribus illud fieri solebat seculis'.
39. *Lucifer*, 1 (1850-1851) 21 (14.10.1850).
40. Over het reglementeren van de groentijd, zie Kernkamp, 1912, 24-29.
41. *Lucifer*, 3 (1852-1853) 25 (2.4.1853).
42. *Lucifer*, 3 (1852-1853) 1 (17.3.1852).
43. *Universiteitsblad*, 1 (1854-1855) 19 (13.12.1854).
44. *Minerva* 15 (1890-1891) 30 (27.11.1890).
45. Hiep, De, en Klarenbeek, 1991
46. De toekomstige auteur van *Bibliotheek voor Nederlandsche Anonymen en Pseudonymen*, 's Gravenhage [1870].
47. *Vox*, 1 (1864-1865) 1-4.
48. *Vox*, 1 (1864-1865) 420-424.
49. *Vox*, 2 (1865-1866) 392-396; 413-416.
50. Resp. *Vox*, 3 (1866-1867) 334, 26-27, 92-96, 98.
51. *Vox*, 1 (1864-1865) 432.
52. Zie ook 't Hart, 1990) 187-199.
53. Vgl. *Vox*, 10 (1884) 12 (1.5.1884).
54. *Vox*, 2 (1865-1866) 194. In 1889 werd kritiek geleverd op het alcoholgebruik onderweg, zie *Minerva*, 14 (1889-1890) 14 (4.10.1889); in 1893 op de lange duur van de rondrit 's avonds door Utrecht, *Minerva*, 18 (1893-1894) 22 (12.10.1893). Voor een beoordeling van de 'groote rijpartij', zie ook Kernkamp, 1912, 17-20.
55. *Vox*, 1 (1864-1865) 113-117, 161-169.
56. A. Kamp, 'Aan de lezers der Vox Studiosorum', in: *Vox*, 4 (1868-1869) 403-408.
57. I. Esser Jr., 'Epithaphius t.a.v. "Noord en Zuid"', 373-378; G. Wttewaall, 'Appendix', in: *t.a.p.*, 378-379.
58. Vgl. o.a. *Vox* 35 (1899) 10 (25.3.1899); 15 (19.5.1899).

59. 'Academisch overzicht', in: *Vox*, 4 (1867-1868) 272-279.
60. *Studenten Weekblad*, 1 (1871-1872) 11 (22.5.1871); 'Academisch overzicht', in: *Vox*, 6 (1870-1871) 461-462, 499-514; *Studenten Weekblad*, 2 (1872-1873) 19 (21.10.1872).
61. H.J. Tiemen, 'Wat moet er gedaan worden tot verbetering van 't Utrechtsch Studentencorps?', in: Studenten *Weekblad*, 1 (1871-1872) 9 (8.5.1871).
62. *Studenten Weekblad*, 1 (1871-1872) 11 (22.5.1871); *Vox*, 6 (1871-1872) 461-462, 499-514.
63. *Studenten Weekblad*, 2 (1872-1873) 21 (4.11.1872); *Vox*, 9 (1873-1874) 321-324.
64. *Studenten Weekblad*, 2 (1872-1873) 37 (24.2.1873); 'Nabetrachting', in: *Vox*, 8 (1872-1873) 318-319.
65. *Lucifer*, 1 (1850-1851), 28.1.1851; H.A., 'Iets over Gynaeko-Taxonomie, in *USA*, 1851, Mengelwerk, 141-157. Zie Broeyer, 2004, 137-139.
66. V., 'Gynaeko-Taxonomie', in: *USA*, 1852, Mengelwerk, 187-202.
67 'Aan de Dames in 't Algemeen en de Utrechtsche Dames in 't Bijzonder', in: *Lucifer*, 3 (1852-1853) 12 (9.6.1852).
68. 'Bericht', in: *Lucifer, 3*, 6 (28.4.1852).
69. H. (=Paul Harting), 'Vrouwelijke studenten', in: *Vox*, 6 (1870-1871) 19-20.
70. Voor de betekenis van Aletta Jacobs, zie: Bosch, 2005.
71. Theodoor [ ], 'Iets over de emanicipatie van de vrouw', in: *Studenten Weekblad*, 1 (1871-1872) 10 (15.5.1871); C., 'Nog iets over emancipatie', in: *Studenten Weekblad*, 1 (1871-1872) 12 (30.5.1871); [vervolg], t.a.p, 15 (19.6.1871); 'Edinburgh 1 November', in: *t.a.p*, 24 (20.11.1871).
72. 'Lezing L.S. Schuller tot Peursum', in: *Vox*, 6 (1870-1871), 53-65.
73. Broeyer, 2004a, 400-408.
74. *Studenten Weekblad*, 2 (1872-1873) 12 (3.6.1872); 13 (10.6.1872); 14 (17.6.1872).
75. *Vox*, 9 (1873-1874) 269-270. Zie ook *Studenten Weekblad*, 3 (1873-1874) 40 (18.3.1874).
76. Redactie, 'L.S.', in; *Vox*, 1 (1875) 1 (16.1.1875); Z., 'Een Vraag', in: *t.a.p.*, 7 (24.2.1875).
77. *Vox*, 1 (1864-1865) 398-399.
78. Meulen, Van der, 2002. Zie ook *UPSD*, 2.3.1875.
79. *Vox*, 1 (1875) 9 (10.3.1875), 10 (17.3.1875), 11 (7.4.1875).
80. *Vox*, 2 (1876) 6 (17.2.1876).
81. *Minerva*, 2 (1877-1878) 26 (14.11.1877); 10 (1885-1886) 2 (19.2.1885).
82. *Vox*, 2 (1876) 10 (16.3.1876), 11 (23.3.1876), 12 (30.3.1876), 13 (7.4.1876), 14 (27.4.1876); *Minerva* (1876-1877) 10 (25.4.1876).
83. *Vox*, 3 (1877) 18 (31.5.1877), 21 (4.10.1877), 24 (25.10.1877).
84. *Vox*, 2 (1876) 17 (18.5.1876).
85. *Vox*, 1 (1875) 15 (5.5.1875).
86. *Vox* 1 (1875) 25 (13. 10.1875), 27 (27.10.1875), 28 (3.11.1875), 30 (17.11.1875).
87. *Vox*, 2 (1876) 1 (13.1.1876), 2 (20.1.1876), 3 (17.1.1876), 4 (3.2.1876), 7 (24.2.1876); *Minerva*, 1 (1876-1877), 3 (22.2.1876).
88. *Vox*, 2 (1876) 27 (19.11.1876), 29 (2.11.1876), 31 (16.11.1876);
89. Herwaarden, Van, 1976, 136-181.
90. *Vox*, 7 (1881) 11 (31.3.1881); *Vox*, 2 (1876), 23 (13.7.1876).
91. *Vox*, 7 (1881) 22 (29.9.1881).
92. *Vrije Arbeid*, 1 (1881-1882), Feestnummer 27.6.1881; *Vox*, 7 (1881), 15 (12.5.1881); *Vrije Arbeid*, t.a.p., 12. Het artikel – in het feestnummer – over de penningen bevat een plaat met afbeeldingen daarvan.
93. *Vrije Arbeid*, 2 (1882-1883) 9, 203-234; *t.a.p.* , 3 (1883-1884) 12, 252; 7, 151-166; 1.
94. *Vox*, 7 (1881) 33 (15.12.1881).
95. *Vox*, 9 (1883) 33 (13.12.1883),
96. *Minerva*, 13 (1888-1889) 32 (13.12.1888).
97. *Vox*, 1 (1875) 33 (8.12.1875), 34 (15.12.1875).
98. *Minerva*, 10 (1885-1886) 4 (12.3.1885); 5 (12.3.1885), 6 (19.3.1885), 15 (12.6.1885), 16 (18.6.1885), 18 (8.8.1885), 23 (29.10.1885), 30 (14.1.1886), 31 (21.1.1886), 33 (4.2.1886).
99. *Vox*, 9 (1883) 25 (18.10.1883); *Minerva*, 8 (1883-1884) 22 (24.10.1883).
100. *Minerva*, 13 (1888-1889) 31 (6.12.1888).
101. *Minerva*, 13 (1888-1889) 18 (21.6.1888), 19 (11.8.1888).
102. *Minerva* ,15 (1890-1891) 16 (12.6.1890), 17 (19.6.1890).
103. *Minerva*, 16 (1891-1892) 13 (21.5.1891), 14 (4.6.1891); *Vox*, 14 (1888), 9 (15.3.1888).
104. *Minerva*, 17 (1892-1893) 13 (25.5.1892).
105. *Vox*, 8 (1882) 3 (26.1.1882).
106. *Vox*, 6 (1880) 7 (26.2.1880).
107. *Vox*, 7 (1881) 6 (24.2.1881); *Vox*, 31 (7.11.1895). Zie ook *UPSD*, 7.11.1895.
108. *Vox*, 7 (1881) 27 (3.11.1881), t.a.p. , 28 (10.11.1881). Zie ook *UPSD*, 31.10.1881, 1.11.1881.
109. *Vox*, 10 (1884) 15 (15.5.1884).
110. *Vox*, 17 (1891) 12 (16.4.1891), 13 (23.4.1891); *Minerva*, 16 (1891-1892) 8 (16.4.1891), 9 (16.4.1891), 12 (14.5.1891).
111. *Vox*, 17 (1891) 30 (12.11.1891).
112. *Minerva*, 16 (1891-1892) 28 (26.11.1891).
113. *Minerva*, 17 (1892-1893) 1 (11.2.1892).
114. *Minerva*, 17 (1892-1893) 2 (18.2.1892).
115. *Minerva*, 17 (1892-1893) 8 (31.3.1892).
116. *Minerva*, 16 (1891-1892) 34 (4.2.1892); *Enquete gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 Januari 1890,*

[z.pl], (Derde Afdeling) *Leiden*, 'Gehoorde getuigen van Maandag 21 Juli tot en met Donderdag 21 Augustus 1890'.

117. *Minerva*, 17 (1892-1893) 15 (9.6.1892), 24 (27.10.1892), 25 (3.11.1892).
118. *Minerva*, 16 (1891-1892) 30 (10.12.1891).
119. *Minerva*, 17 (1892-1893) 8 (31.3.1892).
120. *Minerva*, 17 (1892-1893) 9 (7.4.1892).
121. *Vox*, 17 (1891) 18 (28.5.1891).
122. *Minerva*, 17 (1892-1893) 32 (19.1.1893), 34 (2.2.1893).
123. *Vox*, 29 (1893-1894) 1 (9.2.1893).
124. *Vox*, 30 (1894) 3 (15.2.1894).
125. *Vox*, 29 (1893-1894) 3 (23.2.1893).
126. *Vox*, 29 (1893-1894) 9 (27.4.1893).
127. *Vox*, 29 (1893-1894) 6 (16.3.1893), 7 (23.3.1893).
128. *Vox*, 34 1898) 16 (22.5.1898).
129. F.R. Coers, *Studenten-Liederboek voor Groot-Nederland*, Utrecht, 1897, en *Liederboek voor Groot-Nederland*, Utrecht, 1897.
130. *Vox*, 32 (1896) 5 (20.2-1896), 13 (7.5.1896); *Vox*, 35 (1899), 27.11.1899); o.a. *Vox* 31 (1895), 27 (24.10.1895).
131. *Vox*, 6 (1880) 22 (14.10.1880).
132. *Minerva*, 17 (1892-1893) 23 (20.10.1892), 24 (27.10.1892), 25 (3.11.1892), 26 (10.11.1892); *Vox*, 8 (1882) 4 (2.2.1882).
133. *Vox*, 34 (1898) 12 (28.4.1898); 13 (5.5.1898); 14 (12.5.1898); 16 (26.5.1898); 19 (18.8.1898); 22 (6.11.1898); 28 (17.11.1898); *Vox*, 35 (1899) 12 (28.4.1898).
134. *Vox*, 35 (1899), 23 (19.10.1899'. Zie ook *UPSD*, 14.10.1899.
135. *Minerva* 15 (1890-1891) 22 (2.10.1890); *Vox*, 33 (1897) 23 (7.10.1897), 25 (21.10.1897), 28 (11.11.1897), 29 (18.11.1897), 31 (2.12.1897); *Vox*, 34 (1898), 21 (29.9.1898), 32 (6.10.1898); *Vox*, 35 (1899) 21 (5.10.1899), 23 (19.10.1899); Vox, 31 (1895) 25 (10.10.1895).
136. *Minerva*, 18 (1893-1894) 16 (8.6.1893). Zie *Jaarverslag Leeszaal*, 1906, 6. De student G.J. Nolst Trenité was bestuurslid, 't Hart, 1992, 32.
137. *Vox*, 31 (1895) 32 (28.11.1895). Vgl. *USA*, 1897, 169.
138. *Minerva*, 6 (1891-1892) 6 (19.3.1892).
139. *Vox*, 32 (1896) 4 (30.4.1893).
140. *Minerva* 18 (1893-1894) 7 (23.3.1893), 19 (21.9.1893), 20 (28.9.1893).
141. *Minerva* 18 (1893-1894) 20 (28.9.1893),
142. *Vox*, 32 (1896) 29 (12.11.1893), t.a.p., 33 (1897) 3 (4.2.1897), 6 (25.2.1897), 10 (25.3.!897), 11 (1.4.1897).
143. *Vox*, 33 (1897) 6 (25.2.1897).
144. *Vox*, 33 (1897) 20 (29.7.1897).
145. *Minerva*, 23 (1898-1899) 19 (29.9.1998).
146. *Minerva*, 23 (1898-1899), 29 (8.12.1998).
147. *Minerva*, 23 (1898-1899), 6 (17.3.1898), *Vox*, 35 (1899), 22 (21 [=12].10.1899); 23 (19.10.1899).
148. *Vox*, 31 (1895) 15 (16.5.1895); *Vox*, 33 (1897) 11 (1.4.1897).
149. Vgl. *Vox* 35 (1899) 17 (1.6.1899).
150. *Vox* 35 (1899) 7 (2.5.1899). De USVS heette oorspronkelijk ONS (Ontspanning na Studie).
151. Woudenberg, 1994, 15, 49, 116.
152. Voor literatuur over de groentijd, zie Wiarda, 1963.
153. Hulten, Van, 1992, 4.
154. *Vox*, 17 (1891) 29 (5.11.1891); 30 (12.11.1891); *Minerva*, 18 (1893-1894) extra-nummer (21.12.1893).

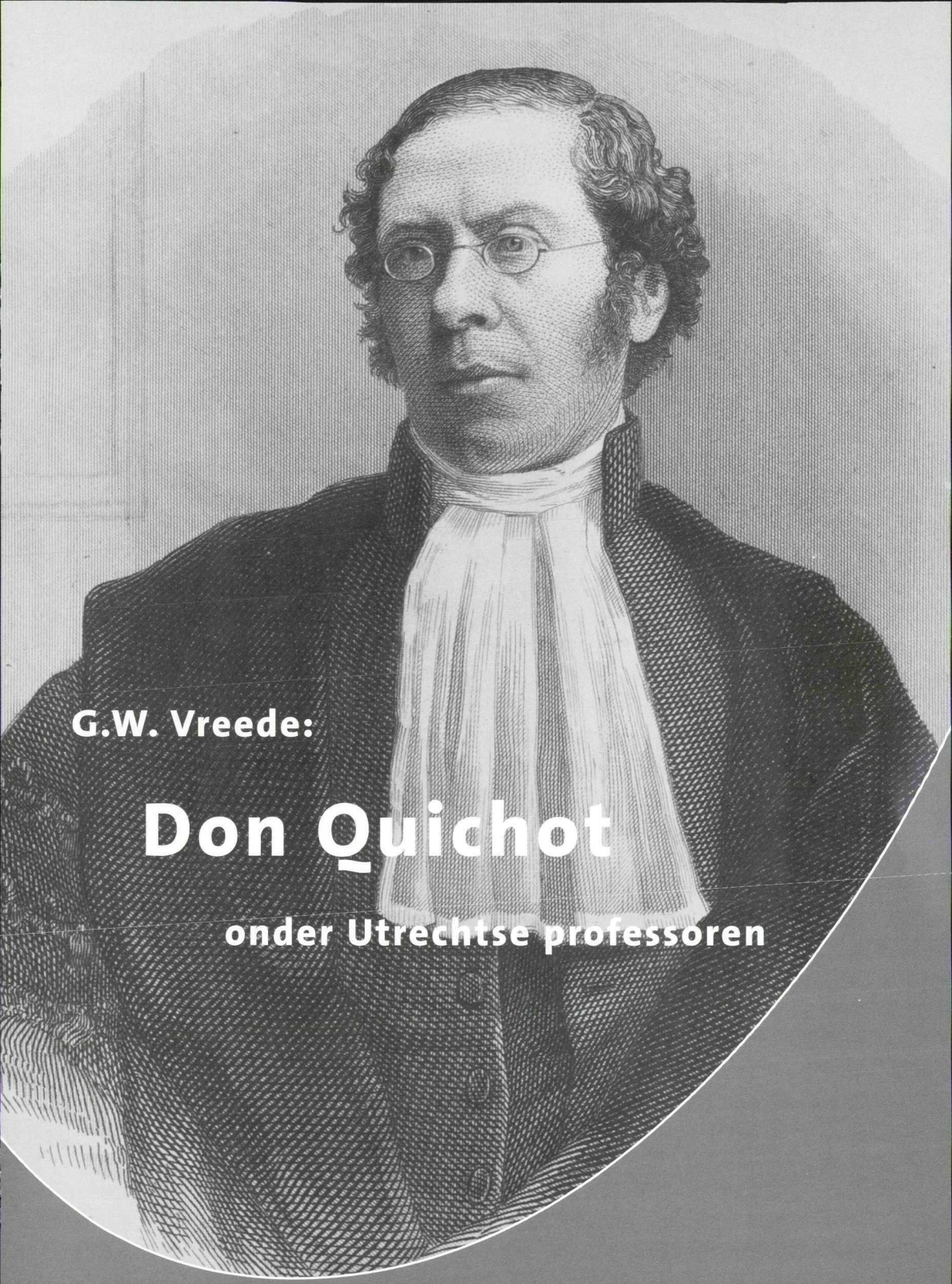

G.W. Vreede:

Don Quichot

onder Utrechtse professoren

G.J. Hooykaas

De Utrechtse universiteit kende in de negentiende eeuw professoren met een Europese reputatie: de chemicus G.J.Mulder, de oogheelkundige F.C. Donders, de weerkundige C.H.D. Buys Ballot. De hoogleraren van de juridische faculteit konden die internationale faam niet evenaren, al werd J. Ackersdijck in 1847 op een internationaal congres in Brussel luid toegejuicht, zij vormden wel een kleurrijk gezelschap. De liberaal Ackersdijck woonde jarenlang met zijn huishoudster samen voordat hij met haar trouwde. De antirevolutionair B.J. Lintelo baron de Geer van Jutphaas was een vermogend man, die gewoonlijk slordig gekleed was en op klompen met zijn pachtboeren door de weilanden liep. H.P.G. Quack kwam uit de wereld van handel en bedrijf en verwisselde zijn professoraat voor een betrekking bij de Nederlandsche Bank die hem alle tijd bood voor het schrijven van een zesdelige studie over de socialisten en hun stelsels. En dan was er G.W. Vreede, temperamentvol en excentriek, met de reputatie van een radicaal die conservatief werd. Die reputatie wordt hier aan een nader onderzoek onderworpen.

G.J. Hooykaas (1937) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij was als onderzoeker en docent verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis en haar organisatorische opvolgers. In 1991 werd hij voor zijn onderzoek gedetacheerd bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Den Haag). Hij bezorgde, samen met anderen, in de Rijks Geschiedkundige Publicatiën een zevendelige uitgave van de *Briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Daarnaast publiceerde hij artikelen over de Nederlandse geschiedenis van de negentiende eeuw. Dit voorjaar verschean *Thorbecke. Een leven in brieven.*

Familie en studie

De familie Vreede was afkomstig uit Gulik en had zich in de zeventiende eeuw in Leiden gevestigd. Pieter Vreede senior (1703-1778) was een vooraanstaand textielfabrikant, al was de Leidse textielindustrie in de achttiende eeuw op haar retour. Omdat hij dissenter was, dat wil zeggen geen lidmaat van de heersende gereformeerde kerk, was hij van publieke ambten uitgesloten. Zijn zoon Pieter (1750-1837) werd een vinnig Patriot en moest na de mislukking van de Patriottenbeweging (1787) Holland verlaten. Hij vestigde zich als textielondernemer uiteindelijk in Tilburg. Na de inval van de Franse troepen (1794) keerde Vreede terug in de politiek, eerst in Noord-Brabant, maar al spoedig daarna in Den Haag. Als lid van de Nationale Vergadering speelde hij een belangrijke rol in de strijd tussen unitarissen (de voorstanders van de eenheidsstaat) en federalisten. Een door Franse troepen gesteunde unitaristische staatsgreep bracht in januari 1798 een Uitvoerend Bewind aan de macht waarin Vreede een prominente plaats innam. Maar in juni van dat jaar volgde een tweede staatsgreep, wederom door Franse troepen gesteund, die aan dit radicale regiem een einde maakte. Vreede week uit naar Lier in de door Frankrijk veroverde Zuidelijke Nederlanden, maar kreeg al spoedig toestemming zich weer in Tilburg te vestigen. Zijn politieke rol was uitgespeeld. [1]

De tweede zoon van Pieter Vreede, Paulus (1779-1842), was onder de Bataafse Republiek enige tijd secretaris van legatie in Stuttgart en Parijs. Hij trouwde met een dochter van de Wurtembergse diplomaat in Hanzeatische dienst K.C. von Abel. Later nam hij met zijn jongere broer de leiding van zijn vaders textielonderneming over. Hij werd ook kantonrechter en bekleedde bestuurlijke functies als lid van de stedelijke raad en van de Staten van Noord-Brabant.

De oudste zoon van Paulus Vreede, dat wil zeggen het eerste kind dat bleef leven, was George Willem die op 14 april 1809 in Tilburg werd geboren. Hij volgde lager onderwijs in zijn geboortestad, de Latijnse school in Leiden en ging rechten studeren aan de universiteit van Gent die hij na twee jaar verwisselde voor die van Leuven. Het waren de jaren van het Verenigd Koninkrijk (1815-1830), de Groot-Nederlandse staat van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, waaraan de Belgische revolutie een einde maakte.

Vreede moest zijn studie aan een andere universiteit voltooien en promoveerde in maart 1831 in Leiden. Zijn proefschrift – naar het voorschrift van die tijd in het Latijn geschreven – was opgedragen aan zijn revolutionaire grootvader en de rector van de Latijnse school in Leiden, bij wie hij in huis was geweest. Het handelde over de vrijheden van de oude Angelsaksen. [2] De Magna Charta (1215) werd gezien als een overwinning op het koningschap en als grondslag voor de vrijheden van het Engelse volk. Als promotor had de juridische faculteit de conservatieve hoogleraar C.J. van Assen aangewezen die, naar Vreede in zijn *Levensschets* meedeelde, 'noch met de keuze van mijne stof, noch met den geest die hier en daar doorstraalde, kon ingenomen zijn'. [3] De dissertatie was een rechtshistorische verhandeling, maar men behoefde niet tussen de regels

door te lezen om de liberale geest te proeven. Een van de bij het proefschrift gevoegde stellingen liet aan duidelijkheid niets te wensen over: in een staat met een vrije, lees liberale grondwet was de koning onderworpen aan de wet. Maar er was meer. Ook de analyse van het bewind van de oude Engelse koningen kon gelezen worden als kritiek op het regiem van koning Willem I. Dit is een fascinerend procédé dat wel vaker werd toegepast. Men had kritiek op het autocratische bewind van Willem I, maar openlijke kritiek was, zeker zo kort na de Belgische revolutie, maatschappelijk riskant. Om dit risico te ontlopen, zocht men antecedenten in het verleden die modern werden geïnterpreteerd. Van opzettelijke misleiding was geen sprake maar men keek nu eenmaal door een bepaalde bril naar het verleden. Zo werd de impliciete kritiek op het heden door de historische context als het ware ingepakt en onschadelijk gemaakt. Het proefschrift van Vreede werd ook zo gelezen. Van nu af aan gold hij als een liberaal, wat dat in het Nederland van 1831 ook mocht betekenen.

Na zijn promotie vestigde Vreede zich als advocaat in Den Haag. Druk kreeg hij het niet, het wemelde in de residentie van advocaten. Zijn bezwaren tegen het bewind van Willem I en diens politiek waren zo groot – hij was een overtuigd tegenstander van de inval in België, de zgn. tiendaagse veldtocht – dat hij niet wenste te solliciteren naar een functie in het bestuur of bij de rechterlijke macht. Hij studeerde in de Koninklijke Bibliotheek en schreef anoniem enige artikelen in het liberale oppositieblad *De Standaard*. Na ruim een jaar kwam hij tot het inzicht dat hij Den Haag, 'met al zijne verstrooijingen een zeer bedenkelijk verblijf' waar de kosten van levensonderhoud vrij hoog waren, beter kon verlaten om elders zijn geluk in de advocatuur te beproeven.[4]

Advocaat in Gorinchem

In september 1832 verhuisde Vreede naar Gorinchem waar een rechtbank van eerste aanleg was gevestigd, die na de reorganisatie van de rechterlijke macht (1838) werd omgezet in een arrondissementsrechtbank. Een broer van zijn vader was vrederechter (de voorloper van de kantonrechter) in Heusden. De naam Vreede was daardoor in Gorinchem niet onbekend. Maar al spoedig kwam de drieëntwintigjarige advocaat in ernstige problemen. Op een bruiloftsmaal weigerde de licht ontvlambare Vreede in aanwezigheid van de garnizoenscommandant mee te doen aan een toast op Willem I.[5] Zijn huisbaas zegde hem de kamers op, zijn positie was onhoudbaar. Hij zag geen andere mogelijkheid dan zich in Tilburg terug te trekken.

Vandaar schreef hij een lange zelfrechtvaardiging aan de Leidse hoogleraar in de rechten H.W. Tydeman, die hem tijdens zijn studie vaderlijk had begeleid.[6] Voor de Belgische revolutie had hij gehoopt dat liberalen uit Noord en Zuid de handen ineen zouden slaan. Nu was hij voor scheiding: de wederzijdse verbittering en de tegenstellingen waren te groot geworden. De noodlottige gebeurtenis in Gorinchem was voortgekomen 'uit de opbruisching van mijn vaderlandsch, vrijheidlievend gevoel'. Een radicaal

was hij niet, zoals kon blijken uit het anonieme artikeltje 'Gematigdheid en Overdrijving' dat eind 1831 in het tijdschrift *De Weegschaal* was verschenen.[7]

Goede raad was duur. Na een half jaar besloot Vreede door de zure appel heen te bijten en naar Gorinchem terug te keren met het voornemen de gebruikelijke toast in het vervolg mee te drinken. Hij hield zich gedeisd en bracht aanvankelijk geen bezoek aan de sociëteit. Op straat werd hem 'Leve de koning' nageroepen. Die koning deed een groot beroep op zijn zelfbeheersing: 'Van lieverlede worden wij zo mak als Pruissische schapen, wij, lieve kinderen van den goeden *landsvader*, een woord, dat mijn bloed aan het koken brengt!'[8] Zijn advocatenpraktijk leverde weinig meer op dan droog brood. Hij had alle tijd voor studie. Zijn mentor Tydeman zorgde voor boeken en zelfs voor manuscripten. Maar de toekomst bleef donker. Maandelijks moest hij bij zijn vader de hand ophouden. Hij kreeg last van buien van melancholie. Zijn uitzichtloze positie bracht hem er zelfs toe een sollicitatiebrief te schrijven aan de minister van Justitie C.F. van Maanen, boegbeeld van het regiem van Willem I, en bij de minister op bezoek te gaan: de functie van substituut-officier van justitie bij de rechtbank van eerste aanleg was vrijgekomen. Op de audiëntie verklaarde Vreede dat hij met trouw en ijver werkzaam wilde zijn, maar dat hij de koning een grotere dienst bewees 'met constitutionalisme, dan met gehuicheld absolutisme'. Hij had bij de minister, die over het incident bij de toast was geïnformeerd, uiteraard geen schijn van kans.[9] Het waren jaren van beproeving. De bijbel leerde nederigheid maar ook volharding, verzuchtte hij.

Maar zijn taaie volharding werd beloond. Langzaam maar zeker werd hij in Gorinchem geaccepteerd. Zijn praktijk werd drukker. Hij hield voorlezingen in het plaatselijke departement van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, zelfs over een netelig onderwerp als de oorzaken van de Franse revolutie. En hij publiceerde, met een duidelijke voorkeur voor historische onderwerpen. In het bijzonder trok de geschiedenis van de Nederlandse diplomatie hem aan, een thema waaraan de invloed van zijn vader, een ex-diplomaat, en de contacten met zijn grootvader von Abel en zijn oom F. von Suden, een staatsraad in Oldenburgse dienst, wel niet vreemd zullen zijn geweest. Hij reageerde ook op de actualiteit, in 1834 met een herdenking van de overleden G.K. van Hogendorp, 'in eenige weinige uren opgesteld'.[10] Vreede eerde in Van Hogendorp bovenal de onafhankelijke volksvertegenwoordiger die 'ronde, Oud-Hollandsche waarheid sprak'.[11] Ook hier was de kritiek op Willem I impliciet aanwezig. Een paar jaar later schreef hij een anoniem pleidooi voor de gebroeders J. en W. Grimm die met vijf van hun collega's waren ontslagen als hoogleraar aan de universiteit van Göttingen omdat zij hadden geprotesteerd tegen het buiten werking stellen van de Hannoveraanse grondwet. In opgewonden proza, 'in de eerste oogenblikken mijner verontwaardiging' aan het papier toevertrouwd, bepleitte Vreede een benoeming van de Grimm's aan Nederlandse universiteiten.[12]

Hij was langzamerhand een financieel onafhankelijk man geworden. In de zomer van 1837 trouwde hij met Anna Catharina Hoff. Het huwelijk werd gezegend, zoals dat toen

heette, met negen kinderen.[13] Een jaar later werd hij benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, een benoeming die toen als blijk van wetenschappelijke erkenning gold.

Benoeming tot hoogleraar in Utrecht

Vreede was in Utrecht geen onbekende. Zijn neef C. van Marle was curator van de hogeschool zoals die instelling voor hoger onderwijs toen officieel werd genoemd. Op zijn instigatie hield Vreede enige voordrachten in het Leesmuseum, vóór 1830 een haard van het vroege liberalisme.[14] In maart 1839 sprak hij over de diplomaat F. van Aerssen en in januari 1840 over koning Hendrik IV van Frankrijk en diens betrekkingen

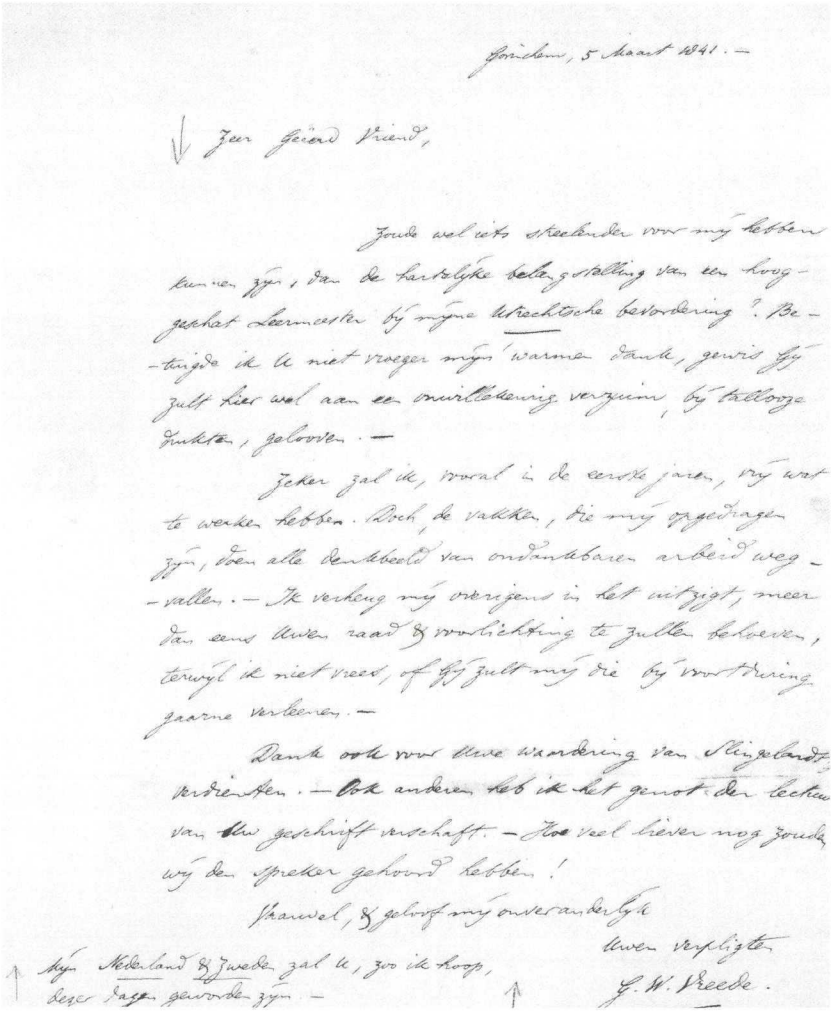

Groningen, 5 Maart 1841. —

Zeer Geëerd Vriend,

Zoude wel iets streelender voor my hebben kunnen zyn, dan de hartelyke betuiging van een hoog-geschat Leermeester by myne Utrechtsche bevordering? Betuigde ik U niet vroeger myn warme dank, gewis Gy zult hier wel aan een onwillekeurig verzuim, by talloze Zaken, gelooven. —

Zeker zal ik, vooral in de eerste jaren, my wat te werken hebben. Boek, de vakken, die my opgedragen zyn, doen alle denkbeeld van ondankbaren arbeid weg-vallen. — Ik verheug my overigens in het uitzigt, meer dan eens Uwen raad & voorlichting te zullen behoeven, terwyl ik niet vreest, of Gy zult my die by voorkoming gaarne verleenen. —

Dank ook voor deze waardering van Stingelandt verdienten. — Ook anderen heb ik het genot der lecture van Uw geschrift verschaft. — Hoe veel liever nog zoude my den Spreker gehoord hebben!

Vaarwel, & geloof my onveranderlyk

Uwen verpligten

G. W. Vreede.

Myn Nederland & Zweden zal U, zoo ik hoop, deze dagen geworden zyn. —

Brief van Vreede aan Thorbecke, waarin hij zijn 'hooggeschat leermeester' bedankt voor de gelukwensen bij zijn benoeming tot hoogleraar, NA Den Haag, Arch.Thorbecke, 33.

met Oldenbarnevelt. Enige hoogleraren en curatoren woonden de lezingen bij en reageerden met welwillendheid. De achterdocht tegen de oppositionele advocaat uit de provincie was geweken. Willem I had de onafhankelijkheid van België erkend en niet meer bereikt dan wat hij een jaar of zeven eerder had kunnen bereiken. De financiële gevolgen van die zogenaamde volhardingspolitiek waren nog niet duidelijk, maar had Vreede met zijn oppositie ertegen het gelijk niet aan zijn zijde gehad?

In 1840 ontstond er een vacature in de juridische faculteit. De Duitser J.F.M. Birnbaum, in Leuven een van Vreedes hoogleraren, nu in Utrecht werkzaam, keerde naar Duitsland terug. Curatoren stelden in hun voordracht aan de minister een dubbeltal voor: op de eerste plaats C.A. den Tex, hoogleraar aan het atheneum [15] in Amsterdam, en als tweede Vreede. Den Tex werd benoemd maar bedankte. Hij was te zeer gehecht aan de Amsterdamse kringen. Curatoren konden opnieuw beginnen en noemden nu in hun voordracht de Groningse hoogleraar C. Star Numan en Vreede. Bij de stemming in het college van curatoren over beide kandidaten staakten de stemmen. Numan werd als eerste genoemd omdat hij reeds hoogleraar was. De minister gaf er de voorkeur aan Numan in Groningen te laten. Zo werd Vreede in februari 1841 door koning Willem II benoemd. [16] Dat de koning een beslissende invloed op de benoeming heeft gehad, zoals wel is beweerd, is niet juist.

Het was een kredietbenoeming. Op juridisch gebied had de jonge hoogleraar nog heel weinig laten zien, hij was vooral historicus. Onder de gelukwensen met de benoeming was die van J.R. Thorbecke, bij wie Vreede in Gent college had gelopen en die na de Belgische revolutie in Leiden was benoemd, aanvankelijk als toegevoegd hoogleraar. Hij wenste zijn oud-student hartelijk geluk; 'karakteristiek afgemeten, maar dan toch zeer welwillend' noteerde Vreede wat zuinig in zijn autobiografie. [17]

Het was gebruikelijk dat een pas benoemde de koning voor zijn benoeming ging bedanken. Men heeft mij tegen u gewaarschuwd, zei de koning, maar ik heb vertrouwen in u. 'Sire, dat vertrouwen zal niet beschaamd worden', antwoordde Vreede die aan het verslag van de audiëntie in zijn *Levensschets* het volgende toevoegt:

Deze rondborstige gedachtenwisseling heeft misschien meer dan iets anders te weeg gebragt, dat ik naderhand met de meeste naauwgezetheid, in plaats van tot het *radicalisme* of de Republiek over te hellen, de beginselen van het Constitutioneel Koningschap en de zamenwerking van het Monarchaal, het Aristocratisch en het Democratisch beginsel – naar de leer van G.K. van Hogendorp – onwankelbaar heb voorgestaan. [18]

De samenwerking tussen het monarchaal, aristocratisch en democratisch beginsel – het is een formulering die we nog zullen tegenkomen.

Utrechtse kringen

Vreede verhuisde naar Utrecht. [19] De stad gold in de negentiende eeuw als een conser-

Het woonhuis van Vreede aan de Trans. Situatie 1961, HUA, Catalogusnr 45202

vatief, protestants bolwerk waar adel en patriciaat, 'onderling sterk verzwagerd', rangen en standen domineerden. [20] Toch gingen in de informele genootschappelijkheid, vormen van georganiseerde gezelligheid met discussie en debat, adel, patriciaat en burgerij op voet van gelijkheid met elkaar om. Zijn neef Van Marle introduceerde Vreede in de Utrechtse gemeenschap. De verschillende bijeenkomsten, waarvan de samenstelling wisselde, werden naar de dagen van de week genoemd. Vreede somde ze in zijn *Levensschets* met een zeker welbehagen op: de zondag 'waar in taal en oordeelvelling over de gebeurtenissen van den dag, over de handelingen der Regering, gelijk over allerlei wetenschappelijke onderwerpen, de meest mogelijke vrijheid heerschte'; de woensdag was een zuiver wetenschappelijk gezelschap; de maandag was gewijd aan één onderwerp: de vrijlating van de slaven in de Nederlandse koloniën; de donderdag was in de winter bestemd voor de voorlezingen in het Leesmuseum. En dan was er nog de formele genootschappelijkheid, het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, later ook het Historisch Genootschap. [21] Vreede ging in het Utrechtse milieu op, hij genoot ervan. Wat een verschil met Leiden

> 'waar de trotsche eigenwaan van de scherpzinnigste theoristen niet gelijk te Utrecht, door de verlichting en beschaving van andere standen en klassen der maatschappij werd opgewogen, en wel eens met de fijnere vormen van eene magtige Aristocratie kon worden beschaamd en teregt gewezen. Te Utrecht had ik terstond en na eene 10 à 11 jarige praktijk, zelfs met genoegen opgemerkt, dat er nog iets uitnemender in de wereld was dan professorale wijsheid. [...] de verpligtende heuschheid en gulle minzaamheid der Hoofden van de edelste geslachten [...] kon hier de hatelijke of eenzijdige voorstelling van Aristocratie en Democratie, van conservatief, liberaal, of radicaal, in een genoegelijke verdraagzaamheid alligt doen vergeten.' [22]

Deze hooggestemde passage met zijn bittere toespeling op Thorbecke is vaak geciteerd

ten bewijze dat de flamboyante radicaal door het Utrechtse milieu is getemd.[23] Autobiografiën, herinneringen en levensschetsen zijn boeiende maar gevaarlijke egodocumenten. Het geheugen kan de auteur parten spelen, hij kan ook de bedoeling hebben de lezers te misleiden. Ik heb niet de indruk dat Vreede de lezers met een geïdealiseerd beeld van de Utrechtse kringen bewust heeft willen misleiden, maar kritische overweging van de geciteerde passage doet vragen rijzen. Waar waren die verlichting en beschaving als het ging om de hoogst onbillijke onderbedeling van de katholieken, een aanzienlijke minderheid in de stad, in allerlei functies, een onderbedeling die verdacht veel weg had van uitsluiting? Waar waren die heusheid, minzaamheid en verdraagzaamheid toen in april 1853 vanuit Utrecht een orkaan van protestantse bitterheid, conservatieve wrok en antipapisme over het land blies? Was dit nu het milieu om een radicale liberaal te temmen?

Politieke polarisatie

In december 1844 diende Thorbecke, die tot lid van de Tweede Kamer was gekozen, met acht collega-kamerleden een ingrijpend voorstel in tot herziening van de grondwet, het zogenoemde Negenmannenvoorstel. Hoewel niet alle negen heren over alle onderdelen van het voorstel eensgezind dachten, lag er nu een concreet liberaal programma voor politieke hervormingen op tafel. Een hoofdpunt in het programma was de rechtstreekse verkiezing van de Tweede Kamer, die volgens de vigerende grondwet werd gekozen door de leden van de Staten der provinciën. Voor de Thorbeckeaanse liberalen was het voorstel 'een klaroenstoot, die verzamelen blies'. Er kwam een landelijke beweging op gang waarin burgers, door hun handtekening te zetten onder veelal voorgedrukte petities aan de Tweede Kamer, hun instemming met het voorstel konden betuigen. In Utrecht, stad en provincie, viel er niet veel te verzamelen. Wel geteld één inwoner van de stad tekende. Daarbuiten tekenden nog twee inwoners van Wijk bij Duurstede, waarvan de één, een wijnhandelaar, door de ander werd overgehaald door de bestelling van een anker Rijnwijn. Deze minimale respons stak sterk af bij andere steden en provincies.[24]

Hoe reageerde Vreede? Aanvankelijk werkte hij aan een bewerking van zijn colleges over het staatsrecht maar dat bleek teveel tijd te kosten. In plaats daarvan publiceerde hij *De Regering en de Natie*, waarin hij volgens de beproefde methode de geschiedenis te hulp riep om te laten zien hoe in de periode van 1672 tot 1795 staatkundige vernieuwing was verzuimd waardoor de omwenteling van 1795 mogelijk was geworden. De impliciete boodschap was duidelijk: de regering mocht in 1845 de kans op grondwetsherziening niet voorbij laten gaan. Over de aard van die grondwetsherziening kwam Vreede niet verder dan het aandringen op 'verbetering, regeling, onbekrompene toepassing van het bestaande, niet driftige, maar verstandige opheffing van gebreken, die het oogmerk der Grondwet in den weg staan.'[25]

Thorbecke bedankte voor de toezending van de publicatie met een steek onder water die Vreede niet ontging: Ook toen wilden weinigen doen met vrijheid wat de meerderheid doorgaans niet aanneemt dan gedwongen. Ook toen had men niet tegen redenen te strijden, maar tegen onwil en vrees voor verandering. [...] Al leeren wij uit de geschiedenis niet karakter te hebben en wijs te zijn, men ziet toch, dat haar stroom, soms vertraagd, den verloren tijd door des te grooter snelheid weet in te halen. [26]

Het voorstel van Thorbecke en de zijnen was kansloos. Met ruime meerderheid besloot de Tweede Kamer geen voorstel tot herziening van de grondwet in behandeling te nemen. Tot degenen die wel over het herzieningsvoorstel hadden willen beraadslagen, behoorde het Utrechtse Kamerlid J.K. baron van Goltstein, een van de oudere leden van het zondaggezelschap.

In de zomer van 1846 maakten Thorbecke en zijn vrouw een reis naar Duitsland. In Heidelberg ontmoetten zij Vreede. De volgende dag ontstond in de trein naar Mannheim tussen beide heren een heftige woordenwisseling. De Leidenaar klaagde bitter 'over de lauwheid der Utrechtenaren' bij de ondersteuning van de petitiebeweging, met 'insinuatiën' die Vreede 'sarden en tergden', alsof hij de hem toegezonden voorgedrukte petitie 'domweg als een boer' had moeten ondertekenen. [27] In zijn *Levensschets* blijft buiten beschouwing waarom de Utrechtse hoogleraar, die immers geen tegenstander van grondwetsherziening was, niet een eigen petitie had opgesteld, maar zich tevreden had gesteld met een historische verhandeling.

Op zijn terugreis bracht Thorbecke nog wel in Utrecht een bezoek aan Vreede, maar het zou tussen beiden niet meer goed komen. Nog in hetzelfde jaar hekelde Vreede in zijn *Beschouwing der openbare meening* het misbruik dat in de pers van de vrijheid van meningsuiting werd gemaakt, 'die uitspattingen van een onberaden geschrijf', die 'onedele aanranding van personen en karakter'. [28] Al noemde hij de *Arnhemsche Courant* niet, het was duidelijk dat hij vooral die spreekbuis van het Thorbeckeanisme op het oog had.

In december 1846 dienden 25 burgers van Leiden een door Thorbecke gesteld verzoekschrift bij de stedelijke Raad in om de stedelijke begroting te laten drukken en zo openbaar te maken. Openbaarheid van bestuur was een typisch liberale eis waar ook Vreede zich bij kon aansluiten. Hij stelde een dergelijk verzoekschrift aan de Raad van Utrecht op, dat door 20 burgers werd getekend. Hij verwees naar de argumenten, 'met zooveel talent ontwikkeld', in het Leidse initiatief en voegde daar historische beschouwingen aan toe. De twee verzoekschriften werden in één uitgaafje gepubliceerd, volgens Vreede 'ten blijke van harmonische zamenwerking'. [29] Harmonieuze samenwerking na die slaande ruzie in de trein?

Met de grondwetsherziening van 1848 ging de politieke polarisering een nieuwe fase in. In maart van dat jaar ging Willem II radicaal overstag. Hij benoemde een commissie ter herziening van de grondwet die uit louter liberalen bestond. Thorbecke, die voorzitter van de commissie werd, moest in de beraadslagingen op enige punten het hoofd

buigen en de ministers brachten ook nog wijzigingen in de ontwerpen aan – de door de kroon benoemde burgemeester keerde terug! – , maar de rechtstreekse verkiezingen bleven gehandhaafd en wel op alle niveaus: voor de gemeentebesturen, de provinciale Staten en de Tweede Kamer. Dit keer reageerde Vreede meer terzake. Hij publiceerde drie brochures waarin hij het stelsel van de rechtstreekse verkiezingen bestreed en, althans voor de Tweede Kamer, een stelsel met één trap bepleitte:

> 'Zwak en wankelend zijn die Constitutionele Monarchiën, in welke niet eene kernachtige Aristocratie den troon beschut en schraagt; in welke het monarchaal en het democratisch element, zonder magtig tussenligchaam, tegenover elkaar staande, gedurig in verzoeking geraken, hunne krachten te meten'.[30]

Was eerder de geschiedenis zijn leermeester, nu zocht Vreede in de recente ontwikkelingen in Frankrijk, Engeland en België voorbeelden ten bewijze dat rechtstreekse verkiezingen 'dikwijls vervalscht en aan blinden hartstogt dienstbaar' waren gemaakt.[31] Pachtboeren lieten zich beïnvloeden door al dan niet adellijke grondeigenaren, beminde gelovigen door katholieke geestelijken. De argumentatie mocht niet baten, de grondwetsherziening werd aangenomen, inclusief het nieuwe kiesstelsel.

Een getemde radicaal?

De kwestie van rechtstreekse verkiezingen of verkiezingen met één trap was een van de belangrijkste geschilpunten tussen de Thorbeckeanen en de meer gematigde liberalen. Is Vreede op dit punt door de Utrechtse kringen getemd?

Zijn argumentatie in de brochure uit 1848 bevat grote overeenkomst met de aangehaalde passage uit zijn *Levensschets* waarin hij verslag deed over zijn audiëntie bij Willem II in 1841. Nu kan ook dat verslag een gestileerde weergave bijna veertig jaar later zijn. Daar staan echter belangrijke argumenten tegenover. Reeds in het midden van de jaren dertig schreef hij aan Tydeman een afschuw te hebben van 'factien', dat wil zeggen de aan rechtstreekse verkiezingen inherente partijvorming. Kon er maar een middenweg gevonden worden tussen het vigerende stelsel en de directe verkiezingen.[32] In een verhandeling uit dezelfde tijd citeerde hij met instemming een betoog van Van Hogendorp

TWEE VERZOEKSCHRIFTEN,

INGEDIEND

DOOR

BURGERS VAN LEIJDEN EN UTRECHT,

TOT VERKRIJGING VAN MEERDERE OPENBAARHEID
DER STEDELIJKE BEGROOTINGEN
EN REKENINGEN.

Te Utrecht,
BIJ J. G. ANDRIESSEN.
1847.

Titelpagina van het enig bekende exemplaar van Twee verzoekschriften, ingediend door burgers van Leijden en Utrecht uit 1847. HUA, Arch.Gemeentebestuur, 2111.

over het beste evenwicht tussen 'de beginselen van Aristocratie en Democratie, die in elke Maatschappij, en dus ook in alle Steden' bestonden.[33] Hieruit blijkt dat 'de radicaal' die van Gorinchem naar Utrecht kwam in wezen een moderate liberaal was. De radicale liberalen verwensten de 'postenjagende Jonkheeren en stedelijke Aristocraten'.[34] Zij wensten de macht van de aristocratie te breken om vrij baan te maken voor de ontwikkelde burgerij.

Opvolger van Thorbecke?

In het najaar van 1849 werd Thorbecke minister van Binnenlandse Zaken. Zijn post als hoogleraar aan de oudste universiteit van het land werd vacant. Wie zou hem opvolgen? Curatoren zochten niet rechtstreeks contact met Vreede maar schakelden een tussenpersoon in om de Utrechtse hoogleraar te polsen: was hij genegen naar Leiden te komen? 'Ik geloof dat Curatoren U zeer gaarne op de voordragt zouden brengen indien er eenige hoop mogt bestaan dat Gij U die benoeming zoudt laten welgevallen?'[35] Maar Vreede wilde niet en 'schreef binnen één à twee uren de zaak af'. De aristocratische idylle in Utrecht was hem te dierbaar.[36] Hoe zou minister Thorbecke – onderwijs ressorteerde onder Binnenlandse Zaken – hebben gereageerd als curatoren de Utrechtse hoogleraar als eerste op de voordracht hadden geplaatst?[37]

Thorbecke als *bête noire*

Thorbecke werd het zwarte schaap van Vreede. Hij heeft de grote betekenis van Thorbeckes staatsscheppende arbeid nooit kunnen inzien. Vreede verweet hem 'portefeuillezucht' en 'ministerieel despotismus'. Zoals bekend heeft Thorbecke als minister een bewuste personeelspolitiek gevoerd door commissarissen des konings in de provincie en burgemeesters te ontslaan om hen te vervangen door bestuurders van wie hij een loyale medewerking verwachtte bij de uitvoering van de grondwet en de daarop gebaseerde nieuwe wetgeving, zijn organieke wetten. In 1850 werd, tegen de zin van koning Willem III, de commissaris des konings in de provincie Utrecht, F. van de Poll, ontslagen. Vreede tekende met enige Stichtse notabelen een adres aan de koning om dit ontslag te verhoeden.[38] Tevergeefs. Zijn optreden tijdens de Aprilbeweging werd in belangrijke mate door zijn antithorbeckeanisme bepaald.

De Aprilbeweging

De grondwet van 1848 bevatte ook de vrijheid van godsdienst en godsdienstige organisatie. In het voorjaar van 1853 maakte de leiding van de katholieke kerk in Rome daarvan gebruik om de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland te herstellen. In het in 1827 gesloten maar nooit ten uitvoer gelegde concordaat was sprake geweest van twee bis-

schoppen, nu kwamen er vijf, onder wie een aartsbisschop. De bewoordingen waarmee de paus het herstel aankondigde waren rijkelijk tactloos. Er stak een storm van protestants, antipapistisch, antiliberaal, conservatief protest op waartoe het signaal van Utrecht uitging.[39] Daar, de stad waar de Unie van Utrecht was gesloten, de stad van de calvinist Voetius, zou de aartsbisschop zijn zetel krijgen. Tal van opgewonden geruchten deden de ronde: de universiteit zou worden vervangen door een seminarie, de Domkerk zou weer in katholieke handen komen. Het hagelde petities. In de consistoriekamer van de Domkerk werd een adres van de Hervormde kerkenraad ter ondertekening gelegd. Volgens *De Nederlander*, een krant die bij H.H. Kemink verscheen en door de antirevolutionair G. Groen van Prinsterer werd geleid, zouden in twee uur reeds 2500 personen hebben getekend, een prestatie die mij fysiek onmogelijk lijkt.[40] Toen koning Willem III bij zijn jaarlijks bezoek aan de hoofdstad een adres met ruim 51.000 handtekeningen werd aangeboden gaf de reactionaire vorst niet alleen blijk van sympathie met de aanbieders, maar maakte hij ook van de gelegenheid gebruik om zich van de liberale grondwet te distantiëren. Dat betekende de val van het door Thorbecke geleide kabinet.[41]

Hoe heeft Vreede zich tijdens deze heftige polarisatie opgesteld? Sinds 1848 schreef hij artikelen en stukjes in de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant*, 'vlugtig geschrijf, niet zelden uit onweêrstaanbare drift en verontwaardiging – ik wil het niet ontveinzen – opgeweld', zoals hij zelf in de inleiding op de bundeling van zijn columns opmerkte.[42] Zijn verontwaardiging was aanzienlijk groter dan zijn van zijn ouderlijk huis meegekregen verdraagzaamheid zou doen verwachten. De luthers gedoopte, maar in Leiden tot de Nederlandse Hervormde Kerk toegetreden zoon van een remonstrantse vader en een lutherse moeder, opgegroeid in Tilburg waar katholieken en protestanten gemoedelijk met elkaar omgingen, bleek allesbehalve immuun voor het onstichtelijke Utrechtse antipapisme.[43] Op felle toon trok hij ten strijde. Boven zijn eerste column plaatste hij als motto de woorden die Thorbecke in november 1849 bij het presenteren van zijn ministersploeg in de Tweede Kamer had gesproken: 'Wacht op onze daden'. Meegesleept door een suggestieve interpretatie kwam Vreede tot de venijnige suggestie dat de ministers de kosten van vijf bisschopswoningen voor hun rekening zouden nemen. En dat waren dezelfde ministers die, 'ter bevrediging der bezuinigingswoede', niet zouden terugdeinzen 'voor slooping en afbraak' van universiteiten en andere wetenschappelijke instellingen, van gerechtshoven en rechtbanken, maar nu bereid waren de begroting te bezwaren 'met eene zoo weelderige inrigting van het Episcopaat'.[44] Terecht heeft de Nijmeegse hoogleraar in de geschiedenis L.J. Rogier dat 'pure demagogie' genoemd.[45]

Ook Vreedes vriend L.C. Luzac had gepeperde kritiek. Luzac was jarenlang lid van de Tweede Kamer geweest – hij had tot de Negenmannen behoord – en in 1848 enige maanden minister. De spanningen van dat jaar waren hem te veel geworden en hij had zich uit de politiek moeten terugtrekken om zich onder behandeling te stellen in de

Willem Arntz kliniek in Utrecht. Mentaal hersteld, leefde hij in stilte in Leiden maar hij bleef de politieke ontwikkelingen op de voet volgen. In een uitvoerige brief formuleerde hij, na de rituele eierdans over de onbegrensde hoogachting voor het karakter van Vreede aan wiens oprechtheid hij niet twijfelde, zijn ernstige bezwaren. Luzac was diep ongelukkig

> 'over de treurige gevolgen van de alarmkreet, zóó allerongelukkigst door U mede aangeheven, over eene zaak, welke zij, die ten nutte van het algemeen de pen voeren, – waren zij verstandig, wijs en voorzigtig geweest – naar waarheid hadden behoren voor te stellen, als geheel grondwettig, als een volkomen juist en bedoeld gevolg der veranderingen in de Grondwet in 1848 gebragt [...]. Maar neen! Zij die den helderen en kundigen Staatsman, door redenering en het bijbrengen van betere argumentatien, niet konden overwinnen, hebben, in de bedoelde gebeurtenis, het middel gezien, om den vijand te overrompelen, en, met hem, het beste deel van het Ministerie ter zijde te doen schuiven. Aan lage jalousie, aan wangunst en nijd, is toen bot gevierd, en die verschrikkelijke R.C. Prelaten, zijn toen, door die verdraagzame Protestantsche leeraars, als zóó veele duivels aan de onnozele vrome leken voorgesteld geworden'.

Toen was die heilloze agitatie ontstaan. Wie had niet meegedaan? Predikanten, ouderlingen, diakenen en kosters, Hervormden, Lutheranen, Remonstranten en Afgescheidenen. En het gevolg was geweest 'dat men de zuivere constitutionele principes had vertrapt'. [46]

Dat kon Vreede niet op zich laten zitten. Zijn verweer had duidelijk een defensief karakter: de politieke geschillen waren, 'daargelaten de bisschoppelijke vraag', zo groot niet. Nooit zou hij een duimbreed afwijken van de beginselen van de constitutionele monarchie. Over wat verstaan moest worden onder directe verkiezingen kon men van mening verschillen 'zonder den eernaam van *liberaal* te verbeuren'. Zij hadden een andere mening over personen en hun handelingen, niet over de 'hoofdpunten'. [47]

Luzac zette niet door. Hij verstond de kunst om ook met politieke tegenstanders vriendschappelijk om te gaan. Hij miste de eigenschap die Thorbecke in hoge mate bezat, 'the gentle art of making ennemies' zoals de Engelsen dat zo aardig formuleren.

Heeft Vreede in 1853 zijn naam allerminst eer aangedaan, toch heeft hij niet meegewerkt aan de kerkelijke petitiebeweging. Het Utrechtse adres heeft hij niet getekend. Van de conservatief-protestantse vereniging Koning en Vaderland, waarin zijn collega G.J. Mulder een vooraanstaande rol speelde, heeft hij zich verre gehouden. Ook een kandidatuur bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer heeft hij geweigerd. [48]

Na het ontslag van Thorbecke ging de storm geleidelijk aan liggen. In september 1853 bracht Willem III een bezoek aan de Domstad. Op de binnenplaats van Paushuize – wat een ironie! – werd hem door de rector magnificus van de universiteit Mulder een album met aanhankelijkheidsbetuiging aangeboden, getekend door 700 inwoners van de

Portret van G.W. Vreede op middelbare leeftijd. Staalgravure door C.E. Taurel, HUA, neg. C9.153.

stad. Het bekende schilderij van N. Pieneman in het stadhuis herinnert aan die demonstratieve bijeenkomst. De koning heeft het in 1856 aan de stad geschonken. Vreede heeft 'dat dwaze album' niet getekend. [49] Van de lintjesregen, die met het bezoek van Willem III gepaard ging, zal hij met grimmige afkeer kennis hebben genomen. Zelf had hij zich voor de komst van de koning op de lijst van te decoreren personen laten schrappen. Naar zijn stellige overtuiging behoorden het verlenen van decoraties en de verheffing in de adelstand uit het prerogatief van de kroon te verdwijnen. De eenvoudigheid en burgerzin uit de tijd van de Republiek waren zijn idealen. [50]

Napoleon III

In deze jaren kreeg de Utrechtse hoogleraar er een zwart schaap bij. In het revolutiejaar 1848 was Frankrijk een republiek geworden. Lodewijk Napoleon Bonaparte, een neef van Napoleon, werd president. Op 2 december 1851 pleegde hij een bloedige staatsgreep, op de dag af een jaar later riep hij zich tot keizer uit. Tegen deze ontwikkelingen nam Vreede van meet af aan principieel stelling. Hij wond zich erover op dat Willem III, de zoon van de in de slag bij Waterloo gewonde prins van Oranje, een Franse onderscheiding met de afbeelding van de toen verslagen geweldenaar Napoleon had aangenomen. [51] Fel reageerde hij toen de Franse keizer werd vereerd met het grootkruis in de Militaire Willemsorde: 'Is de vrees voor den nabuur reeds zoo groot en onweêrstaanbaar, dat men het lam gelijk, den wolf poogt te verbidden?' [52] Als een jachthond bleef hij in zijn krantenartikelen de Franse keizer achtervolgen. In het najaar van 1861 werd bekend dat Willem III een bezoek aan de Franse keizer zou brengen. Vreede was buiten

zichzelf van verontwaardiging over 'de afwisselend logenachtige berigten' die de natie in slaap moesten wiegen, over de ministers die geen collectief ontslag aanboden 'om 's Konings reize door een echt constitutionelen stap te voorkomen', over de Staten-Generaal die hun plicht verzaakten door lijdelijk toe te zien. [53]

Deze artikelen trokken de aandacht van de procureur-generaal bij de Hoge Raad die er de minister van Justitie op attent maakte. Deze bracht de zaak in de ministerraad te berde. De beraadslagingen leidden ertoe dat de minister van Binnenlandse Zaken, S. baron van Heemstra, eens liberaal Negenman, de president-curator van de universiteit, A.G.A. ridder van Rappard, in een geheime missive liet weten dat de beledigende artikelen in strijd waren met de wet en dat de regering in 'de grootste moeijelijkheid' kon komen als de Franse regering aandrong op vervolging. Curatoren werden uitgenodigd Vreede ernstig te onderhouden, maar de minister hield de mogelijkheid open zelf maatregelen te treffen. Van Rappard, een verstandig en bezadigd man met veel bestuurlijke ervaring – hij was zelf minister van Binnenlandse Zaken geweest –, besloot met Van Heemstra te gaan praten. In een uitvoerige brief aan de secretaris van curatoren deed hij verslag van dat onderhoud. Doortasten, zo had hij de minister voorgehouden, zou uitlopen op ontslag. Vreede werd dan een martelaar. Waarom? Omdat hij manmoedig van zijn haat tegen 'den geweldenaar en constitutionelen eedbreker' had blijk gegeven? Vreesde de regering niet het verwijt de vijand van liberale beginselen op Nederlandse bodem in bescherming te nemen? Van Heemstra kon het belang van deze overwegingen niet ontkennen en zegde toe de zaak opnieuw in de ministerraad te zullen bespreken. Het resultaat was dat de geheime missive als niet geschreven kon worden beschouwd. Maar Vreede had zich in deze zaak 'belachelijk' gedragen, oordeelde Van Rappard. [54] Curatoren hebben toch nog met Vreede gesproken. Quack verhaalt dat een delegatie bij de recalcitrante hoogleraar op bezoek ging, maar die beet zo ferm van zich af dat de heren spoedig een goed heenkomen zochten. [55] Zo liep dit pikante incident met een sisser af. De vrijheid van het woord, ook als dat de regering onwelgevallig was, bleef gehandhaafd.

Van moderaat liberaal naar conservatief

Langzaam maar zeker was Vreede geëvolueerd van een moderate liberaal naar een overtuigd conservatief. In de jaren 1860 was hij, die zo afkerig was van factiegeest, betrokken bij de vorming van een conservatieve partij. Wat zijn rol in deze mislukte onderneming is geweest, moeten zijn brieven aan zijn vriend J.M. de Kempenaer, ook een oud-Negenman, uitwijzen. Helaas is het archief-De Kempenaer buitenslands en niet toegankelijk.

Vreede was een enthousiast aanhanger van het conservatieve kabinet dat van 1866 tot 1868 regeerde en de koning tweemaal de Tweede Kamer liet ontbinden om door verkiezingen een williger Kamermeerderheid te verkrijgen. Hij heeft het woord gevoerd toen

de twee voornaamste ministers van dit kabinet, J. Heemskerk en J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijevelt, na hun aftreden werden gehuldigd.
Zelf heeft hij een overgang tot het conservatisme ontkend. Toen hij in 1869 zijn colleges staatsrecht hervatte met een toespraak tot zijn studenten sprak hij nadrukkelijk over 'mijne staatsregtelijk gematigd-liberale beginselen, sedert 1841 tot den huidigen dag standvastig aangekleefd'. [56] Opmerkelijk in dit naïeve zelfbedrog is de impliciete voorstelling van zaken dat hij in Utrecht zijn radicaliteit zou hebben verloren. [57]

Nederland tussen de mogendheden

Wat Vreede in Van Zuylen van Nijevelt zo waardeerde, was diens actieve rol in de Luxemburgse kwestie van 1867. Willem III, die ook groothertog van Luxemburg was, was bereid het land te verkopen aan Napoleon III. De kanselier van de Noord-Duitse Bond O.E.L. graaf von Bismarck verzette zich daartegen. Er dreigde oorlog. Namens Nederland speelde Van Zuylen een rol op het Europese toneel. De verkoop ging niet door. Van Zuylen poseerde als redder van de vrede, een wat vreemde rol omdat hij minister van Buitenlandse Zaken van Nederland en niet van Luxemburg was. Met graagte bereed Vreede een van zijn stokpaarden: eindelijk had Nederland, conform de traditie uit de tijd van de Republiek, weer eens een belangrijke diplomatieke rol gespeeld.
Groot was dan ook zijn nationalistische verbittering toen de Nederlandse regering – het was het derde kabinet-Thorbecke – in 1871 met Groot-Brittannië een verdrag sloot waarin de Nederlandse bezittingen op de kust van Guinee werden verkocht. Vreede startte op het laatste moment een petitiecampagne tegen deze onzalige verkwanseling van land en mensen. Hij deed een beroep op de koning om het wetsontwerp tot goedkeuring van het verdrag niet te bekrachtigen dan na een buitengewone zitting van de Raad van State waaraan ook ministers van Staat zouden deelnemen. In zijn gloeiende ijver en verontwaardiging schreef hij, daartoe naar zijn zeggen door hen schriftelijk gemachtigd, zelf de namen van ongeveer 40 'ondertekenaars' op de petities. De koning besloot, in overeenstemming met zijn ministers, aan het verzoek geen gevolg te geven. [58]
De val van Napoleon III heeft Vreede de nodige *Schadenfreude* bezorgd, maar na de stichting van het Duitse keizerrijk dreigden nieuwe gevaren. Bezorgd en heftig liet hij zich uit over de 'drie gekroonde struikrovers' in St. Petersburg, Wenen en Berlijn. [59]
Het grootse verleden van de Republiek en de rol die haar diplomaten in de late zestiende, de zeventiende en achttiende eeuw op het Europese toneel hadden gespeeld, waren vaste thema's in Vreedes columns en ook in zijn wetenschappelijke publicaties. Door ferm op te treden, kon ook een klein land laten zien dat het meetelde onder de mogendheden. De Nederlandse buitenlandse politiek was veel te ingetogen en meegaand, soms zelfs laf. Dit tamboeren op het luisterrijke verleden als maatstaf voor het heden was niet erg realistisch, maar vastgesteld kan worden dat de buitenlandse poli-

tiek van een kleine staat als België doorgaans veel actiever was.

Een excentriek hoogleraar

Het veelvuldig berijden van dit stokpaard bezorgde Vreede de reputatie van een excentriek man. Zijn manier van college geven droeg daaraan bij. In het vuur van zijn betoog liet hij zich impulsief meeslepen op allerlei zijwegen en naar andere onderwerpen die met het thema van het college weinig of niets te maken hadden. Quack verhaalt van een Leids student die met zijn Utrechtse vrienden om 'wat champagne' de weddenschap aanging dat hij na een college van Vreede zou raden waar het volgens het collegerooster over had moeten gaan. Hij raadde volkenrecht, het bleek strafvordering te zijn. [60]

Ook buiten de colleges vertoonde Vreede afwijkend gedrag. Op straat lichtte hij zijn hoed voordat een student hem had kunnen groeten. Hij genoot bij zijn studenten een zekere populariteit, zij hadden een uitgesproken zwak voor hem. Toen zijn studenten een dispuut wilden houden over de vraag: monarchie of republiek, verzette Vreede zich met hand en tand om vervolgens het collegejaar te openen met een in druk uitgegeven toespraak over dezelfde vraag. [61] Was dat grilligheid, impulsiviteit of de wens zelf de touwtjes in handen te houden? Hij had de gewoonte om buiten het vaste collegerooster vrije colleges voor studenten van alle faculteiten te geven over belangrijke gebeurtenissen van de dag en dan stroomden de studenten toe. Bij zijn vijfentwintigjarig hoogleraarjubileum kreeg hij een zilveren beeld van Hugo de Groot aangeboden. Over de artistieke schoonheid van dit geschenk, dat een plaats in het Universiteitsmuseum heeft gekregen, kan men misschien van mening verschillen.

Ook zijn talloze wetenschappelijke publicaties, hoofdzakelijk op historisch gebied, [62] verraden een gebrek aan systematische eenheid in opzet en uitwerking. Quack heeft Vreedes betoogtrant van de

Portret van G.E. Vreede op latere leeftijd, door I.H. Neuman, 1879. Senaatskamer Universiteit Utrecht. Foto Universiteitsmuseum.

hak op de tak genoemd. Aardig is, dat Vreede in een opwelling van zelfbespiegeling in een brief uit 1835 opmerkte: 'ik weet zelf niet, hoe ik van de hak op den tak spring'. [63]

Een grillig, ongrijpbaar conservatief: Don Quichot

De impulsieve, grillige, excentrieke kleinzoon van de Bataafse revolutionair is een moeilijk te plaatsen figuur. Sommige historici hebben hem zonder meer conservatief genoemd, een ander heeft hem in het voetspoor van een onder begeleiding van de Utrechtse hoogleraar J.C. Boogman geschreven doctoraalscriptie als een romantisch, reformistisch conservatief getypeerd, weer een ander hield het op een conservatief-liberaal, een vignet dat door Boogman is gepropageerd voor de brede groep tussen de conservatieven en de radicale liberalen, de Thorbeckeanen. [64]

Hoe boeiend is de man die zich aan etikettering onttrekt. Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken dat de jonge Vreede geen radicale liberaal is geweest, hij was een radicaal van temperament. De moderate liberaal is dan ook door het Utrechts milieu niet van zijn radicaliteit genezen. Hij heeft zich in april 1853 door het Stichtse antipapisme laten meeslepen. Langzamerhand is hij steeds meer naar de conservatieve kant opgeschoven. Maar dat maakte hem nog niet tot een doorsnee conservatief. Van een conservatief zou men niet verwachten dat hij een tegenstander van koninklijke onderscheidingen en van koninklijke verheffing in de adelstand was. Evenmin, dat hij een fervent tegenstander van de doodstraf was. Vreede was een ongrijpbare conservatief.

Zijn eerste biograaf Quack heeft hem een Don Quichot genoemd. [65] Dat is een aardig beeld. Ook Vreede zelf heeft in een brief aan zijn mentor Tydeman uit 1847 verzucht: 'Misschien heb ik als Don Quichotte tegen de molenwieken gestreden'. [66] Was die twijfel aan het realisme van zijn opvattingen frequenter aanwezig geweest, Vreede had als politiserend hoogleraar zeker veel meer invloed kunnen uitoefenen. Nu werd en bleef hij een outsider.

Zilveren beeld van Minerva, in 1865 Vreede aangeboden door zijn studenten ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum. De Romeinen vereerden Minerva als godin van de wijsheid en de kennis. Onderdeel van dit kunstwerk is een afbeelding van Hugo de Groot. Foto Universiteitsmuseum.

Een visioen van Quack

Vreede ging in 1879 met forse tegenzin met pensioen. Een jaar later, op 29 juni, overleed hij. Op de begraafplaats kreeg Quack bij de open groeve een visioen. Toen hij de namen van vier hoogleraren van 'de oude roemrijke Utrechtsche Juridische Faculteit' hoorde noemen 'was het mij, alsof ik in de lucht een bronzen Quadriga van paarden zag. De hengsten verteeren van edel vuur, trappelen en willen voortsnellen, doch voelen zich ingehouden door den toom van den Zonnegod, den Sol Justitiae. Doch één ros van dat vierspan, het vurigst en fierst van allen, trilt onder die leiding, het steigert en schiet bijkans los, het schudt met de manen, het slaat met de hoeven, en stuift, snuivend en brieschend, voort, liefst ter zijde: het is Vreede.' [67]

Een mysterieus koffertje

De papieren van Vreede berusten thans in het Nationaal Archief in Den Haag, maar de verzameling is niet compleet. Het manuscript van de onvoltooide autobiografie ontbreekt in die collectie. In of omstreeks 1977 trof een voorbijganger voor het pand van de Leidse uitgeverij Brill 'een verregend koffertje' aan dat papieren van Vreede bleek te bevatten. [68] Behoorde daartoe ook het manuscript van de *Levensschets* die door de oudste zoon van Vreede bij Brill met nogal wat coupures is uitgegeven? Wie weet waar de inhoud van dat koffertje nu is?

Literatuur

Bergh, Van den, en Jansen 1989 ▸ G.C.J.J. van den Bergh en C.J.H. Jansen, 'De Weegschaal. Een tegendraads tijdschrift uit de 19e eeuw', *Recht en Kritiek*, 15, 1989, 345-362.

Blussé, 1845 ▸ [P.L.F. Blussé], *Nu of nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland*, Dordrecht, 1845.

Boven, Van, Fafianie, en Steijns ▸ M.W. van Boven, A.M. Fafianie en G.J.W. Steijns, eds, *Pieter Vreede. Mijn levensloop*, Hilversum, 1994.

Dorsman, 2003 ▸ 2003 Leendert Jan Dorsman, *Een hippotamus in toga en andere hooggeleerden: Utrechtse professoren 1815-1940*, Utrecht, 2003

Heere, 1986 ▸ W.P. Heere, 'George Willem Vreede 1809-1880. Een werkzaam brein, en licht ontvlamd gemoed', G.C.J.J. van den Berg, J.E. Spruit en M. van de Vrugt, reds, *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht*, Stichtse Historische Reeks 11, Zutphen, 1986, 70-81.

Hooykaas, 1993 ▸ G.J. Hooykaas, ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, IV: 1840-1845. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr 72. 's-Gravenhage, 1993.

Hooykaas, 1994a ▸ G.J. Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 109, 1994, 53-56.

Hooykaas, 1994b ▸ G.J. Hooykaas, 'George Willem Vreede (1809-1880), hoogleraar, jurist en publicist', *Utrechtse biografiën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, I, 1994, 183-188.

Hooykaas en Santegoets, 1996 ▸ G.J.Hooykaas en F.J.P. Santegoets, eds, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, V: 1845-1853. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, nr 78. Den Haag, 1996.

Hooykaas, 2002 ▸ G.J.Hooykaas met medewerking van M. Kooijmans en E. Swart, eds., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, VII: 1862-1872. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, nr 98. Den Haag, 2002.

Jong, De, 1997 ▸ O.J. de Jong, 'Van bevoorrechte kerk naar kerkgenootschappen', C. Dekker e.a., reds, *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 143-182.

Kossmann, 1976 ▸ E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam en Brussel, 1976.

Kuiper, 1994 ▸ R. Kuiper, 'Conservatisme en agitatie', R.E. de Bruin en G.J. Schutte, reds, *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*, Serta Historica VI, Amsterdam, 1994, 66-88.

Quack, 1881 ▸ H.P.G. Quack, 'Herinneringen aan professor Vreede', *Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1881*, Utrecht, 1881, 377-

420. Herdrukt in H.P.G. Quack, *Studiën en schetsen*, Amsterdam, 1886, 194-226.
Raak, Van, 2001 ▸ Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Mulder tot Jan Heemskerk Azn.*, Amsterdam, 2001.
Rogier en Rooij, De, 1953 ▸ L.J. Rogier en N. de Rooij, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1883-1953*, 's-Gravenhage, 1953.
Santen, Von, 1985 ▸ J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', Jaarboek Oud-Utrecht, Utrecht, 1985, 110-165.
Santen, Von, 1997 ▸ J.H. von Santen, 'Aristocratie en liberalisme', C. Dekker e.a,. reds, *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 111-142.
Spin, 1885 ▸ J.W. Spin, *Prof. mr. G.W. Vreede*, Utrecht, 1885.
Vis en Janse, 2002 ▸ Jurjen Vis en Wim Janse, reds, *Het herstel van de bisschoppelijk hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Hilversum, 2002.
Vreede, 1831a ▸ G.V. Vreede, *De origine atque incrementis libertatis anglorum*, Leiden, 1831.
Vreede, 1831b ▸ [G.W. Vreede], 'Gematigdheid en overdrijving', *De Weegschaal*, 1831, 422-429.
Vreede, 1834 ▸ G.W. Vreede, *Iets bij den dood van Gysbert Karel Grave van Hogendorp*, Gorinchem, 1834.
Vreede, 1837a ▸ [G.W. Vreede], *Iets over Jacob en Wilhelm Grimm, gewezen hoogleraren te Göttingen. Een woord gericht aan heeren curatoren der Nederlandsche hoogescholen*, Utrecht, 1837.
Vreede, 1837b ▸ G.W. Vreede, *Geschied-en letterkundige herinneringen*, II, Gorinchem, 1837.
Vreede, 1845 ▸ G.W. Vreede, *De regering en de natie sedert 1672 tot 1795. (Ontwikkeling van staatsregtelijke theoriën)*, Amsterdam, 1845.
Vreede, 1846 ▸ G.W. Vreede, *Beschouwing der openbare meening*, Amsterdam, 1846.
Vreede, 1848 ▸ G.W. Vreede, *De regtstreeksche verkiezing tot de nationale vertegenwoordiging bestreden*, Amsterdam, 1848.
Vreede, 1869a ▸ G.W. Vreede, *Republiek of constitutionele monarchie. Toespraak bij het hervatten der lessen van Nederlandsch staatsregt*, Utrecht, 1869.
Vreede, 1869b ▸ G.W. Vreede, *Een twintigjarige strijd. Volledige verzameling der vertoogen over 's lands in- en uitwendigen toestand (Februarij 1848-December 1868)*, Utrecht, 1869.
Vreede, 1883 ▸ A.C. Vreede, ed., *Levensschets van G.W. Vreede. Naar zijn eigen handschrift uitgegeven*, Leiden, 1883.
Vreede, 1906 ▸ *Hoofdartikelen van wijlen professor Vreede, overgedrukt uit het Utrechtsche Dagblad*, Leiden, 1906.
Zanten, Van, 2004 ▸ Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*, Amsterdam, 2004.

Noten

1. Het voorgaande is hoofdzakelijk gebaseerd op Boven, Van, Fafianie en Steijns, 1994 en de aldaar aangehaalde literatuur.
2. Vreede, 1831a.
3. Vreede, 1883, 161.
4. Vreede, 1883, 189.
5. Vreede, 1883, 195-197. Het incident werd nog in 1868 opgerakeld: Vreede 1869, 577.
6. De brieven aan Tydeman zijn na diens dood aan Vreede teruggegeven en berusten in het Nationaal Archief (NA) (Den Haag), collectie Vreede en Van Marle (2.21.171), inventarisnummer 30. Veel gegevens zijn aan deze brieven ontleend. De geciteerde brief is van 6 januari 1833.
7. Vreede, 1831b. Zie voor het tijdschrift *De Weegschaal* Bergh, Van den, en Jansen, 1989 en Zanten, Van, 2004, 107-110.
8. Brief aan Tydeman van 2 maart 1835. Zie noot 6.
9. Deze sollicitatie wordt niet vermeld in Vreede, 1883. Het citaat is ontleend aan een brief aan Tydeman van 2 december 1833. De sollicitatiebrief is gepubliceerd door Quack, 1881, 400-402.
10. Brief aan Tydeman van 4 september 1834.
11. Vreede, 1834, 6.
12. Vreede,1837a. Het citaat is uit een brief aan Tydeman van 21 januari 1838. Zie noot 6.
13. Een dochter overleed nog geen twee jaar oud, een zoon (student in de rechten in Utrecht) pleegde op achttienjarige leeftijd zelfmoord, de oudste zoon werd hoogleraar in de Javaanse taal- en letterkunde in Leiden.
14. Zie voor dat vroege liberalisme Santen, Von, 1997, 123-124.
15. Een atheneum was een instelling van hoger onderwijs zonder het recht van promotie.
16. Zie het dossier in NA (Den Haag), archief Binnenlandse Zaken afdeling OKW (toegang 2.04.01) inventarisnummer 4720, exhibitum 3 februari 1841 nr 56a. Vgl. archief Kabinet des Konings (toegang 2.02.04) inventarisnummer 9, exhibitum 5 februari 1841 nr 93.
17. Vreede, 1883, 244-245, en Hooykaas, 1993, 31.
18. Vreede, 1883, 246-247.
19. Hij huurde een huis op de Springweg en verhuisde midden jaren vijftig naar de Trans.
20. Santen, Von, 1985, 111.
21. Vreede, 1883, 255-258.
22. Vreede, 1883, 266-267.
23. Heere, 1986, 76.
24. Santen, Von, 1997, 129.
25. Vreede, 1845, 9.

26. Vreede, 1883, 276-277 (waar de steek onder water een 'insinuatie'wordt genoemd) en Hooykaas, 1993, 291.
27. Zie het verslag in Vreede, 1883, 298-299. Een onvolledige, gedepolitiseerde voorstelling van zaken bij Dorsman, 2003, 18.
28. Vreede, 1846, 5.
29. Vreede,1883, 303. Vgl. Santen, Von, 1985, 122. Een zeldzaam exemplaar van het uitgaafje trof ik aan in HUA, archief Gemeentebestuur (toegang 704), inventarisnummer 2111: *Twee verzoekschriften, ingediend door burgers van Leijden en Utrecht, tot verkrijging van meerdere openbaarheid der stedelijke begrootingen en rekeningen*, Utrecht, 1847.
30. Vreede, 1848, 5.
31. Vreede, 1848, 20.
32. Brief van 14 juli 1835. Zie noot 6.
33. Vreede, 1837b, 73.
34. Blussé, 1845, 15.
35. NA, Vreede en Van Marle nr 27: brief van J.L.C. van den Berch van Heemstede van 15 december 1849.
36. Vreede 1883, 349-350.
37. Curatoren plaatsten nu Vreedes Amsterdamse collega en vriend J. de Bosch Kemper als eerste op hun voordracht en Thorbecke reageerde furieus. Zie Hooykaas en Santegoets, 1996, 215-216.
38. Vreede, 1883, 371.
39. Zie voor recente studies over de Aprilbeweging Vis en Janse, 2002.
40. Hooykaas en Santegoets, 1996, 457.
41. Hooykaas, 1994a. Een onjuiste voorstelling van zaken bij Jong, De, 1997, 181.
42. Vreede, 1869b, v.
43. Dit is een correctie op Hooykaas, 1994b.
44. Vreede, 1869b, 118-119.
45. Rogier en Rooy, De, 1953, 104.
46. NA, Vreede en Van Marle (noot 6), inventarisnummer 29: brief van Luzac aan Vreede, 16 augustus 1853.
47. Universiteitsbibliotheek Leiden, Handschriften BPL 1561: brief van Vreede aan Luzac, 18 augustus 1853.
48. Brief aan Tydeman van 27 oktober 1853. Zie noot 6.
49. Ibidem.
50. Ibidem. Zie ook de brief aan Tydeman van 16 december 1847.
51. Brief aan Tydeman van 10 maart 1852. Zie noot 6.
52. Vreede, 1869b, 181.
53. Vreede, 1869b, 267-276, de citaten op 275.
54. De geheime kabinetsbrief van Van Heemstra en de brief van Van Rappard berusten in HUA, archief College van curatoren van de Rijksuniversiteit te Utrecht (toegang 59), inventarisnummer 584. Volgens notulen van de ministerraad zou het onderwerp daar niet aan de orde zijn geweest. NA, archief Ministerraad (toegang 2.02 05.02), inventarisnummer 33. Wel werd in de notulen van 21 februari 1861 melding gemaakt van de uitnodiging van de Franse keizer. De ministers besloten dat de Nederlandse gezant in Parijs aan de Franse minister van Buitenlandse Zaken mondeling te kennen zou geven dat de koning zich 'buiten de mogelijkheid' bevond om aan de uitnodiging gehoor te geven. De ministers hebben blijkbaar later moeten capituleren voor de wens van de koning om toch te gaan. Dat zou hun getergde reactie op de artikelen van Vreede kunnen verklaren.
55. Quack, 1881, 419.
56. Vreede, 1869a, 11-12.
57. Zie noot 22.
58. Vreede, 1906, 104-125 en Hooykaas, 2002, 388.
59. Brief van 2 november 1875 aan Van der Auwera (?), Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, Handschriften 76 B 65.
60. Quack, 1881, 412.
61. Vreede, 1869a.
62. Een bibliografie bij Spin, 1885.
63. Quack, 1881, 397. Brief aan Tydeman van 17 april 1835. Zie noot 6.
64. Kossmann, 1976, 201-203. Raak, Van, 2001, 137-141 en passim. Heere, 1986, 80. Kuiper, 1994.
65. Quack, 1881, 395.
66. Brief aan Tydeman van 16 december 1847. Zie noot 6.
67. Quack, 1881, 419-420.
68. Boven, Van, Fafianie en Steins, 1994, 7.

Door het geluid

Muzikale impact van Camp New Amsterdam op Soesterberg en omgeving (1954-1994)

Lutgard Mutsaers

In 1954 werd een Amerikaans squadron gevechtsvliegtuigen gestationeerd op Vliegbasis Soesterberg alias Camp New Amsterdam (CNA). Het veertigjarige verblijf van de Amerikanen heeft zijn uitstraling op het culturele leven in de omgeving niet gemist. Hier is de invalshoek van de muziek gekozen. Aan bod komen genres die oorspronkelijk worden geassocieerd met de Verenigde Staten: soul, funk, gospel, rock en countrymuziek. Als de Muur valt, verliest CNA zijn bestaansgrond. De inpoldering van de Amerikaanse muziek is dan een feit. Nieuw is de aandacht voor de betekenis van de fysieke aanwezigheid van de Amerikanen. In de popgeschiedschrijving figureren Amerikaanse militairen tot nu toe alleen in het verhaal van de USAFE basis Friedberg in Duitsland waar Elvis Presley gelegerd was. CNA kon niet bogen op een soortgelijke claim to fame, maar werd wel voor vele lokale muzikanten een begrip en droeg bovendien bij tot een blijvende appreciatie voor de onversneden Amerikaanse muziek.

'Door het geluid' is grotendeels gebaseerd op *Sound Barriers, Sound Carriers* van drs. Natasja Oosten (Universiteit Utrecht), waarmee zij in 2005 de landelijke Popscriptieprijs won, uitgeschreven door het Nationaal Pop Instituut. Lutgard Mutsaers is docent Popular Music Studies aan de Universiteit Utrecht, en daarnaast freelance onderzoeker en publicist. Het oorspronkelijke idee voor onderzoek naar de muziek op en rond CNA kwam voort uit haar boek *Pop Utrecht. Dertig Jaar Utrechtse Popgeschiedenis 1956-1986* (Utrecht: Matrijs 1987). Natasja Oosten studeerde bij haar af.

Op dinsdag 16 november 1954 klonken op Vliegbasis Soesterberg de opgewekte tonen van het oude Engelse drinklied 'Anacreon in Heaven', beter bekend als het Amerikaanse volkslied 'The Star-Spangled Banner'. [1] De Nederlandse Minister van Oorlog, Cornelis Staf, keek zij aan zij met de Amerikaanse ambassadeur Freeman Matthews toe bij het hijsen van de machtige driekleur. Broederlijk wapperden de sterren en de strepen van beide mogendheden in de herfstwind. De genodigden applaudisseerden voor de muziek en luisterden naar de toespraken. Minister Staf prees zichzelf en het hele Nederlandse volk 'zeer gelukkig, dat de regering van de U.S.A. gevolg heeft willen geven aan ons verzoek de luchtverdediging te komen versterken door het stationeren in Nederland van een Amerikaans dagjagerssquadron, uitgerust met moderne jachtvliegtuigen.' [2] Het was niet zijn stijl en ook niet het moment om er doekjes om te winden: 'In een moderne oorlog vervult het luchtwapen een grote rol.' [3] Ambassadeur Matthews complimenteerde Staf met diens 'vooruitziende blik en juiste waardering van de situatie in Nederland en Europa.' [4] Beiden benadrukten de versterking van de toch al hechte vriendschapsbanden tussen de twee naties en zwaaiden elkaar lof toe voor het probleemloos afwikkelen van de procedures. Soesterberg was deel van een hogere orde geworden.

Nederland was laat met de stationering. Er bestond al een hele keten van Amerikaanse militaire bases in West-Europa. Voor de Nederlandse regering was het afstappen van de historische neutraliteit een principieel punt van discussie geweest, hoewel iedereen inzag dat dit onvermijdelijk was vanwege de nieuwe machtsverhoudingen in de wereld. Als lid van de in 1949 opgerichte NAVO deed Nederland actief mee aan transnationale besluitvorming. Kleine landen moesten wel hun plaats kennen: Amerika zette de toon.

Er moet op hoog niveau gelobbyd zijn – Prins Bernhard? Soesterberg ligt als het ware in de achtertuin van Paleis Soestdijk waar de koninklijke familie woonde -, want Nederland bleek het enige land te zijn dat in de persoon van de Chef van de Luchtmachtstaf, en in laatste instantie de Minister van Oorlog, zelf het bevel mocht gaan voeren over de gasten. Om die reden was 16 november 1954 een extra gedenkwaardige dag, in het bijzonder voor Cornelis Staf. In zijn Nota Inzake het Defensiebeleid had hij eerder dat jaar de weg vrij gemaakt voor de plaatsing. Zijn wet was met spoed door de Kamer behandeld en werd van kracht op 11 november 1954, vijf dagen vóór de plechtige overdrachtsceremonie.

Soesterberg Air Base, zoals de basis in de Amerikaanse papieren werd aangeduid, werd het home van het 32ste Fighter Day Squadron, bijgenaamd de Wolfhounds. [5] Dat vervaarlijke epitheton droeg het sinds de Oorlog in de Pacific, waar het joeg op vijandelijke onderzeeërs die de Amerikanen *wolfpacks* noemden. De Walt Disney Studio's hadden het logo van het 32ste ontworpen. Daarop herkennen we de Grote Boze Wolf Midas, vader van Wolfje en eeuwige achtervolger van de Drie Biggetjes.

Voor Amerikaanse begrippen ligt Soesterberg onder de rook van Amsterdam, de enige

plaats in Nederland die de meeste Amerikanen van naam kennen. De Amerikaanse enclave kreeg dan ook de naam Camp New Amsterdam, of CNA (*Sie-En-Ee*), zoals de gebruikers zouden gaan zeggen. Er was ook een historische reden. Nieuw Amsterdam was de naam die de West-Indische Compagnie in 1624 had gegeven aan een versterkte nederzetting op het eiland Manhattan, die diende als doorvoerhaven en handelspost.[6] Veertig jaar maakten de Nederlanders de dienst uit op Manhattan totdat de Engelsen

Op dinsdag 16 november 1954 werd Camp New Amsterdam officieel in gebruik genomen tijdens een plechtige bijeenkomst in het bijzijn van onder anderen de Minsiter van Oorlog en de Amerikaanse Ambassadeur. Daar hoorde natuurlijk een klederdrachtmeisje bij met de nationale symbolen van de tulp en de klomp. De vliegeniersoutfits zien er hypermodern uit. In de jaren zeventig werden deze overalls en jacks mode in de burgermaatschappij, bij jongeren die liefhebbers waren van discomuziek. Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Originele patch van de Wolfhounds, sinds 1942 en de Oorlog in de Stille Oceaan, de bijnaam van het 32ste Squadron van de Amerikaanse Airforce. Het joeg indertijd op de zogenaamde 'wolfpacks', Duitse onderzeeboten. Collectie Robert v.d. Pol uit Soest, verzamelaar van CNA parafernalia.

er de lakens gingen uitdelen en Nieuw Amsterdam omdoopten tot New York. Als een moderne Peter Stuyvesant overhandigde de burgemeester van Amsterdam, Arnold Jan d'Ailly, op 16 november 1954 de sleutel van Camp New Amsterdam aan de Amerikanen. Veertig jaar zou CNA in het hart van Nederland 'in alle opzichten een stukje Amerika' zijn.[7]

Op de grote (stille) heide

Soesterberg bestond rond 1900 uit een verzameling huisjes op de hei. Er woonden net genoeg mensen voor een café, 't Zwaantje, dat in 1870 open was gegaan. Het gehucht kwam in 1911 internationaal in het nieuws toen de luchtvaartpionier Frits Koolhoven er met zijn zelfgebouwde kist De Heidevogel het Stichtse luchtruim koos.[8] Daarna ging het gestaag met de ontwikkeling van de Soesterbergse natuur tot centrum van de nieuwste transporttechnologie. 't Zwaantje werd de stamkroeg van de vliegeniers en hun mecaniciens. De zwaan werd later het symbool van de KLM. Een valk siert het embleem van de Koninklijke Luchtmacht.

Nederland was neutraal tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar Soesterberg was paraat. Al in 1913 had het heideterrein een militaire functie gekregen. In oktober 1914 werd in de directe omgeving van de basis, aan de kant van Zeist, een groot barakkenkamp gebouwd voor oorlogsvluchtelingen. Het stond te boek als 'Interneringskamp Amersfoort – bij Zeist', in de wandelgangen 'Kamp van Zeist' genoemd.[9] Later zou die lokatie een luchtmachtbestemming krijgen en in 1980 zou daar het Militaire Luchtvaart Museum gevestigd worden.[10]

Tijdens het Interbellum was Soesterberg in bedrijf als luchtvaartschool. In de tweede helft van de jaren dertig werd de basis uitgebreid en ingericht voor een eventuele oorlogstaak. Hij deed echter geen dienst voor Nederland, want de Duiters bezetten hem onmiddellijk. Aan het eind van de oorlog werd de vliegbasis gebombardeerd door de Geallieerden. Op 5 augustus 1951 kwam Soesterberg, herbouwd en uitgebreid, officieel weer in bedrijf. In 1953 werd de toen veertigjarige Legerluchtmacht onder de nieuwe naam Koninklijke Luchtmacht (KLu) een zelfstandige poot van de nationale krijgsmacht. De KLu kweet zich vanuit haar hoofdkwartier van twee taken: een defensieve (Commando Luchtverdediging) en een offensieve (Commando Tactische Luchtstrijd-

krachten).[11] Voor de militaire werkgelegenheid was de basis zeer belangrijk, en dat gold ook voor de plaatselijke middenstand en het verenigingsleven. Toen het Officierscasino aan de Kampweg in het dorp Soesterberg in 1953 zijn militaire sociaal-culturele functie terugkreeg, mochten ook burgerverenigingen er gebruik van maken.[12] Het saamhorigheidsgevoel van de militaire vliegeniers en de lokale bevolking was sterk. Ook de jeugd was gefascineerd door het vliegwezen dat het gezicht van hun dorp bepaalde. Zo heette het maandblad van de in 1954 opgerichte katholieke Jongeren-contactgroep *Stijg Op*. De uitdrukking 'hogere sferen' was uitgerekend in Soesterberg meer dan alleen een religieuze metafoor voor de hemel. Niet alleen ontleende het dorp zijn identiteit aan de militaire vliegerij, 'Soesterberg' was in heel Nederland een begrip. Het was nu de vraag in hoeverre de komst van de Amerikanen naar Soesterberg zou bijdragen aan wat tegenwoordig een sterk merk heet.

Amerikaanse Les

De *Soester Courant* drukte linksonder op de voorpagina van de dinsdagkrant altijd een vers af over een actuele kwestie. Op 26 februari 1954 werden de lezers getracteerd op het volgende cabareteske commentaar op het nieuws:

Amerikaanse Les
Een klein berichtje in de krant:
We krijgen nu in Nederland
Amerikaanse heren,
Die volgens wederzijds contract
En dank zij het Atlantisch Pact
Ons leger instruéren.

Och, Nederland is maar zo klein,
Vandaar dat we genoodzaakt zijn
Dit nu te accepteren.
't Benieuwt mij, wat het worden zal,
Want kauwgum kauwen kan men al,
Dat hoeft men niet te leren.

We krijgen straks, gelooft U mij,
Mc. Carthy ook nog wel er bij,
Wat kan ons dan nog deren?
Beveiligd en geinstrueerd,
Geknuffeld en gemainteneerd
Afijn, de tijd zal 't leren.

Zo ver is 't al met Nederland,
Het loopt nu braaf mee aan de hand
Van 's werelds grote heren.
Geloof me maar, Minister Staf,
Er zal in elk historisch graf
Zich menigeen nog keren. [13]

Daarna bleef het vreemd genoeg tot 1 oktober 1954 stil in de *Soester Courant*. Maar toen was het ook raak. In een voorpagina-artikel onder de kop 'Te veel gevergd' werd fikse kritiek geuit op wat de commentator zag als een extreem volgzame houding van Nederland, in vergelijking met de opstelling van andere Europese landen. [14] De krant: 'Zijn wij niet te grif in het toegeven aan die Amerikaanse eisen? Zo is bekend geworden, dat op het vliegveld in onze gemeente een detachement van de Amerikaanse luchtmacht zal worden gestationeerd. Waarom? Zijn onze eigen jongens niet bij machte dat werk te doen? Hebben wij daarvoor een "Amerikaanse bezetting" nodig? [...] De vraag mag ook worden gesteld, of hier niet een te groot bewijs van onze bondgenootschap wordt gevraagd in vredestijd. En of nu de tijd niet is gekomen om weer een zelfstandige politiek te voeren, die vriendschap zoekt, en houdt met de grote Westerse buurman, maar die daarentegen diezelfde vriend goed duidelijk maakt, dat men van ons niet het uiterste moet vergen. Al te goed is nog altijd buurmans gek.' [15]
De buurman zelf, in de *Soester Courant* van 12 oktober collectief omschreven als 'Communisten', ging tot actie over. Op de Birkstraat, de Soesterbergsestraat en de Van Weerden Poelmanstraat werd met krijt 'Ami Go Home' en 'Geen H-Bom maar Vrede' gekalkt. 'Dit zijn leuzen, waarmede men ook in Duitsland en Frankrijk tegen de Amerikanen werkt', aldus de krant. Op dat moment waren er al Amerikaanse kwartiermakers en verkeersleiders op de basis aanwezig: de hele zaak was in kannen en kruiken en geen enkel protest, lokaal of nationaal, kon daar nog iets aan veranderen.
Op 15 oktober verschenen er positievere geluiden in de *Soester Courant*. Men begon hoopvol te speculeren over de betekenis van de komst van de Amerikanen voor het eigen dorp. Daarbij was het marxistisch-filosofische, cultuurpessimistische discours uit de jaren dertig rond de Verenigde Staten als een door de massamedia beheerst kapitalistisch bolwerk van culturele vervlakking en geestelijke armoede – in de cultuurhistorische literatuur getypeerd als (elitair) 'anti-Amerikanisme' – opvallend afwezig. Ook over het Amerikaanse systeem van rassenscheiding hoorde je in die tijd in Nederland weinig tot niets, dus waarom zouden ze zich daar dan in Soesterberg druk om maken. De strijd van ouderlingen en pastoors tegen de 'uitwassen' van de Amerikaanse cultuur, vooral film, dans en muziek, had niet het gewenste effect gesorteerd. Het argument dat het in de verduisterde bioscoop- en danszalen zou komen tot moreel laakbare handelingen was eerder een aanbeveling geweest. In de gemeenteraad van het toch over het algemeen godvrezende Soest werd niet één aparte vergadering aan de komst

Een Commissary is een soort kampwinkel voor dagelijkse boodschappen. Die van CNA stond op het terrein waar anno 2005 ook het Militaire Luchtvaart Museum is gevestigd (Kamp van Zeist). Het opschrift herinnert nog aan de bestemming, die de hangar in de Amerikaanse tijd had. Foto: Auteur, 2005.

van de Amerikanen gewijd, en als het wel ter sprake is gekomen, dan zijn daar geen notulen van bewaard gebleven.

Omdat de ingang van het Amerikaanse kamp aan de kant van Den Dolder zou komen, realiseerde de Soesterbergse middenstand zich dat de concurrentie daar wel eens onevenredig van zou kunnen profiteren. Tot veler opluchting werd al snel bekend dat er op CNA zelf taxfree winkels zouden komen, zowel voor de dagelijkse boodschappen, vers ingevlogen en via de zogeheten Commissary verkrijgbaar, als de meer duurzame spullen. Het doel was self supporting te zijn, net zoals dat op alle Amerikaanse bases in het buitenland het geval was. 'Wellicht dat er een kleine smokkelhandel in die goedkope waren te verwachten is,' schreef de *Soester Courant*. 'De tijd zal verder leren of het verblijf der militairen nog andere consequenties oplevert,' zo besloot de krant op 15 oktober 1954.

In ieder geval stond een goede verstandhouding van de Amerikanen met de burgerbevolking voorop. Over overlast zou meteen op de juiste niveaus gecommuniceerd worden. Niemand kon zich nog voorstellen wat een ongehoorde herrie die hypermoderne supersonische straaljagers zouden gaan maken in het eens zo vreedzame territorium van de heidevogels. Om over de sociale en culturele impact van de hele onderneming nog maar te zwijgen. 'Kauwgum kauwen' konden we immers al, zoals de gelegenheidsdichter van de *Soester Courant* had opgemerkt. Wat viel dan nog wel te leren van die grote kinderen met hun Colgate-smiles en hun stemmen die onder alle omstandigheden zo hard waren dat het leek of ze zich voortdurend over imaginair achtergrondgeluid heen verstaanbaar wilden maken?

Drie weken later verschenen er in de landelijke dagbladen krantenkoppen in de trant van 'Soesterberg blijft Nederlands', bij het nieuws dat Nederland het bevel ging voeren over de Amerikaanse eenheid. De *Soester Courant* reageerde er quasi verbaasd en tegelijkertijd licht superieur op: 'Waarom zou Soesterberg niet meer tot Nederland en tot Soest behoren? Omdat er een paar honderd Amerikanen mogen verblijven? Nee, als men een goede krantenkop wil hebben, moet men wachten tot men kan schrijven "Soesterberg blijft bij Soest en wordt niet door Zeist geannexeerd".'[16]

Al vóór de komst van de Amerikanen had een actiecomité in Soesterberg zich ingespannen voor een boulevard langs de vliegbasis, om dagjesmensen te trekken. De eerste autosnelweg, in 1954 geopend, tussen Utrecht en Amsterdam, was een attractie op zich

in het nog pretparkarme land (alleen Madurodam en Efteling) en lag gunstig voor een omweg langs Soesterberg. Camp New Amsterdam maakte het uitstapje helemaal aantrekkelijk: daar zaten onze bevrijders die voor onbepaalde tijd ook nog eens bereid waren ons te beschermen tegen het nieuwe gevaar uit het Oosten, vanaf 1955 officieel aangeduid met de onguur klinkende naam Warschaupact.

Nederlandse (muziek)les

Wat stond de Amerikanen hier te wachten? Nederland was materieel redelijk snel opgekrabbeld na de Tweede Wereldoorlog dankzij de financiële injectie via het Amerikaanse Marshallplan en de nationale karaktertrek vlijt. [17] Nederland had echter ook een politieke en economische dreun gekregen door het verlies van Nederlands-Indië. Daarop was de eerste grote postkoloniale migratiegolf gevolgd. Deze nieuwe inwoners hadden de populaire Amerikaanse muziek al in Indië leren kennen en naspelen, in de tijd dat de Amerikanen op de Filippijnen zaten en uitzonden via sterke radiosignalen. Het gaf ze een duidelijke voorsprong dat ze er al zoveel feeling mee hadden. [18] Binnen twee jaar na de komst van de Amerikanen naar Soesterberg raakte ook autochtoon jong Nederland in de ban van de nieuwe Amerikaanse muziek.

Zover was het in november 1954 nog niet. Als je de radio aanzette, hoorde je bij de nieuwste oogst van populaire liedjes kinderkoor De Karekieten met 'M'n moeder's verjaardag', De Straatzangers met 'Een zeemanshart' of Mieke Telkamp die in het Duits 'Der erste Kuss' zong, begeleid door radio-orkest De Aethergeuzen. [19] Duo De Spelbrekers zong 'De toeter van m'n scooter', Bob Scholte 'Grootvader's klok' en Toby Rix 'Heer in het verkeer'. De in boerenkielen gestoken Bietenbouwers onder leiding van Boer Biet waren publiekslievelingen, met hun laagdrempelige nummers 'Heija Poppeija' en '1-2-3 Potpourri'. De act op klompen vertegenwoordigde het 'doe-maar-gewoon' gezellige Nederland van inhaken en meezingen. Eddie Christiani's dagen als immens populaire zanger van de Hollandse evergreen waren echter geteld. De Ramblers, de Skymasters, het Orkest Zonder Naam en het Orkest van Malando konden de jongere generatie evenmin nog boeien. Dat was een teken aan de wand. Ook de Jordaanlied-rage uit die jaren, met Johnny Jordaan en Willy Alberti, was geen blijvende remedie tegen de groeiende desinteresse voor 'typisch Nederlandse' populaire muziek.

Nederland was op muziekgebied van oudsher een spons voor buitenlandse invloeden. Duitse vedetten in het schlagergenre beleefden hier zelfs zo kort na de oorlog gouden tijden. De platen van het wereldberoemde Engelse orkest van Victor Sylvester waren een must in iedere dansschool, het onmisbare station in de afronding van een goede burgerlijke opvoeding. Het Franse chanson had zijn aanhangers vooral onder middelbare scholieren, die in koffie- en wijnkelders bij kaarslicht hun filosofische periode door zouden maken en er een eigentijdse versie van anti-Amerikanisme zouden ontwikkelen. Dat laatste betekende muzikaal dat ze commercieel geproduceerde muziek in prin-

cipe verwierpen. Uit deze kritische culturele laag kwamen de latere anti-Vietnamdemonstranten, waar CNA ook mee te stellen zou krijgen.

Het belangrijkste buitenland op het gebied van de populaire muziek was ook toen al Amerika. De kennismaking met jazz tijdens het Interbellum was in 1945 intensief hernieuwd, toen iedereen bij de Bevrijdingsfeesten danste op de muziek van swingorkesten en ook de radio (weer) volop meedeed. 'In the mood' van Glenn Miller was de officieuze bevrijdingstune. Dat alle Amerikaanse muziek door de Duitsers verboden was geweest, was een reden te meer voor de naoorlogse generatie om zich juist daarvoor hevig te interesseren. In 1954 genoot Glenn Miller postuum een daverende comeback naar aanleiding van de Hollywoodfilm *The Glenn Miller Story*. Overal klonk weer 'In the mood' en 'Moonlight serenade'.

Amerikaanse hitparadeartiesten, veelal blanke zangers in smoking en dito zangeressen in avondtoilet, zongen liedjes van professionele songwriters uit het New York / Hollywood imperium Tin Pan Alley. 1954 was het jaar van Eddie Fisher ('Oh My Papa'), Doris Day ('Secret love'), The Four Aces ('Three coins in the fountain'), Perry Como ('Papa loves mambo'), The Beverley Sisters ('Val-de-ri, val-de-ra' oftewel 'The happy wanderer'), Rosemary Clooney ('Mambo Italiano'), Jo Stafford ('Thank you for calling') en Teresa Brewer ('Ricochet'). Frank Sinatra leek begin jaren vijftig passé, maar vierde een overtuigende comeback dankzij zijn rol als G.I. in de film *From Here to Eternity* en de hit 'Young at heart'.

Het hangt in de lucht

De voornamelijk escapistische wereld van romantiek en strijkmuziek, bevolkt door de helden en heldinnen van het witte doek en het zwarte bakeliet, lag echter steeds zwaarder onder vuur vanuit de coulissen waar al ruim tien jaar een muzikale revolutie gistte. In de concrete vorm van 45-toeren vinyl plaatjes met een A- en een B-kant voor elk één nummer van ongeveer drie minuten, veroverde de nieuwe muziek eerst de lokale Amerikaanse radiostations en platenzaken, en daarna de landelijke media en distributiekanalen. De zwarte rhythm and blues werd, samen met de witte country and western, plus alle invloeden die deze muziekgenres al in zich hadden opgenomen, zoals blues, jazz, folksong, gospel en mainstream pop, de lanceerbasis van de rock-'n'-roll. 1955 was in de Verenigde Staten het jaar waarin rock-'n'-roll definitief doorbrak: Bill Haley and his Comets behaalden de eerste plaats in de hitparade met 'Rock around the clock'. De muziekindustrie richtte zich voortaan op jongeren. De muziek werd ruiger, 'zwarter', dat wil zeggen met meer nadruk op de beat en de dansbaarheid, en ongepolijster qua zangtechniek. De teksten hadden betrekking op de ervaringswereld van de doelgroep: vrije tijd, feesten in het weekend, ervaringen met school, auto's en vooral alle stadia en emoties van verliefdheid en liefdesverdriet.

Deze nieuwe ontwikkelingen in de muziek waren uitermate relevant voor de naoorlog-

se generatie Amerikanen, van wie een aantal door het lot in Soesterberg terechtkwam. Grote kans dat de eerste lichting, honderdzestig man sterk, Evan Hunters spraakmakende debuutroman uit 1954, *The Blackboard Jungle*, bij zich had. Dat was een heftig, waarheidsgetrouw verhaal over het eigentijdse fenomeen van de 'juvenile delinquents' in New York, die overal lak aan hadden behalve aan de nieuwe muziek. Daar gingen ze juist helemaal in op. Grote kans dat op CNA in 1955 de gelijknamige verfilming van het boek in de basis-bioscoop draaide, voordat het Nederlandse publiek deze film konden gaan zien onder de titel *Het zaad der gewelddadigheid*. Bij de voor- en aftiteling van *The Blackboard Jungle* klonk 'Rock around the clock'. Op zijn beurt werd dat de titel van de Hollywoodfilm die in 1956 de barrières voor de rock-'n'-roll zou slechten en tegelijkertijd de barrière van de onverzoenlijke generatiekloof tussen ouders en hun kinderen zou opwerpen. Muziekkeuze werd een figuurlijke zaak van leven of dood.

Door het geluid

In 1956 kreeg CNA de beschikking over een nieuw gevechtsvliegtuig, de Supersabre F-100. Deze helse machine kon door de geluidsbarrière. CNA, waar inmiddels vierhonderd Amerikanen werkten, werd niet alleen meer hoorbaar, maar ook meer zichtbaar voor jongeren uit de omgeving. De Amerikanen waren immers de dichtstbijzijnde levende vertegenwoordigers van de voor jongeren zo fascinerende nieuwe muziekcultuur die bezig was de gevestigde muziekorde te verdringen. In levenden lijve waren de nieuwe muziekhelden hier niet te bewonderen. Ze waren wel veelvuldig te beluisteren op AFN, afkorting van American Forces Network, ook wel Armed Forces Network genoemd.

AFN was de lucht ingegaan op 4 juli 1943 vanuit de BBC-studio's in Londen. Nieuws, sport, comedyshows, maar vooral nieuwe populaire muziek vormden de inhoud van de zender. AFN 'moves with the troops' en kwam zo na D-Day in 1944 op het vasteland terecht. In 1945 waren er 65 AFN-stations in Europa. Het hoofdkwartier van AFN werd gevestigd in Frankfurt am Main. In 1946 verdween AFN uit Groot-Brittannië en in 1948 ook uit Frankrijk. In Duitsland en de Benelux bleef AFN de schakel met onversneden Amerikaanse cultuur. Nederland kon in het oosten en zuiden van het land afhankelijk van weer en wind beter of slechter een aantal Duitse AFN-stations ontvangen.

In april 1953, ruim anderhalf jaar voor de komst van de Amerikanen naar Soesterberg, begon het Nederlandse songtekstenblad *Tuney Tunes* (naar analogie van de populaire Amerikaanse tekenfilmserie *Looney Tunes*) naar eigen zeggen op veler verzoek de populaire-muziekprogrammering van AFN te publiceren. Inmiddels had in de Verenigde Staten televisie de rol van belangrijkste entertainmentmedium overgenomen en ging radio over op bijna uitsluitend muziek en nieuws. Dat gebeurde ook op AFN. De muziekkeuze was Amerikaans, en dat betekende vooral veel country and western en een enkele rhythm and bluesplaat. Jonge, enthousiaste discjockeys praatten de nummers aan elkaar. *Tuney Tunes* schreef: 'De militairen verdwijnen meestal weer na het vervullen

van hun dienstplicht, zodat er telkens nieuwe krachten komen. De grote populariteit van AFN is volgens ons te danken aan deze jongelui, die niet vastgeroest zijn in sleur en conventies en die daarom bij hun omroepwerk vlotter en ongedwongener zijn dan de meeste oude beroepsomroepers.'[20]

In de loop van de jaren vijftig won het commerciële station Radio Luxemburg het bij de Nederlandse jongeren van AFN. Net als AFN was het een middengolfzender, dus te ontvangen op de vanaf 1957 verkrijgbare, draagbare transistorradio's. Dat was echt een hebbeding voor jongeren. Camp New Amsterdam had geen eigen AFN-station, omdat het daarvoor te klein was. Ook CNA-ers luisterden veel naar Radio Luxemburg. Op Soesterberg heerste namelijk het misverstand dat AFN daar helemaal niet te ontvangen was. Pas in 1964 kreeg CNA een eigen zendmast en daarmee een betere ontvangst van AFN. Tegen die tijd was het Britse piratenstation Radio Caroline samen met het Nederlandse piratenstation Radio Veronica de beste keus voor afstemming op de nieuwe beatmuziek. Het verzuilde publieke omroepbestel was volstrekt oninteressant voor de muziekliefhebbers op CNA. Dat standpunt deelden ze met de jongeren uit de buurt.

Hi there!

De kennismaking van CNA-ers met Nederlanders op en rond Soesterberg gebeurde via het werk en de sociale contacten die eruit voortkwamen. De Amerikanen wonnen onmiddellijk veel sympathie. In het café gaven ze rondjes aan Nederlandse collega's en vrienden die nu eenmaal met hetzelfde werk aanzienlijk minder verdienden. Ze namen van de basis feestartikelen zoals whiskey, coca-cola, chips en Amerikaanse sigaretten mee naar hun nieuwe kennissen en hun gezinnen. Ze kochten sieraden en snoep voor hun lokale sweethearts. Of ze namen als verjaardagscadeautje een kind van een collega of kennis mee naar de basis om een echte hamburger te eten. De knip- en scheersalon en de wasserette op de basis waren in Nederlandse handen: ideale plekken om intercultureel te communiceren.

Soesterberg was nieuwsgierig en die nieuwsgierigheid werd grif bevredigd. De Amerikanen hadden geen andere geheimen dan hun militaire beroepsgeheimen en ze praatten graag met iedereen die ook graag met hen wilde praten. Eens per jaar, op 4 juli, hielden ze Open Dag, met echt Amerikaanse barbecues en wedstrijden in typisch Amerikaanse sporten zoals baseball, American football en basketball.

Een van de belangrijkste factoren voor het leggen van contacten was de woonsituatie. Slechts enkelen waren gehuisvest op de basis zelf of op het Wallaardt Sacre Kamp aan de Hobbemalaan in Huis ter Heide/Bosch en Duin. Verreweg de meeste CNA-ers woonden buiten de basis, tussen de burgers in Soesterberg en de naburige gemeenten. Ze woonden in huurhuizen, bij gezinnen op kamers, in pensions of hotels. Pas vanaf 1978 werden in Soesterberg wijken gebouwd voor Amerikaanse gezinnen: de clusters Apollo, Gemini en Mercury.

Deze Heinekenpatch werd ontworpen ter gelegenheid van het vertrek van de Amerikanen uit Soesterberg in 1994 en herinnert aan hun verknochtheid aan het nationale gerstenat. Bron illustratie: http://home.worldonline.nl/~cschoute, 2002 (website bestaat anno 2005 niet meer).

Een andere zeer belangrijke factor voor interculturele contacten was het uitgaansleven van de CNA-ers, dat voor Nederlandse begrippen een grote actieradius had. Café-restaurant Spitfire aan de Amersfoortse weg ter hoogte van Huis ter Heide werd de stamkroeg van de Wolfhounds. In Soesterberg zelf waren Het Wapen van Soesterberg en De Gouden Leeuw, in dezelfde straat als 't Zwaantje, handig dichtbij. Als er serieus in de auto gestapt werd, ging het richting Utrecht, Amersfoort en Amsterdam, dat natuurlijk de kroon spande. De hoofdstad trok in de weekends ook veel Amerikaanse militairen uit Duitsland in hun glimmende Cadillacs en Chevrolets, om de cafés, nachtclubs en de Wallen met hun klandizie en harde dollars te vereren. Er was maar één luxeconsumptieartikel van Nederlandse bodem waar de Amerikanen zelf geen beter alternatief voor hadden of zich zelfs maar konden wensen: Heineken bier.

Op de basis zelf was ook een ontspanningsgelegenheid, de NCO Club (Non-Commissioned Officers Club). Daar stond een jukebox, hét sociale muziekmedium bij uitstek, en de plek waar gesprekken over muzieksmaak ontstaan. Er was een aparte ruimte voor de hogere rangen, de Officers Club, en een voor het 'voetvolk', de Airmen's Club. Na 1960, het jaar dat CNA werd uitgebreid tot zeshonderd man personeel omdat na de machtsovername in Cuba de westerse wereldorde er weer wat wankeler uitzag, trad er in de Airmen's Club wel eens een Nederlandse rock-'n'-rollband op. Het was echter een te kleine ruimte voor dat doel.

De Airmen's Club werd op een gegeven moment opgeheven en de lagere rangen konden voortaan ook terecht in de NCO Club. Met een contact op de basis konden Nederlanders ook naar de NCO; je werd dan officieel geïntroduceerd. Ongetwijfeld hebben mensen uit de buurt op CNA Amerikaanse muzikanten zien optreden die ze normaal nooit zouden hebben gezien. Dat Bill Haley in oktober 1958 onderweg van of naar zijn engagementen in Duitsland CNA zou hebben aangedaan, is een plaatselijke mythe geworden. Waargebeurd is het bezoek in 1957 van Jayne Mansfield, de actrice die de hoofdrol speelde in de rock-'n'-rollfilm *The Girl Can't Help It* (1956). CNA stond op zijn kop, net als de rest van Nederland. Dit evenement werd later uitgeroepen tot het Bezoek van de Eeuw. [21]

Elvis over de grens

Op 1 oktober 1958 begon Elvis Presley in Duitsland op de Amerikaanse basis Friedberg ten noorden van Frankfurt am Main aan zijn diensttijd, die duurde tot 1 maart 1960. [22]

Jongeren lazen daar alles over in de *Muziek Expres* of *Muziek Parade*, twee nieuwe titels in popbladenland. Zo wist je dat hij na een paar maanden de barakken van de Ray Kaserne had verruild voor een huurhuis in Bad Nauheim. Daar woonde hij met zijn vader, grootmoeder en twee vrienden uit Memphis. Zijn situatie was in dat opzicht uitzonderlijk, maar in diensttijd werd hij behandeld als een van de velen. Dankzij Elvis weten we relatief veel over het sociale leven op een Amerikaanse basis in West-Europa. Uit de grote hoeveelheid Elvis-literatuur kunnen we concluderen dat voor dienstplichtige soldaten auto's, meisjes, bier en muziek de prioriteiten waren, in welke volgorde dan ook.

Elvis was synoniem met rock-'n'-roll. Als hij een nachtclub binnenkwam, begon de band meteen zijn songs te spelen. Het moet een vreemde gewaarwording zijn geweest om te merken dat zijn eigen repertoire al professioneel gecoverd werd in Europa. Elvis mocht zelf niet optreden van zijn manager, zelfs niet in zijn vrije tijd. Des te meer werk was er voor de vertolkers van zijn hits. Thuis en in zijn privé-auto stemde Elvis af op AFN om vooral niets te missen van wat de concurrentie deed. Toen Bill Haley eind oktober 1958 in Frankfurt en Stuttgart concerten gaf, zocht Elvis hem backstage op.

Meer nog dan in een goed gesprek met rock-'n'-roll collega's was Elvis geïnteresseerd in de Duitse meisjes. 'It's Grind City', schreef hij in die tijd aan een vriend in Memphis, die onmiddellijk zal hebben geweten wat hij bedoelde. Het baanbrekende 'mannenblad' *Playboy* was meer iets voor de rustiger momenten. Ook Elvis' liefde voor grote auto's was bekend, maar hij week af van de mode om in geïmporteerde 'yankenbakken' (zo noemde men die in Nederland) rond te rijden. Hij had een zwarte Mercedes. Ook drugs kwamen in Duitsland op zijn weg, in de vorm van amfetaminepillen. Via de Amerikaanse bases vonden deze hun weg naar de burgerbevolking en naar de buitenlandse muzikanten die in Duitsland optraden voor de Amerikaanse soldaten.

Elvis diende in het 32ste Tank Batallion van de Third Armored Division. Dat schiep een band tussen 'ons' 32ste op CNA en dat van Elvis, die in het leger chauffeur was, toch een stuk minder cool dan piloot van een gevechtsvliegtuig. Onder de piloten van CNA zat dan weer geen beroemde popzanger. Maar geen nood: in 1958-59 waren er ook in Nederland al honderden Elvis-imitatoren actief, begeleid door evenzovele Indobands. De winnaar van een nationale Elvis-imitatiewedstrijd in 1959 mocht als beloning Elvis de hand gaan schudden in Bad Nauheim. Hollandse rockers verfden hun haar zwart, net als de King of Rock 'n' Roll. Nederlandse fans en muzikanten waren al vroeg stijlbewust. Mede dankzij Elvis' fysieke aanwezigheid was de gemiddelde popmuzikale deskundigheid op West-Europees grondgebied met sprongen gestegen. Onmiddellijk na terugkeer vertrok Elvis naar Hollywood om de film *G.I. Blues* te schieten. Dankzij die film brak Elvis hier definitief door. In 1962 ging hij samenwonen met een meisje dat hij in Duitsland had ontmoet en in 1967 trouwden ze.

Be my baby

Verreweg de meeste huwelijken die eind jaren vijftig, begin jaren zestig gesloten werden door CNA-medewerkers waren verbintenissen met Nederlandse meisjes. Een Amerikaan in de familie krijgen was een gebeurtenis van betekenis, een statusverhoging van jewelste. Amerikanen hadden meer geld, meer spullen, de beste muziek, de grootste auto's en glimmendste motoren. Ze imiteerden Marlon Brando en James Dean, de grote filmsterren van de jaren vijftig, in hun houding en manier van praten. Ze droegen naar hun voorbeeld witte T-shirts met korte mouwen, als bovenkleding. Dat alles miste zijn uitstraling niet.

De Utrechtse cineast Jos Stelling maakte in 1980 de film *De Pretenders* over het eerste weekend in augustus 1962, toen bekend werd dat Marilyn Monroe was overleden. Stelling situeerde het verhaal in een cafetaria in de Utrechtse volksbuurt Oudwijk waar hij zelf was opgegroeid. Daar stond de jukebox, waar de jongeren van de wijk aan vastgekleefd zaten, en daar werd uitbaatster Greet verliefd op een Amerikaan van Soesterberg. Zijn glimmende Cadillac met de autoradio afgestemd op AFN, was het symbool van alles wat opwindend was aan het leven.[23]

Heel interessant voor jongeren die dicht bij het vuur wilden zitten, was babysitten voor CNA-gezinnen. Dat deden tussen 1957 en 1959 ook Ruud en Riem de Wolff, die als The Blue Diamonds in 1959 doorbraken met 'Ramona'. Ze kwamen uit een Indisch gezin en woonden in Driebergen. Het ouderlijk huis stond altijd open voor hun vriendjes en vriendinnetjes, en op een gegeven moment kwamen daar ook Amerikaanse kinderen bij van CNA-families die in de buurt woonden. Tijdens een babysit zagen de broers De Wolff in 1958 voor het eerst de Everly Brothers op tv. The Blue Diamonds zouden de bekendste Nederlandse vertolkers worden van de hits van de Everly Brothers; vaak nog voordat de nieuwste hit van de Everly Brothers hier te koop was, lag er al een versie van The Blue Diamonds in de winkel. In de Amerikaanse showbizzbladen *Billboard* en *Variety* lazen ze dingen die hier nog niet bekend waren en zagen ze foto's van artiesten op het podium en in hun vrije tijd, hoe ze gekleed waren, hoe ze hun sigaret vasthielden.

Dankzij hun kennissen op CNA waren Ruud en Riem bekend met het fenomeen Amerikaanse verloting: iedereen neemt wat mee dat als prijs kan dienen. Volgens dezelfde formule organiseerden ze feesten in de kantine van het zwembad van Driebergen en op school, waar ze dan zelf optraden met de nieuwste liedjes die ze geleerd hadden van de platen die ze bij de Amerikanen thuis beluisterd hadden. Ze leerden in die tijd Engels spreken met een Amerikaans accent, wat in hun latere muzikale loopbaan goed van pas kwam.

Ook kwamen ze wel eens op de basis zelf, in de kampwinkel BX (Base Exchange), ook wel PX (Post Exchange) genoemd, bijvoorbeeld om een spijkerbroek of T-shirt uit te zoeken als beloning voor het babysitten. Of Lucky Strike sigaretten, waarmee je als moderne teenager helemaal de man was: dat merk was nog nergens anders te koop,

behalve op de zwarte markt. De Indobands die in Duitsland werkten en eens in de zoveel tijd hun grote Amerikaanse auto's in Nederland kwamen showen, hadden altijd Lucky Strike op zak en gouden ringen aan hun vingers. Ruud en Riem de Wolff speelden toen nog in een pretentieloze amateurband, maar al gauw zouden ze zelf ook veel optreden in Duitsland.

Op CNA ontmoetten ze tenminste twee muzikanten die grote indruk op hen maakten: de gitarist Jim Copely, die onder meer het countryrepertoire beheerste, en de zwarte zanger van wie ze alleen de achternaam Harper kenden. Via hem hoorden ze van de soulzanger Sam Cooke, die in de Verenigde Staten al een ster was.[24] Toen hun eerste single in de winkels lag, mochten ze in de NCO Club een keer meespelen. Riem de Wolff herinnert zich: 'Daar werd op een heel ander niveau gemusiceerd. Je merkte hoe weinig je eigenlijk kon.'[25]

Vliegende start

Inmiddels was in 1957 vanuit CNA een clubje opgestart dat aan square-dancing deed: in een vierkante opstelling staat op elke hoek een danspaar dat op aanwijzing van een zogeheten *caller* bepaalde danspassen en figuren maakt op countrymuziek. In Amerika was dit in die tijd een pretentieloze vrijetijdsrage. De square-dance groep uit Soesterberg en omstreken noemde zich de Holland Windmillers, en bleef tot 1970 de enige in Nederland. Later werd het meer competitieve line-dancen, eveneens op countrymuziek, een echte volkssport.

Het merendeel van de Amerikaanse militairen in Europa was blank en dat betekent meestal: countryliefhebber. Dus country hoorde je heel veel op AFN. In 1957 werd de eerste club voor countryliefhebbers opgericht, de Dutch Stickbuddy Club. 'Stickbuddy' is een uitdrukking uit het leger die op AFN veel gebruikt werd. De leden hadden elkaar vaak gevonden via de verzoekplatenprogramma's van AFN, waar dan hun naam en woonplaats werd voorgelezen.

Vanuit de countrymuziek was de afstand naar Nederlanders in no time overbrugd. Country is een soort schlagermuziek die toch een beetje swingt en net als het levenslied over alledaagse dingen gaat. Je kunt al snel meezingen met de pakkende refreinen, ook al heb je nog zo'n kleine Engelse woordenschat. In 1958 werd het eerste countrytijdschrift van Nederland, *Hillbilly Hayride*, opgericht en een jaar later begon op de Nederlandse radio het eerste countrymuziekprogramma. In de jaren zeventig zou de countrymu-

Patch van het 32ste Tactical Fighter Squadron van de United Air Force Europe. In 1959 kreeg dit het predikaat 'Koninklijk'.

Sinds het moment dat het 32ste zich 'Koninklijk' mocht noemen, kwamen er verschillende koosnamen voor het squadron in omloop, waarvan 'The Queen's Finest' op deze patch is vereeuwigd. Bron illustratie: http://home.worldonline.nl/ ~cschoute, 2002 (website bestaat anno 2005 niet meer).

ziek een enorme impuls krijgen vanuit CNA. De jaren zestig waren voor de nieuwe pop- en rockgroepen.

Beat bereikt basis

In 1959 was het 32ste van CNA gedecoreerd met het predikaat 'Koninklijk' en ging zich trots 'The Queen's Finest' noemen. Het enige 'koninklijke' Amerikaanse squadron ter wereld, dat was iets om over naar huis te schrijven. Steeds meer raakten de Amerikanen verslingerd aan hun Soesterberg en Soesterberg aan hun Amerikanen. CNA groeide zelfs uit tot de favoriete buitenlandse stationering van Amerikaanse gevechtspiloten en grondpersoneel. De uitstraling van CNA werd ook muzikaal groter. Het was geen vraag meer of de Amerikaanse populaire muziek het wel zou redden in Europa. Vanaf 1956 tot de doorbraak van de Beatles in 1964 was de Amerikaanse muziek zelfs de enige die jongeren echt mateloos interesseerde. Dat had ook voor de Beatles gegolden, want die hadden tussen 1957 en 1963 bijna uitsluitend Amerikaans rock-'n'-roll repertoire nagespeeld in eigen land en in Duitsland, waar zich ook Amerikaanse militairen onder hun publiek bevonden. Die wilden altijd show zien en dansen.

Gedanst werd er als bezetenen op de nieuwe rage de twist. Deze rage heeft het 'los dansen' op popmuziek ingevoerd. De twist was ook een beetje van ons, omdat de zanger die deze dans aan het grote publiek had verkocht, de Afro-Amerikaan Chubby Checker, verkering had met de Nederlandse Miss World 1962 Rina Lodders. Chubby Checker kwam dicht in de buurt van Elvis in termen van muzikaal succes en mediabekendheid. De Nederlandse rock-'n'-rollbands die het amateurstadium voorbij waren, kozen voor twistmuziek, want je kon er veel optredens mee krijgen, zelfs in dansscholen. Ook de Beatles hebben die fase doorgemaakt, maar zij maakten er op een gegeven moment ook korte metten mee. Zodra zij het populaire Amerikaanse repertoire loslieten en eigen nummers gingen spelen, werden ze toonaangevend in de popmuziek. Hun sound zorgde voor een revolutie in de popmuziek. In de in 1964 opgerichte CNA-weekkrant *The Interceptor* werd de muzikale aardverschuiving ook geconstateerd. Het leek erop dat Amerika een stapje terug zou moeten doen.

The Buffoons uit Twente waren in 1966 voortgekomen uit de rock-'n'-roll- en twistband The White Rockets. Al snel behoorden The Buffoons tot de topgroepen van Nederland. Ze waren beroemd vanwege hun meerstemmige samenzang en zongen naast eigen

nummers ook veel Beach Boys nummers waarin close harmony een belangrijke rol speelt. Dat trok de aandacht van CNA. Toen de Buffoons op Soesterberg kwamen spelen, bleek dat ze bepaalde tekstpassages van de Beach Boys op gehoor nazongen en daarom soms niet helemaal begrepen waar het liedje over ging. 'Well, she got her daddy's car and she cruised to the hamburger stand now / seems she forgot all about the library like she told her old man now / and with the radio blasting she goes cruising just as fast as she can now / and she'll have fun fun fun till her daddy takes the T-Bird away', zongen de Beach Boys in vrijwel één adem. De jongens van CNA schreven het woord voor woord uit voor de Buffoons. Zongen de Beach Boys over allerlei surfparadijsjes met obscure namen langs de kust van Californië, dan wist op CNA meestal wel iemand welke hot spots daar precies bezongen werden.

Ook de Cats uit Volendam, die in 1965 lokaal de aandacht op zich hadden gevestigd met het nummer 'Jukebox', waren keien in het meerstemmig samenzingen – een kwaliteit die vooral Amerikanen in die tijd zeer waardeerden in popmuziek – en daarom ook zeer welkom op het podium van de NCO op CNA. Toen de Cats in Volendam een eigen opnamestudio inrichtten, waren op hun beurt muzikanten die op CNA zaten daar graag geziene gasten.

Haren en snaren

Eind jaren zestig, toen Amerika weer mee-voorop liep in de popmuziekwereld, ontstond op CNA een verhoging van de eigen muzikale activiteiten. Popmuziek had inmiddels in Europa een welhaast respectabel imago gekregen. Er kwam letterlijk en figuurlijk meer ruimte voor deze vorm van jongerencultuur. De lokale bands gingen steeds beter klin-

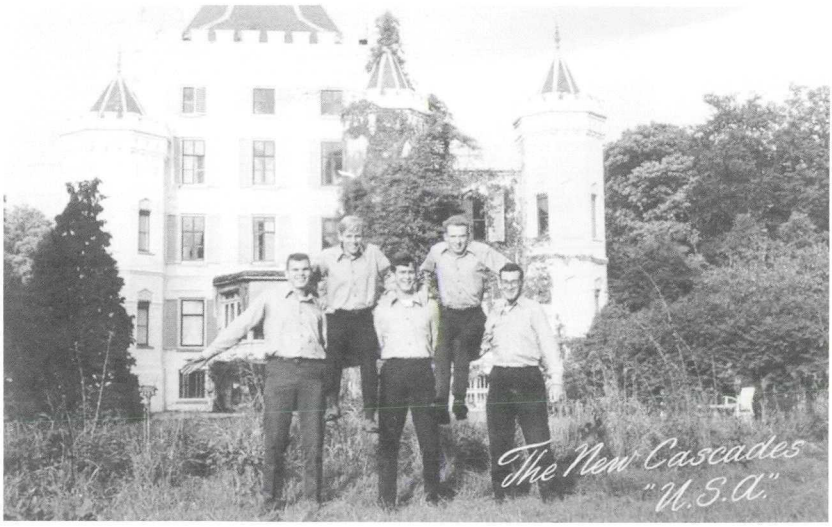

Publiciteitsfoto van The New Cascades - U.S.A., voor kasteel Sandenburg in Langbroek waar ze ook opgetreden hebben, omstreeks 1970. De groep trad behalve op CNA ook voor burgerpubliek in de provincie Utrecht op. Collectie Jim Nissen.

ken en het na te spelen repertoire was overal goed verkrijgbaar, evenals muziekinstrumenten en geluidsapparatuur. Op CNA waren die spullen een stuk goedkoper in de aanschaf. Reden te meer om daar contacten te hebben.

Jim Nissen was van 1967 tot 1970 op CNA gelegerd. Hij was fan van de nieuwste Britse en Amerikaanse popmuziek én van de Buffoons en de Cats, die hij van de radio en van CNA kende. Hij wierp zich op als manager van de CNA-rockband The New Cascades. Ze speelden actueel Brits en Amerikaans songrepertoire, in die tijd voornamelijk psychedelische rock en Rolling Stones nummers. Nissen liet promotiemateriaal drukken op briefkaarten en posters en nam contact op met muziekhandel Staffhorst in Utrecht, waar de lokale popmuzikanten kind aan huis waren. Via via regelde hij optredens in Amsterdam, Utrecht, Amersfoort en kleinere plaatsen, soms wel twee keer per weekend. Meestal hielden ze er ook nog wat aan over, samen rond de honderd dollar per keer. Door de week mochten ze van hun werkgever niet optreden.

Een van de hipste plekken voor een popgroep was indertijd Circus Boltini in Soest, waar alle bands van naam en faam speelden, en zowaar ook The New Cascades 'from the U.S.A'. Dat laatste hadden ze eraan toegevoegd om zich te onderscheiden van de Nederlandse popgroepen. Het was een informatieve mededeling met een niet te onderschatten effect. Ze hadden geen platen en waren dus niet op de radio te horen, maar dankzij de promotie van Nissen kwamen ze er bij Boltini toch tussen. 'From the U.S.A.' was overigens in die tijd van de verscherpte Vietnam-protesten en andere tegencultuurele stromingen, niet overal een mooie binnenkomer. Nissen, in zijn hart een echte hippie, herinnert zich, dat hij de Nederlandse kapper op de basis wat extra betaalde om zijn haar niet al te kort te knippen, want hij wilde er juist in die jaren niet al te veel als een Amerikaan uitzien. Daar kreeg hij trouwens wel last mee: (te) lang haar was niet toegestaan op CNA. [26] Te lang haar bestond niet voor de bezoekers van café De Tregter aan de Oudegracht, hangout van de Utrechtse hippies, waar in de weekends ook vaak Amerikanen kwamen. CNA intensiveerde in die tijd de contacten met de lokale bevolking om meer begrip te kweken voor de Amerikaanse aanwezigheid. Dat leek toen meer nodig dan ooit. Alle voormalige CNA-ers die in 2002 via internet zijn gevonden en vervolgens via e-mail benaderd, zijn trouwens onverdeeld enthousiast over hun verblijf op Soesterberg. Ze typeren de algehele relatie tussen Amerikanen en Nederlanders als 'absolutely great' of met woorden van gelijke strekking. [27]

Inmiddels was er op CNA voor kinderen van CNA-ers een *teen club*, waar lokale jongeren als introducees bij konden. Ook was er een *audio club* gestart via welke CNA-ers muziekinstrumenten en -apparatuur konden aanschaffen. Ze konden er ook muziek kopiëren op cassettebandjes, een nouveauté, en ideaal om een eigen keuze aan muziek te verspreiden onder vrienden en bekenden. Jim Nissen vertelde dat hij vaak platen en cassettes uitwisselde met zijn Nederlandse vrienden en vriendinnen. Muziek was volgens hem heel belangrijk, niet alleen uit pure muzikale interesse; als sfeermaker bij feestjes en om op te dansen is muziek onmisbaar. [28] Dat soort ontspanning is misschien

Jim Nissen (midden, met pilotenjack; CNA 1967-1970) met vrienden in de '55 Chevy. Collectie Jim Nissen.

wel des te belangrijker voor militairen op een buitenlandse missie.

In 1970 werkten er al duizend Amerikanen op CNA, meest jonge mannen en een enkele vrouw. Dat aantal zou vanwege de taakuitbreiding die in 1969 in was gegaan, binnen een paar jaar stijgen naar vierduizend. De kans dat uit eigen gelederen meerdere goede bands samengesteld konden worden, werd daardoor veel groter. Ook was het aantal zwarte Amerikanen op CNA aanmerkelijk toegenomen.

Hoog niveau

Begin jaren zeventig deed een Surinaamse soulband uit Amersfoort, met drie zwarte zangers van CNA en een blanke trompettist/saxofonist van CNA van zich spreken. De naam van de groep, Liberation of Man, was bedacht op CNA. Gitarist Dave McDonald herinnert zich dat de Amerikanen de juiste sfeer wisten te creëren en 'omdat er goede zangers waren, had de begeleiding het wat dat betreft een stukje makkelijker. Dat was in feite een perfecte combinatie'. Hij merkte aan allerlei dingen dat de band serieuzer werd genomen dan 'willekeurige Antilliaanse, Surinaamse of Nederlandse muzikanten die in dezelfde stijl muziek maakten, want geen Nederlander kon zomaar zeggen [...] "Ik weet waar ik het over heb". Dus het gaf ook iets meer standing, iets meer status aan het gebeuren, want het waren Amerikánen die zongen.' [29]

Niet alleen was het 'hun muziek', ze hadden als zwarte Amerikanen ook minder problemen dan de zwarte nieuwe Nederlanders, die in het uitgaansleven vaak werden gediscrimineerd. Zelfs op een gegeven moment op zo grote schaal, dat de in 1978 naar Engels voorbeeld hier opgerichte organisatie Rock Against Racism het probleem aan de kaak stelde. [30] Daarbij onderzocht zij ook een aantal Utrechtse discotheken. Club Cartouch, open gegaan in 1972, was een favoriete uitgaansplek voor CNA-ers, ongeacht hun huidskleur. Cartouch heeft in het Utrechtse veel betekend voor de acceptatie en promotie van de 'echte' zwarte dansmuziek; de club engageerde ook regelmatig bands uit binnen- en buitenland, waaronder Liberation of Man. Zwarte Amerikanen van CNA hadden de beste papieren als het ging om meisjes versieren. Surinamers en Antillianen hadden wat dat betreft het nakijken.

In het begin speelde Liberation of Man louter nummers van zwarte Amerikaanse soul- en funkgroepen na. In de BX zochten de CNA-ers van de band de nieuwste platen in die genres uit, meestal voordat die in Nederland in de gewone platenzaken verkrijgbaar waren. Ze hadden dus een grote invloed op de muzikale identiteit van de band. Het eerste optreden buiten CNA deed Liberation of Man in 1973 in het nieuwe Utrechtse

De soul- en funkgroep van Camp New Amsterdam en Amersfoort/Utrecht Liberation of Man omstreeks 1975. Collectie Dave McDonald.

Theater Kikker, toen nog gevestigd aan het Janskerkhof achter de studentendiscotheek Woolloomoolloo. De zwarte soul/funkgroep 'van eigen bodem' was zo'n nieuw fenomeen, dat de roem haar vooruitsnelde.

Zoals elke zichzelf respecterende band wilde ook Liberation of Man op een gegeven moment eigen nummers schrijven en live spelen. Een sterk punt van de CNA-ers was dat ze de teksten in hun eigen taal schreven en zongen. De eerste single 'Bumpin' in the street' (1975) namen ze in eigen beheer op. De B-kant daarvan, 'Pretty dark woman' was een doorslaand succes bij het Surinaamse publiek dat in die tijd sterk in aantal aan het toenemen was. In Utrecht trad Liberation of Man op in soulclubs in wijkgebouwen en werfkelders. Een echt poppodium ontbrak nog. In het NV-Huis op de Oudegracht, het latere Tivoli, hield de Surinaamse Welzijns Stichting Utrecht SWSU kantoor. Daar trad de groep op in de Tuinzaal, waar ook bekende Nederlandse rockbands, zoals Herman Brood and his Wild Romance, stonden. Liberation of Man raakte bekend in kringen van de Nederlandse muziek- en media-industrie. Doorslaggevend was hun contact met Van Dijks Botenloods in Loosdrecht, midden in het toeristische watersportgebied, waar veel optredens van soulbands en talentenjachten plaatsvonden. Daar draaide Ferry Maat, de discjockey die vanaf 1972 de zwarte Amerikaanse muziek gepassioneerd promootte in zijn wekelijkse Soul Show op de radio. [31]

In 1976 dook de commerciële platenwereld op Liberation of Man: disco was de nieuwe rage uit Amerika en hier was een band die swingde als geen andere in Nederland en voor de helft bestond uit Amerikanen. Kassa! De singles 'Love's under control' en 'You're my number one', geschreven door een Nederlands productieteam, werden Top-40 hits. Liberation of Man werd daardoor nationaal en internationaal bekend, en kreeg optredens tot in het Oostblok toe. De band deed ook korte tournees naar Amerikaanse bases in het buitenland en trad in België op voor AFN-SHAPE. [32] De bandleden waren echter niet happy met hun gladde imago als discoband. De CNA-ers hadden vanaf het begin moeite met de producties die waren afgestemd op de zogenaamde doorsnee Nederlandse muzieksmaak. Ook de andere bandleden zagen er geen heil in, juist omdat ze muzikaal zo verwend waren geraakt. In 1979 hief de groep zichzelf op.

In zijn tijd had Liberation of Man maar één serieuze concurrent: American Gypsy (1974-1984). Deze groep, afkomstig uit Los Angeles en niet beroepsmatig gelieerd aan een Amerikaanse basis in Europa, bestond ook grotendeels uit zwarte Amerikanen. De band

speelde voornamelijk op Amerikaanse bases in Duitsland. Hun uitvalsplek was Zuid-Limburg, waar in Brunssum ook een Amerikaanse basis gevestigd was. Ze hadden ook twee hits en doorkruisten in Nederland hetzelfde circuit als Liberation of Man.

In 1981 kwamen de zwarte Amerikanen Forrest Thomas, trompettist en zanger, en de basgitarist C.C. Calhoun aan in Utrecht. De momenteel in Sneek woonachtige Thomas herinnert zich: 'Ik had verhalen gehoord over Europa, en de invloed van Amerikaanse muziek in Europa. Ik dacht je bent jong, je hebt de mogelijkheid: gewoon doen!' [33] Nederland was volgens hem de ideale voedingsbodem voor de funkmuziek van Future, zoals de band van Thomas en Calhoun heette. Ons land was net zo ontvankelijk voor Amerikaanse dansmuziek als Engeland, alleen, je kwam in Engeland als buitenlandse muzikant niet gemakkelijk aan een vergunning, laat staan een platencontract. En daar was het Future wel om te doen, dus kozen ze voor Nederland. Enkele muzikanten van het voormalige Liberation of Man kwamen in contact met de twee nieuw-gearriveerde Amerikanen en voegden zich bij Future. Hun tijdelijke uitvalsbasis was de Vrije Vloer, een gekraakte ruimte onder de parkeergarage aan het Utrechtse Paardenveld, eldorado voor kenners en liefhebbers van zwarte muziek. Dat nieuws bereikte natuurlijk ook CNA.

Future had een grote invloed op een snel groeiend aantal funkmuzikanten uit Utrecht en omgeving. De Novo Band uit Zeist kwam commercieel het verst met een paar dikke hits, terwijl Powerlight uit Utrecht in 1986 derde werd bij de Grote Prijs van Nederland. De beroemdste exponent van de impuls die voor een belangrijk deel dankzij CNA is gegeven aan de zwarte muziek in de provincie Utrecht, is de Urban Dance Squad. Deze groep, bestaande uit vijf muzikanten uit verschillende culturele windstreken, werd eind jaren tachtig internationaal toonaangevend in de ontwikkeling van het genre crossover, een heftig klinkende combinatie van zwarte (rap) en witte (rock) stijlen.

Een andere belangrijke, maar veel minder naar buiten toe geprofileerde muzikale invloed van CNA was *black gospel*. Deze klonk alleen in de kerk en was geen commercieel geproduceerde muzik of radiomuziek. Daar moest je dus lijfelijk bij aanwezig zijn wilde je het beluisteren en, wat bij black gospel volkomen normaal is ook al ben je geen muzikale held, zelf meezingen. Daar hoor je ritmisch met je hele lichaam bij te bewegen en op de tweede en vierde tel van de vierkwartsmaat te klappen. Vooral dat laatste is voor Nederlanders met weinig ervaring met

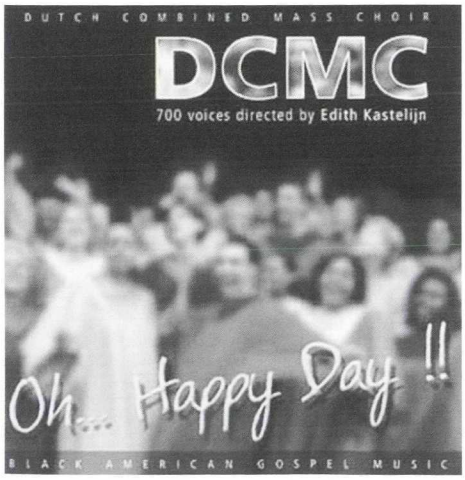

Het Dutch Combined Mass Choir DCMC uit Soest onder leiding van Edith Kastelijn maakte in 2001 de CD Oh...Happy Day!!. Kastelijn is voor zover bekend de eerste blanke vrouw in Nederland die dankzij haar contacten op Soesterberg de black gospel stijl leerde kennen, en sinds 1994 beoefent met een aantal door haarzelf opgerichte en gedirigeerde koren.

Amerikaanse muziek geen sinecure, want traditioneel heerst hier de sterke neiging dat te doen op de eerste en de derde tel, wat je nog altijd ziet gebeuren bij het publiek van volkse vaderlandse artiesten. Bij black gospel moet je je niet generen om tussen de gezongen regels door hardop enthousiaste kreten te slaken. Het is een geweldige uitlaatklep van energie in combinatie met devotie, een totale en lichamelijke manier van religieuze beleving die in Nederland tot dat moment eenvoudigweg niet voorkwam.
Edith Kastelijn uit Soest raakte via kennissen van CNA verslingerd aan black gospel. Ze bestudeerde en beoefende de stijl persoonlijk onder deskundige leiding. Na het vertrek van het 32ste in 1994 richtte zij niet minder dan vier black gospel koren op, die diverse CD's hebben gemaakt als Dutch Combined Mass Choir DCMC. De black gospel stijl wordt door DCMC, dat bestaat uit 'oude' en 'nieuwe' Nederlanders uit alle windstreken, op hoog niveau beoefend.[34]

The Wagon Wheels

Het was de countrymuziek die vanuit CNA de grootste uitstraling had naar de rest van Nederland. Het tijdschrift *Country Gazette*, opgericht in 1973, werd in de persoon van reizend verslaggever Hans van Dam een trouw bezoeker van de basis, vooral als er Amerikaanse artiesten waren ingevlogen. Dan ging Van Dam altijd met ze op de foto en die foto stond dan altijd in het blad. Voor abonnees van *Country Gazette* maar ook voor die van het meer recht in de leer zijnde *Strictly Country* (opgericht in 1971 en genoemd naar het radioprogramma van de NCRV dat vanaf 1965 wekelijks werd uitgezonden) waarvan de redactie in Zeist zat, was Camp New Amsterdam een begrip. Dat kwam vooral door countryband The Wagon Wheels. The Wagon Wheels bestond voor het merendeel uit CNA-ers. Het burger-countrypubliek kwam waarschijnlijk voor het eerst met ze in aanraking op 13 augustus 1972 tijdens het C&W/ Folk Festival van het Sociaal Cultureel Centrum 'De Leest' te Waalwijk. Op dat moment bestond de groep in andere samenstelling al een jaar of drie.
De tot Amerikaan genaturaliseerde Jerry Teeuwen was geboren in Soerabaja, naar Leiderdorp, Nederland gekomen in 1954 en in 1959 naar San Diego,

Ter: Hans van Dam, Hank Thompson en Cor Sonne

Op 6 mei j.l.trad in de N.C.O.club,in Camp New Amsterdam op Soesterberg,op de wereldberoemde Amerikaanse country zanger HANK THOMPSON,zoals altijd trouw begeleid door The Brazos Valley Boys.Uiteraard was COUNTRY GAZETTE ter plekke aanwezig om het optreden bij te wonen en om met Hank Thompson een interview te hebben.

Dit interview is ook tot stand gekomen,zij het i.s.m.Manfred Vogel van Deutschlandfunk.

Langs deze weg willen we Manfred hartelijk danken voor zijn hulp!Een dergelijke samenwerking zullen wij in de toekomst zeker weer op prijs stellen.

INTERVIEW

COUNTRY GAZETTE:Laten we beginnen met Uw levensverhaal! U komt oorspronkelijk uit WACO,Texas.Is dat juist?

Op 6 mei 1974 trad de countryzanger Hank Thompson op in de NCO Club op CNA en Country Gazette was erbij. Redactieleden van het muziektijdschrift zouden vooral in de jaren zeventig regelmatig bezoeken aan CNA brengen en er verslag van doen. Country Gazette, juni 1973, p. 11.

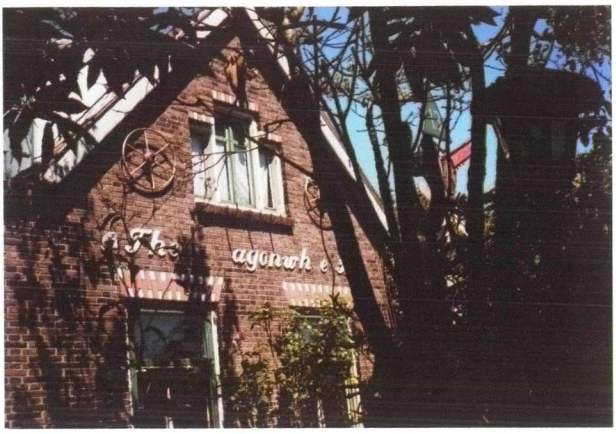

De naam van de CNA-countryband The Wagon Wheels (ook geschreven als Wagonwheels) leeft, enigszins gehavend door de tand des tijds, voort op de gevel van een huis aan de Nieuwe Weteringseweg (N 234) tussen Groenekan en Soest, ter hoogte van Bilthoven. Foto: Auteur, 2005.

Californië verhuisd. Hij kwam in juni 1972 als 25-jarige als administratieve kracht naar CNA en woonde in Soest. Deze gitarist van The Wagon Wheels tussen 1972 en 1978 vatte dertig jaar later het doel van de groep samen: 'Zelfgekweekt Amerikaans entertainment verzorgen voor de Amerikaanse strijdkrachten op CNA, in Duitsland en in België'. [35] The Wagon Wheels vulden met hun repertoire een leemte, aldus Teeuwen. Hij doelt op de nieuwste nummers van de country-artiesten Merle Haggard, Waylon Jennings, Freddie Fender en Ronnie Milsap. Pop/ rockgroep The Eagles werd mede dankzij The Wagon Wheels een vertrouwde naam en later ongekend populair in Nederland. Ongeveer tien keer per jaar traden The Wagon Wheels daarnaast voor burgerpubliek op, zoals op studentenfeesten in Utrecht, maar ook openbare optredens zoals in de IJsselhal in Zwolle, de Pasar Malam in Den Haag en het pretpark Bobbejaanland in België, waar cowboys het thema zijn. In een televisieprogramma over CNA waren ze een paar minuten in beeld, voor Nederlandse begrippen een ware mediadoorbraak. The Wagon Wheels begonnen in die tijd te merken dat er een heuse countryscene aan het ontstaan was in Nederland en dat die fanatieker was dan zij zelf gewend waren. [36] De groep van CNA stond garant voor een relaxte sfeer, ze maakten grapjes en spoorden het publiek aan tot dansen. Soms kwamen Nederlanders het podium op om te vragen welke nummer ze speelden, en van welke artiesten. [37] Regelmatig speelden ze verzoeknummers, iets waar Nederlandse bands zich vaak een beetje voor schamen. Teeuwen: 'Iedereen ging uit zijn dak! We speelden wat ze wilden horen: authentieke Amerikaanse muziek.' [38]

Muzikaal gingen de Nederlandse countrygroepen in die tijd met sprongen vooruit. Niet alleen ging het uitstekend met de countrybands uit de buurt van Soesterberg, zoals The Sommerset uit Zeist en de Continental Uptight Band en Tenderfoot uit de stad Utrecht, maar ook elders in het land. [39] The Tumbleweeds uit Waalwijk scoorden in 1975 een internationale hit met 'Somewhere between' van Merle Haggard. Pussycat uit Zuid-Limburg deed dat in hetzelfde jaar op nog grotere schaal met het originele nummer 'Mississippi'. Tegenwoordig houdt de Utrechtse groep The Yearlings de countryvlag hoog.

Ook de countrydanswereld kreeg een sterke impuls. In 1972 werd de Nederlandse Square & Round Dance Vereniging NSRDV opgericht. Deze organiseerde lessen en

Aan de kruising van de N 238 en 237 werd in 1987 dankzij de aanwezigheid van enkele duizenden Amerikanen in de omgeving, de eerste McDrive van McDonalds van Nederland geopend. Foto: Auteur, 2005.

workshops en promootte het countrydancen in het maandblad *Keep Smiling*. In 2005 zijn er ongeveer 25 square-dancegroepen actief, waaronder ook nog steeds de eerste, de Holland Windmillers. Het aantal linedance-groepen is vele malen groter. Nederlandse groepen slepen regelmatig prijzen in de wacht op internationale concoursen.

Voor altijd samen

In 1976 richten CNA-ers de Friendship Alliance Foundation op. De contacten tussen de Amerikanen en de lokale bevolking waren nog altijd uitstekend, ondanks de aanhoudende geluidsoverlast op onbewolkte dagen. [40] In 1984 kreeg CNA een sterkere zendmast, ook voor televisieontvangst, zodat binnen een straal van twintig kilometer van 's middags vier tot 's avonds half twaalf Amerikaanse tv-programma's konden worden bekeken. In 1986 kreeg CNA eindelijk een eigen AFN radiostation en deejays: Eagle FM. Een primeur voor Nederland op een ander gebied was de McDrive van McDonalds die in 1987 op de hoek van de N 237 en de N 238 werd neergezet, op een steenworp afstand van de Wolfhounds-stamkroeg Spitfire. Niets wees erop dat het verblijf niet permanent zou zijn.

Twee jaar later kwam er toch nog onverwacht een eind aan de Koude Oorlog. CNA werd vervolgens in fasen ontmanteld. Ook de omgeving leek te reageren op het vertrek. 't Zwaantje werd in 1992 onder de naam The Oriental Swan een Chinees restaurant. De Utrechtse discotheek Cartouch ging in 1993 in Amsterdam verder onder de naam Escape. In januari 1994 vertrokken de laatste Amerikanen en ze namen ook hun eigen radio- en tv-station mee. Nederland was in die tijd al zo veramerikaniseerd op muziekgebied, vooral door het in 1981 gelanceerde Amerikaanse videoclipstation MTV en de opkomst van de commerciële omroepen, dat dat geen wezenlijk verschil meer maakte.

We'll meet again

Van 29 april tot 5 mei 2004 hielden ongeveer honderd voormalige CNA-ers een reünie op Soesterberg. [41] Ze kregen een rondleiding op de basis, waar vrijwel geen restanten van de Amerikaanse infrastructuur meer zijn. Ook ging het langs de buitenexpositie op

Vliegbasis Soesterberg wordt intensief bewaakt door familie van de Wolfhound, waarmee de continuïteit van de Amerikaanse tijd naar de huidige in zekere zin blijft gewaarborgd. De popsong 'Who let the dogs out' (2000) van The Baha Men, dat sinds enige jaren het lijflied is van de Wolfhounds die anno 2005 in Duitsland zijn gestationeerd, is hierop onbedoeld ook van toepassing. Foto: Auteur, 2005.

het Militaire Luchtvaart Museum waar diverse Amerikaanse toestellen staan, bewaakt door de Wolfhound-mascotte. Het monument ter markering van veertig jaar CNA op Soesterberg werd voor de eerste keer bezocht. Het bestaat uit een abstract zilverkleurig metalen kunstwerk van Piet Slegers uit 1996 dat prominent langs de A28 ter hoogte van Zeist staat. De Amerikaanse gasten eindigden hun trip met een bezoek aan slijterij Rob Brouwer in Soesterberg die exclusief 'Slokje Soesterberg' jonge jenever verkoopt met op het etiket drie Amerikaanse gevechtsvliegtuigen in stuntformatie, en voor de dames het kruidenbittertje 'Soesterberg's Opvliegertje', met op het etiket twee luchtmachthelicopters.

Het liedje 'Who let the dogs out' van The Baha Men, met de gimmick van de ritmisch blaffende honden, is tegenwoordig het lijflied van de Wolfhounds. Deze zijn anno 2005 op de Duitse basis Ramstein, sinds 1973 het Europese hoofdkwartier van United States Air Force Europe USAFE (*you safe*), gestationeerd. [42] Tot lied van de strijdkrachten heeft 'Hound dog' van Elvis het nooit geschopt, maar de tijden zijn dan ook ingrijpend veranderd en popmuziek is geen monopolie van jongeren meer, laat staan van een maatschappelijke klasse.

Tegenwoordig verkoopt de Koninklijke Luchtmacht een 'product' en het heet Airpower. Zoals de popgroep The Spice Girls haar product Girlpower noemde. De taak is verlegd naar ondersteuning van humanitaire hulpverlening. De grenzen van de inmiddels ook door de Koninklijke Luchtmacht deels uitgeklede Vliegbasis Soesterberg worden nog altijd gemarkeerd door ijzeren hekken en om de zoveel meter waarschuwingsborden met 'Verboden Toegang. Gevaarlijk. Bewaking met Honden'. Een afstammeling van Midas zet de boodschap kracht bij. In het wachthuisje bij de slagboom aan de ingang van de basis staat een ghettoblaster.

Conclusie

Tijdens de Wederopbouw was de kans levensgroot aanwezig dat Nederland zou terugvallen in vooroorlogse toestanden van verzuiling, elitair anti-Amerikanisme en cultureel revisionisme, in de vorm van blokfluiten en volksdansen. Van de vele facetten van de vooral voor jongeren zo aantrekkelijke culturele uitstraling van CNA naar Soesterberg en omgeving, is het raakpunt 'muziek', met alles wat daarmee samenhangt, één van de belangrijkste, om niet te zeggen het belangrijkste geweest. Veertig

Gevechtsvliegtuig van het 32ste, tentoongesteld op het Militaire Luchtvaart Museum op Kamp van Zeist, Soesterberg. Foto: Auteur, 2005.

jaar is een periode waarin de omgeving zich echt kan instellen op de gasten en vice versa. Als beide partijen daarin geïnteresseerd zijn en er ook nog eens baat bij hebben, loopt het al snel op rolletjes. Vooral de eerste tien jaar vertegenwoordigde CNA iets bijna exotisch, omdat de Amerikaanse muziek nog niet de reguliere media beheerste. Daarna kwam de wisselwerking steeds meer in balans.

Tot slot nog iets over de primaire bronnen waarop 'Door het geluid' is gebaseerd. Het CNA-archief werd meegenomen naar de Verenigde Staten, maar dat heeft uiteindelijk weinig verschil gemaakt. Veel informatie over een onderwerp dat sowieso de officiële militaire annalen niet haalt, kon nog uit de eerste hand verkregen worden. Internet fungeerde als moderne tamtam om contact te leggen met voormalige CNA-ers. Deze wisten zich relevante dingen te herinneren over het muziekleven op CNA, de door muziek aangejaagde contacten tussen Amerikanen en Nederlanders en het uitgaansleven in Soesterberg en wijde omgeving. Het onderzoek van Natasja Oosten naar het muziekculturele aspect van wat elders zo beeldend 'De inpoldering van Amerika' is genoemd, heeft de Utrechtse cultuurgeschiedenis vanuit een unieke aanvliegroute weer een beetje meer ingekleurd. [43]

Literatuur

Bouwman, 1994 ▸ F. Bouwman (comp.), *Hit Dossier, 6e Editie, 1939-1994*, Haarlem, 1994.
Briley, 1984 ▸ V. Briley, *History of the 32D TFS (Camp New Amsterdam) and Soesterberg AB, The NL 22 DEC 1939-30 JUN 1984*, New York, 1984 (Interne US AirForce informatiebrochure).
Guralnick, 1999 ▸ P. Guralnick, *Careless Love. The Unmaking of Elvis Presley*, Londen, 1999.
Jonker, Kooijman en Van Rossem, 1993 ▸ E. Jonker, L. Kooijmans en M. van Rossem (red.) *Een tevreden natie. Nederland van 1945 tot nu*, Baarn, 1993.
Loeber en Sprenger, 1984 ▸ H. Loeber en G. Sprenger (red.) *32TFS. Het enige 'koninklijke' Amerikaanse squadron*, Dieren, 1984.
Mutsaers, 1987 ▸ L. Mutsaers, *Pop Utrecht. 30 Jaar Popmuziek in Utrecht 1956-1986*, Utrecht, 1987.
Mutsaers, 1989 ▸ L. Mutsaers, *Rockin' Ramona. Een gekleurde kijk op de bakermat van de Nederpop*, 's Gravenhage, 1989.
Mutsaers, 1998 ▸ L. Mutsaers, *Beat Crazy*, Utrecht, 1998 (dissertatie UU).
Oosten, 2003 ▸ N. Oosten, *Sound barriers, sound carriers*, Universiteit Utrecht, doctoraalscriptie, 2003.
RMAM, 1984 ▸ *Reconnaissance Military Aviation Magazine, Wakend boven Nederland. De geschiedenis van het Amerikaanse 32ste Squadron*, De Bilt, 1984.
Shorto, 2004 ▸ R. Shorto, *The Island at the Centre of the World*, New York, 2004.
Staden, 1974 ▸ A. van Staden, *Een trouwe bondgenoot. Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap 1960-1971*, Amsterdam, 1974 (dissertatie UvA).
Steendelaar, 1993 ▸ J. Steendelaar, *Het gezicht van Nederland. Soest*, Abcoude, 1993.

Noten

Verwijzingen naar 'Oosten 2003' voeren terug op door Oosten aangelegd bronnenmateriaal (interviews via persoonlijk onderhoud, telefoon of e-mail), internetsites van oud-militairen van CNA, internetsites over AFN, hitparades en artiesten. Geen expliciete bronvermelding betekent: gebaseerd op Oostens tekst, in de vorm van hier niet-geciteerde primaire bronnen, en secundaire of tertaire bronnen. Waar zinvol worden literatuur- en mediabronnen opnieuw vermeld; waar vermeld betreft het expliciete aanvullingen. Kopieën van Oostens onderzoek *Sound Barriers, Sound Carriers* bevinden zich in de Masterthesiscollectie van de Letterenbibliotheek van de Universiteit Utrecht en in het Mediacentrum van het Nationaal Pop Instituut te Amsterdam.

1. Geschiedenis van het Amerikaanse volkslied o.a.: www.gbjann.com/anthem/history.htm, www.miketodd.net/encyc/anthem.htm en http://jeff.pasleybrothers.com/writings/pasley1800.htm.
2. Oosten, 2003, 23. Citaat zoals uit de mond van Matthews opgetekend in *Soester Courant*, 19 nov. 1954.
3. Oosten, 2003, 23. Citaat uit verslag van *Soester Courant*, 19 nov. 1954.
4. Oosten, 2003, 23. Citaat zoals uit de mond van Staf opgetekend in *Soester Courant*, 19 nov. 1954.
5. De geschiedenis van het 32ste is beschreven in een 22 pagina's tellend boekje in A5 formaat, getiteld *History of the 32D TFS*, samengesteld ter informatie van de militairen op Camp New Amsterdam. In augustus 2005 kwam een fotokopie van het hier verloren gewaande boekje boven water. De twee Nederlandse boeken over de geschiedenis van het 32ste (Loeber/Sprenger en RMAM) blijken beide terug te gaan op deze originele uitgave van de geschiedkundige afdeling van de Amerikaanse Airforce (Briley). Er was niet vanaf het begin sprake van het 32ste. Aanvankelijk was op CNA het Amerikaanse 512th gestationeerd vanuit RAF Manston, Engeland; op 8 sept. 1955 werd officieel het 32d FDS Fighter Day Squadron gestationeerd, dat in 1958 werd getransformeerd tot 32d TFS Tactical Fighter Squadron. 'Tactisch' is een vakterm voor 'offensief'.
6. Shorto, 2004. Aanvulling op Oosten. Deel van deze toenmalige 'handelswaar' werd in de twintigste eeuw relevant voor de muziekgeschiedenis. De Afro-Amerikaanse gemeenschap als onuitputtelijke bron van steeds weer nieuwe populaire genres; tabak als populair genotmiddel in de jongerencultuur gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw, en de beverstaart als gadget voor aan het zadel van de nozembrommer in de jaren vijftig, begin zestig.
7. Oosten, 2003, 25. Bron: RMAM, 1984, 43-44.
8. Oosten, 2003, 19, naar Steendelaar, 1993, 54-58. Gebruikt voor de Soesterbergse geschiedenis.
9. http://www.war1418.com/refugees/english/vluchtelingen/pag05.htm.
10. Folder 'Militaire Luchtvaart Museum 2005. Tentoonstellingen & Evenementen'. Niet te verwarren met *Camp Zeist* waar begin 21ste eeuw het Lockerbie-proces plaatsvond in een Internationaal Gerechtshof dat tijdelijk was ingericht op weer een andere terrein, niet ver daarvandaan.
11. Folder '50 Jaar Koninklijke Luchtmacht. Van collectieve verdediging tot mondiaal maatwerk', uitgave van Militaire Luchtvaart Museum, Kamp van Zeist, Soesterberg. Ook: www.militaireluchtvaartmuseum.nl.
12. Het Officierscasino werd in 1941 door de Duitsers gebouwd. De marmeren vloer van de ontvangsthal was een geschenk van Mussolini. Het is het enige gebouw van de nazi's dat nog bestaat in Nederland. Bron: A-4tje met info over Officierscasino, ongedateerd, geen auteur vermeld, kopie 17 augustus 2005. Aanvulling op Oosten.
13. Spelling en interpunctie volgens origineel.
14. Oosten, 2003, 21; Bron: Staden, 1974.
15. Oosten, 2003, 21. *Soester Courant*, 1 okt. 1954.
16. Oosten, 2003, 22. *Soester Courant*, 5 nov. 1954.
17. Oosten maakte voor algemene historische context gebruik van: E. Jonker, L. Kooijmans en M. van Rossem (red.) *Een tevreden natie. Nederland van 1945 tot nu*, Baarn, 1993.
18. Mutsaers, 1989, behandelt geschiedenis van Indorock en –pop in Nederland en Duitsland.
19. Bouwman, 1994, passim (hit-informatie). Alle titels ouder dan 1956 zijn bij benadering van hun histatus voorzien in Bouwman. In maart 1956 begon het weekblad *Elsevier* als eerste met het afdrukken van een hitparade, maar pas in januari 1965 gaf Radio Veronica voor het eerst zijn 'gedrukte exemplaar' van de Top-40 uit, de eerste officiële Nederlandse hitlijst op basis van verkoopcijfers en airplay.
20. Oosten, 2003, 93, zoals geciteerd uit *Tuney Tunes*, maart 1953, 54.
21. Het tv-actualiteitenprogramma NOVA maakte er in 1997 een documentaire over. Mieke Stemerdink van De Gigantjes maakte er in datzelfde jaar een theaterprogramma over en er verscheen een boekje bij: *De Terugkeer van Jayne Mansfield in Nederland*. Aanvulling op Oosten.
22. Guralnick, 1999, 9-53, het hoofdstuk 'Germany. Marking Time'. Paragraaf over Elvis hierop gebaseerd. Aanvulling op Oosten.
23. Oosten, 2003, 41. Jos Stellings verhaal over zijn jeugdige fascinatie voor Amerikaanse muziek komt in diens eigen woorden voor in: B. van den Hoed, *De Plek. Eenentwintig Utrechtse stadsgezichten*, Utrecht, z.j., 13-15 ('Camera Obscura: het cafetaria van Jos Stelling') en verscheen eerder in het *Utrechts Nieuwsblad* (1987).
24. Mutsaers, 1989, 106-107.
25. Oosten, 2003, 47. Telefonisch interview door Oosten, 9 juli 2002.
26. Oosten, 2003, 51. E-mail aan Oosten, 14 aug. 2002.
27. Oosten, 2003, 53. Citaat uit E-mail van Ron Ruiz (CNA 1969-1973) aan Oosten, 7 aug. 2002.
28. Oosten, 2003, 55. E-mail aan Oosten, 14 aug. 2002.
29. Dit en vorig citaat: Oosten, 2003, 61. Interview 28 april 2002.

30. Mutsaers, 1998, 185.
31. Mutsaers, 1998, 163-166.
32. SHAPE staat voor Supreme Headquarters Allied Powers Europe. Dit station zond vanaf 1967 de uit Frankfurt afkomstige AFN programma's uit vanaf een zender in het Belgische Chièvres. In 1974 richtte AFN SHAPE een eigen station in bij Mons, met een bereik van de hele Benelux plus het westelijk deel van Duitsland.
33. Oosten, 2003, 66. Interview 5 maart 2002.
34. Professor in de *Black American Music Studies* Portia Maultsby van Indiana University te Bloomington was in 1998 drie maanden Belle van Zuylen-professor aan de Universiteit Utrecht en leerde in die tijd Edith Kastelijn en haar koren kennen en prees de kwaliteit ervan. Eigen informatie. Zie voor DCMC: http://home.wanadoo.nl/friendship/pages/gospel1/htm.
35. Oosten, 2003, 80-81. E-mails aan Oosten, 4 juni en 26 juni 2002. Vertaling: Mutsaers.
36. Oosten, 2003, 81; Interview Ron McCoy van The Wagon Wheels in *Country Gazette*, augustus 1973, 18.
37. Oosten, 2003, 82. E-mail Jerry Teeuwen aan Oosten, 26 juni 2002.
38. Oosten, 2003, 83. Idem. Vertaling: Mutsaers.
39. Mutsaers, 1987, 62-63.
40. *Rapport Lawaaibelasting 1970-1972*, Utrechts Archief inventaris 5227,. nr. 4435 en *Interimbeleid Zonering Vliegbasis Soesterberg 1979-1982*, Utrechts Archief inventaris 5227, nr. 3060.
41. http://www.slobberinwolfhounds.com/reunion.htm.
42. Webmaster van de Slobberinwolfhounds site in e-mail aan Oosten, 14 aug. 2005. Ramstein is ook de naam van een band.
43. Martijn Govers, *De inpoldering van Amerika. Bluegrass in Nederland*, Universiteit Utrecht, doctoraalscriptie, 2001, begeleiding Lutgard Mutsaers. Door Prof. Dr. Gabi Troeger-Weiss werd in 2001-02 een uitgebreid onderzoek verricht naar de impact van de vergelijkbare Amerikaanse militaire aanwezigheid in Duitsland, waarbij echter de focus muziek ontbreekt. http://www.uni-kl.de/FG-RuR/forschung/ramstein/ramstein.html.

Het jaarboek Oud Utrecht tachtig jaar

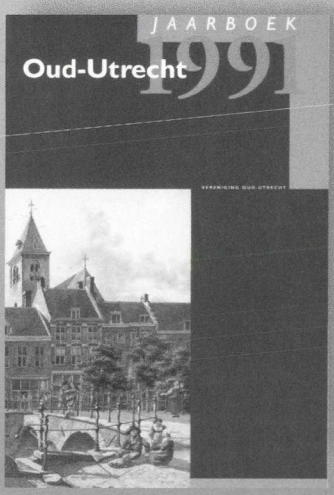

Fred Vogelzang

Aan het einde van de 19de eeuw werden er diverse historische verenigingen opgericht in de grotere steden van Nederland. Een van de belangrijkste producten waarmee die verenigingen zich profileerden was een jaarboek, een verzameling van langere artikelen over historische onderwerpen betreffende hun werkgebied. Utrecht volgde vrij laat met de oprichting van een historische vereniging, en de reden daarvoor is niet helemaal duidelijk. In de meeste verenigingen speelden de lokale archivarissen een grote rol, ook al omdat zij werden gezien als belangrijke leveranciers van artikelen voor de uit te geven jaarboeken. De Utrechtse archivaris, van zowel gemeente als rijk, S. Muller Fzn, gezien als een reus onder zijn vakbroeders, voelde zich ongeschikt om in een historische vereniging een belangrijke rol te spelen. Misschien durfde Utrecht het niet aan om zonder zijn beroemde archivaris een vereniging te beginnen. Meteen na zijn dood werd de Vereniging Oud-Utrecht opgericht. De nieuwe historische vereniging besloot zonder enige discussie tot de uitgave van een jaarboek, in het eerste nummer waarvan diverse artikelen van en over S. Muller Fzn werden opgenomen. Sindsdien heeft Oud-Utrecht ieder jaar (met een enkele uitzondering) een jaarboek het licht doen zien en heeft dat jaarboek ook een belangrijke plaats verworven als naslagwerk voor historisch geïnteresseerden. Wat uiterlijk betreft is er het een en ander veranderd, de inhoud komt meestal tot stand zoals dat in 1925 ook al gebeurde: zonder vooropgezet plan. Wel hebben redacties gepoogd om themanummers samen te stellen, maar de historici die het onderzoek uitvoeren en de artikelen schrijven, laten zich blijkbaar slecht sturen. Aan de andere kant levert deze 'wilde geschiedenis' afwisselende en verrassende jaarboeken op.

Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Utrecht en Leiden en was daarna een aantal jaren werkzaam als docent en wetenschappelijk onderzoeker aan de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. Vervolgens trad hij in dienst bij de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed, nu Erfgoedhuis Utrecht, als consulent regionale geschiedenis. In die functie ondersteunt hij professionele en vrijetijdshistorici die zich bezig houden met de geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Hij is betrokken bij diverse publicaties en series op dat gebied.

De geschiedenis van het Jaarboek Oud-Utrecht hangt nauw samen met de geschiedenis van de gelijknamige historische vereniging. Dat lijkt voor de hand te liggen, want het jaarboek is uitgave van die vereniging, maar het spreekt zeker niet vanzelf: er bestaan tientallen historische verenigingen die het zwaartepunt van hun inspanningen op heel ander gebied concentreren dan de uitgave van een jaarboek. Voor de Vereniging Oud-Utrecht is het jaarboek echter altijd van groot belang geweest, al zijn de redenen daarachter moeilijk boven water te halen. Om een geschiedenis van dat jaarboek te schrijven zijn weinig bronnen beschikbaar en die gaan niet expliciet in op de keuze voor het jaarboek. Het gaat daarbij vooral om de notulen van het verenigingsbestuur, hoewel na een paar decennia daarin maar weinig over het jaarboek wordt gerept. Van de verschillende redacties zijn nauwelijks notulen overgeleverd, wat het onmogelijk maakt de rol van de individuele redactieleden uit de doeken te doen. De inleidingen op de jaarboeken zelf zijn vaak zeer summier. In dit artikel wordt vooral ingegaan op de rol van bestuur en redacties bij de totstandkoming van de verschillende jaarboeken en de relatie met de doelgroep en de auteurs. Een inhoudelijke analyse van de jaarboeken voegt niet veel toe, omdat de jaarboeken vooral 'toevallig' ontstaan en het de onderscheiden redacties nooit is gelukt daarin een sterk bepalende rol te spelen.

Genese

Toen op 5 februari 1923 de toenmalige Utrechtse burgemeester J.P. Fockema Andreae een aantal historisch *angehauchte* heren ten stadhuize uitnodigde om te praten, was dat omdat 'van verschillende zijden in den laatsten tijd de wenschelijkheid betoogd [was] om te komen tot de oprichting van een Vereeniging, die zich met de historie van Utrecht zou bezighouden en o.a. in een jaarboekje de uitkomsten van geschiedkundige nasporingen zou neerleggen'.[1] Vanaf het allerprilste begin was dus de uitgave van een jaarboekje een centrale activiteit van de nieuw op te richten vereniging. Die keuze werd niet met redenen omkleed. Misschien was het zo overduidelijk voor de oprichters dat een jaarboekje bij een historische vereniging hoorde dat daarover niet expliciet gesproken hoefde te worden. Misschien kwam het ook door de verenigingen waar men zich had geörienteerd. Men was te rade gegaan in Amsterdam (het Genootschap Amstelodamum) en Den Haag (Die Haghe), die beide een jaarboek het licht deden zien. Dichter bij huis werd door het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake al sinds 1913 een jaarboekje uitgegeven. Niftarlake verschilde in zoverre van het nieuwe Oud-Utrecht dat het een regionale vereniging was: Oud-Utrecht koos bij de oprichting expliciet om zich te beperken tot de stad Utrecht en omstreken. Provinciaal werkte de in 1897 opgerichte Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht Gelre, die in veel opzichten een tegenhanger van Oud-Utrecht was en een vergelijkbare doelstelling had: het bevorderen van de beoefening van de geschiedenis. Ook Gelre legde daarbij veel nadruk op publicaties. Zij gaven bijdragen en mededelingen uit en daar-

naast een serie *Werken*. De bijdragen en mededelingen fungeerden als een soort jaarboek, terwijl de *Werken* een serie bronnenpublicaties vormden. In de geschiedwetenschap van dat moment was het adagium, dat goede geschiedschrijving gebaseerd moest zijn op goed bronnenonderzoek: op veel plaatsen werd dan ook hard gewerkt aan de uitgave van oorspronkelijke bronnen. Ook de Utrechtse hoogleraar Otto Opperman (benoemd in 1909) was daarvan een belangrijke exponent, die van grote invloed was op de methodiek van het historisch onderzoek. Opperman was aanvankelijk als archivaris werkzaam geweest en het is dan ook logisch dat hij veel nadruk legde op het gebruik van archiefbronnen. Ook bij de oprichting van Gelre hadden archivarissen een hoofdrol gespeeld en de uitgave van bronnen door die vereniging is daarom niet verbazingwekkend. Bij Niftarlake gebeurde dat niet: die vereniging kwam voort uit de sociale bovenlaag en dat weerspiegelt zich ook in de gekozen onderwerpen in haar jaarboekjes: tot op de dag van vandaag is er veel aandacht voor buitenplaatsen en kastelen. Oud Utrecht koos dus net als Gelre voor een jaarboek, maar niet voor de uitgave van bronnen. Dat kan te maken hebben met de onduidelijke rol van de Utrechtse archivaris Samuel Muller & Fzn.

Utrecht liep namelijk flink achter bij de oprichting van een eigen historische vereniging: Den Haag was daartoe al in 1890 overgegaan, Dordrecht in 1892, Amsterdam volgde in 1900, Haarlem in 1901 en Leiden 1902. Het zou in de lijn der verwachting hebben gelegen dat Utrecht toen eveneens een historisch genootschap had opgericht. Temeer omdat de buurstad Amersfoort al sinds 1878 over een dergelijke vereniging beschikte, al lag daar het zwaartepunt van de activiteiten bij het oprichten en instandhouden van een eigen museum. In Utrecht, zo gaat wel het verhaal, werd de oprichting van een historische vereniging tegengehouden door Muller & Fzn. Hij was gemeentearchivaris van Utrecht, een baan die hij later combineerde met die van rijksarchivaris. Zonder de zegen van de archivaris, die bovendien in zijn vakgebied als een reus werd beschouwd en overal (inclusief het jaarboekje van Niftarlake!) publiceerde, kon een Utrechtse geschiedkundige vereniging niet levensvatbaar zijn, zo leek het gevoelen in de stad. Voor deze obstructieve rol van Muller pleit het feit, dat Oud-Utrecht luttele maanden na zijn dood werd opgericht, alsof men op zijn verscheiden heeft moeten wachten. Maar juist het jaarboek ontzenuwt deze theorie. Het eerste jaarboek staat bol van de eerbetonen aan Muller en bevat enkele postume bijdragen van de Utrechtse archivaris. In de inleiding wordt zelfs over Muller gezegd, dat hij juist wel graag een historische vereniging had zien ontstaan, maar dat hij als persoon ongeschikt was om daarin een rol te spelen. Hij ontving grote waardering bij vakbroeders, maar kon buiten die kring weinig mensen voor zich winnen. Hij voelde dat hij niet in staat zou zijn om mensen te enthousiasmeren lid te worden van een dergelijke vereniging. Het is wel ironisch dat hij juist in zijn wetenschappelijk werk daartoe wel in staat bleek: dat wordt door een latere historicus getypeerd als concreet, tastbaar en essayistisch, juist niet zwaar wetenschappelijk.[2]

Geschiedenis in het wild

Over het nut van de uitgave van een jaarboek is binnen Oud Utrecht nooit getwijfeld. Als rechtgeaarde historische vereniging kon Oud-Utrecht niet bij haar medeverenigingen in den lande achterblijven en moest er een jaarboekje komen. Over opzet en inhoud van een jaarboek werd ook al niet gediscussieerd: blijkbaar waren de heren van het eerste uur zo bekend met het verschijnsel, dat alleen over de omvang werd nagedacht. En die werd vooral bepaald door de te verwachten inkomsten uit contributies. Veel werd daarbij verwacht van het jaarboek: dat zou de grote trekker van de vereniging moeten zijn. Ondanks die belangrijke rol worden vanaf het begin de jaarboekjes *'a l'histoire sauvage'* samengesteld, of zoals ook over de Gelderse *Bijdragen en mededelingen* wordt gezegd, er lijkt geen vastomlijnd plan aan de jaarboekjes ten grondslag te liggen, het verleden is 'publiek jachtdomein'.[3] De redactie bepaalde geen beleidslijn, bedacht geen onderwerpen maar stelde zich afwachtend op. Potentiële auteurs konden hun stukken aanmelden en na overleg met de redactie werden die al dan niet geplaatst. Meestal wel, omdat de stroom artikelen nooit zo groot werd dat er sprake was van ruime keuze. Daarmee maakte de redactie zich echter wel afhankelijk van het toeval en dat is terug te zien aan de bijdragen. Er is geen heldere opzet of lijn in te herkennen. De betere amateur verhaalt over een detail dat hem toevallig heeft getroffen, af en toe wordt een hooggeleerde verleidt om enige onderzoeksresultaten aan het papier toe te vertrouwen.

Reeds in april, een maand na de oprichtingsvergadering, werden de historici K. Heeringa, W.C. Schuylenburg (de gemeentearchivaris) en C.W. Wagenaar tot de eerste redacteuren benoemd, zoals in het vlak daarvoor vastgestelde huishoudelijk reglement was aangekondigd. Dat een archivaris zitting had (en dat zou eigenlijk altijd zo blijven) geeft aan, hoe sterk de band was tussen archiefdienst en vereniging. Juist van de archivaris, die dicht op de bronnen zat, was een regelmatige stroom publicaties te verwachten. Niet alle archivarissen zouden, tot verdriet van de mederedactieleden, aan die verwachting voldoen. De keuze voor deze redactieleden was een garantie voor hoge kwaliteit van de bijdragen, maar leek weinig concessies te doen aan het brede publiek. Dat blijkt ook wel uit de inhoud van het eerste jaarboekje. Dit was het eerste product van de vereniging waarmee men naar buiten trad, een visitekaartje en tevens propagandamid-

W.C. Schuylenburg, gemeentearchivaris van Utrecht (1919-1940). Schilderij door Otto van Rees. HUA, Icon.Atlas, neg. C. 37.697

W. Graadt van Roggen (1879-1945), oud-hoofdredacteur van het Utrechts Dagblad en secretaris van de Jaarbeurs. Foto door F. Kramer. HUA, Icon. Atlas, neg. C 1582A.

del, waarmee de Utrechtse bevolking moest worden geënthousiasmeerd. Volkskundige Catharina van de Graft kwam met een artikel over de opvoeringen van het driekoningspel van Herodus dat in de vijftiende eeuw in de Dom was opgevoerd, compleet met tekstcitaten. Redacteur Heeringa stelde een ingewikkelde kwestie aan de orde, die tot op de dag van vandaag de gemoederen in Utrecht flink kan verhitten: de loop van de Rijn rondom de stad. Ook verenigingsvoorzitter W. Bannier deed een duit in het zakje met bijdragen over het Utrechtse stadsbanier en over schoorsteenmantels. Bannier was in het dagelijks leven leraar geschiedenis aan het Utrechtse gymnasium en schreef ook een In memoriam voor archivaris S. Muller. De aanduiding jaarboekje is waarschijnlijk ingegeven door het formaat en niet vanwege de omvang (123 pagina's) of zoals uit bovenstaande blijkt, het niveau van de bijdragen. De oplage was 300 stuks, de prijs 3 gulden. Al in dit eerste nummer was een stadskroniek opgenomen: een lijst met de belangrijkste gebeurtenissen die in Utrecht het jaar ervoor hadden plaatsgehad.[4]

Het jaarboekje had dus – in ieder geval bij de leden van het verenigingsbestuur – onder meer als taak de bekendheid van de vereniging te vergroten. Voor de publicitaire taak had men een geschikte kracht weten te strikken in de persoon van de oud-hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad* en secretaris van de jaarbeurs, W. Graadt van Roggen, die dankzij een uitgebreid netwerk in de krantenwereld, op vele plaatsen tot het lidmaatschap van Oud-Utrecht opwekkende berichten kon laten plaatsen. Aandacht werd ook getrokken door het inrichten van een tentoonstelling in het gebouw van de Volksuniversiteit, waar de burgemeester als erevoorzitter een openingsrede uitsprak. Die rede kwam integraal in het eerste jaarboekje terecht. Maar Graadt van Roggen had weinig verwachtingen van de wervende kracht van het jaarboek. Al leek uit de weinige reacties in de pers men voorzichtig positief over de eerste verenigingsuitgave en groeide Oud-Utrecht in het eerste jaar tot ruim honderd leden, voor het bereiken van het grote publiek zag Graadt van Roggen andere mogelijkheden. Hij stelde aanvankelijk voor in de lokale kranten regelmatig korte bijdragen over historische onderwerpen te doen publiceren, maar na afwijzingen van de hoofdredacteuren lanceerde hij een nieuw plan: een maandblad. Een drukker bleek voor eigen risico (met plaatsing van advertenties) zo'n maandblad te willen produceren. Door omstandigheden werden de

onderhandelingen uitgesteld, zodat pas in 1926 het eerste maandblad het licht zag. De jaarboekredactie zag in het maandblad blijkbaar geen concurrent, want Wagenaar breidde zijn werkzaamheden uit en deed samen met Van de Graft ook de maandbladredactie. De vereniging had toen al meer dan 200 leden. Wonderlijk genoeg werd de oplage van het jaarboekje meteen naar 400 opgeschroefd en dat terwijl de productiekosten al meer dan de helft van de totale verenigingsinkomsten opslokten. Vanwaar die grote oplagen? Het lijkt er op dat men verwachtte dat veel toekomstige leden de gehele serie jaarboekjes zouden willen aanschaffen. Daartoe werd de oplettende lezer ook indirect gedwongen; zeer regelmatig waren er bijdragen, die een vervolg of een reactie behelsden op eerder geplaatste stukken. De auteurs deden geen concessies aan de lezer door die eerdere stukken kort toe te lichten: men ging er blijkbaar van uit dat de lezer ze onder handbereik had en alle verwijzingen snel even nazocht. Ook weigerde men de jaarboeken op te laten nemen in de collectie van de openbare leeszaal. Was het jaarboekje toch meer statussymbool dan publiekstrekker?

Meer naar de actualiteit?

In 1927 was de vereniging Oud-Utrecht gegroeid tot 300 leden. Of die groei door het maandblad was veroorzaakt is onduidelijk. In ieder geval kampte het maandblad met kostenstijgingen en een tekort aan kopij. Het jaarboek van 1927 sloot aan bij de actualiteit. Dat jaar werd druk gewerkt aan de restauratie van de Domkerk en drie artikelen over die kerk vonden hun weg naar het jaarboek. Het is niet na te gaan in hoeverre opzet in het spel is: er zijn geen verslagen van de redactie uit deze periode overgeleverd. De meeste informatie is te halen uit de bestuursnotulen, ook al omdat in de eerste decennia (en later opnieuw) de redactieleden bijna zonder uitzondering lid waren van het bestuur. Toch lijkt het er op dat ook in het bestuur geen sturing werd gegeven aan de inhoud van het jaarboekje. Een nieuwe koers van de vereniging had wel invloed op de inhoud van het jaarboekje. Oud-Utrecht ging zich inzetten voor het beschermen van monumenten in de stad. Daartoe werd ook een nieuwe rubriek in het jaarboek opgenomen: 'Verdwenen stadsgezichten'. Iedere keer werden foto's uit het verleden van een plekje uit Utrecht geplaatst naast een moderne foto, zodat pijnlijk duidelijk werd wat er aan prach-

B.M. de Jonge van Ellemeet, rijksarchivaris in Utrecht (1933-1946). Foto ca. 1933. HUA, Icon. Atlas.

tige panden uit de stad was verdwenen. Tekort aan kopij was niet alleen een euvel voor het maandblad. G.A. Evers, conservator bij de Universiteitsbibliotheek, leidde leden van Oud-Utrecht rond langs de schatten in die bibliotheek, in de hoop de drempel te verlagen om daar historisch onderzoek te gaan doen. Dit leidde in ieder geval tot een dikker jaarboek in 1928, van maar liefst 220 pagina's.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog varieerde de omvang van het jaarboekje en het aantal artikelen daarin, regelmatig. Omdat het inmiddels een zo ingeburgerd deel van het bestaan van Oud-Utrecht was geworden, vinden we steeds minder terug over het jaarboek in de bestuursverslagen. De redacteuren delen af en toe mee, dat er weer een nieuw jaarboek zit aan te komen, het bestuur dringt aan op tijdige publicatie [5], maar van enige inhoudelijke discussie tussen bestuur en redactie was lange tijd geen sprake. En dat terwijl na het bedanken van redacteur Wagenaar Oud-Utrechtvoorzitter Bannier zitting nam in de jaarboekredactie. Een terugkerend probleem is de vele auteurs die als puntje bij paaltje komt, toch niet hun toezegging gestand kunnen doen. In de decennia tot aan de oorlog werden die problemen altijd ondervangen door de redactie- en bestuursleden. Zij fungeerden blijkbaar als een soort achtervang. Vandaar ook het flinke aantal bijdragen van steeds dezelfde mensen. Graadt van Roggen, als Goethekenner, wist er regelmatig weer een artikeltje over de relatie van Goethe met het Utrechtse uit te persen, terwijl ook Catharina van de Graft, Bannier en Heeringa de pen desgevraagd ter hand namen.

In 1935 vond discussie plaats over de samenstelling van de redactie. Aanleiding was misschien de waarschuwing van de penningmeester van Oud-Utrecht, die aankondigde dat de hoge kosten van het jaarboek toch echt tot beperking van de omvang moesten leiden. De oude redactie voelde zich niet in staat om dit karwei te klaren. Heeringa en Bannier vertrokken. Bannier, als voorzitter, had een duidelijke mening over zijn opvolging. Hij opende 'een aanval op dr. Schuylenburg door hem te verzoeken het voorzitterschap over te nemen en zoodoende de plaats in te nemen, die hem als gemeente-archivaris rechtens toekomt en die hem ook reeds bij de oprichting der vereeniging toegedacht en aangeboden is'. [6] Schuylenburg voelde daar helemaal niets voor, voor voorzitter was hij niet in de wieg gelegd. Bannier moest dus aanblijven, al kwam kerkhistoricus B.M. de Jonge van Ellemeet de redactie versterken.

W.A.F. Bannier (1868-1951), voorzitter van Oud-Utrecht en redacteur van het Jaarboek. HUA. Icon. Atlas, neg. C 37.694.

Werd gediscussieerd over de omvang van het jaar-

boekje, opnieuw was de inhoud geen onderwerp van gesprek. Des te opvallender, omdat in datzelfde jaar geklaagd werd over de ontoegankelijkheid van de excursies. De leden van Oud-Utrecht kregen gemiddeld tweemaal per jaar de gelegenheid tot een uitstapje, in de stad of in de provincie, onder begeleiding van een gids. Die gidsen bleken zich nogal eens te verliezen in diepgravende verhalen met veel details. Het bestuur werd er op gewezen, dat die diepgang niet aansloot bij de wensen en de kennis van de leden: die wilden vooral de grote lijnen voorgeschoteld krijgen. Net als met het Maandblad bleken de leden van de vereniging dus vooral gecharmeerd van niet al te zware kost. Het is opvallend dat men die wijze lessen niet toepaste op het jaarboekje. Al begonnen auteurs met (valse?) bescheidenheid hun bijdragen met de mededeling, geen intensief wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd te hebben, het gebruik van jargon en citaten in vreemde talen maakten de bijdragen weinig toegankelijk. Achtergrondkennis werd vanzelfsprekend verondersteld, de onderwerpen waren vaak specialistisch en werden zelden door een samenvatting of conclusie afgesloten. Men was weliswaar afhankelijk van wat er binnenkwam, maar de redactie had aan de toon en het taalgebruik van de bijdragen wel kunnen sleutelen. Die afhankelijk bleek opnieuw, toen het in 1936 niet lukte een auteur te vinden om aandacht te besteden aan het 300-jarig bestaan van de universiteit. Uit armoede nam men genoegen met de opname van een bijna woordelijke weergave van feestverslagen, die waren geschreven naar aanleiding van eerdere universitaire jubilea, die van 1736 en 1836.

Misschien had een dergelijk actueel onderwerp als dit jubileum beter in het maandblad gepast, dat was daarvoor immers bedoeld. Het jaarboek zou zich richten op de langere, diepgravender bijdragen, het maandblad voor korte actuele artikelen en verenigingsnieuws. Die tweedeling bleek niet altijd helder en jaarboek en maandblad waren soms elkaars concurrent (misschien ook vanwege het feit dat er nu twee separate redacties waren). Zo was er enige controverse over het In memoriam van de heer Calkoen, dat 'maar' in het maandblad was geplaatst. Had hij niet beter verdiend? Blijkbaar werd daarna een modus vivendi gevonden: vanaf dat moment verschenen er geen herdenkingsartikelen meer in het jaarboek, behalve in het geval van kardinaal De Jong.

Oorlog

De oude discussie over vernieuwing van de redactie werd in 1938 opnieuw actueel. Bannier vond het tijd om op te stappen en jongeren een kans te geven, daarin gesteund door De Jonge van Ellemeet. Schuylenburg was weliswaar secretaris maar het bleef steken dat hij geen redactievoorzitter wilde zijn. Het bestuur leunde zwaar op Bannier om aan te blijven. Alleen G.A. Evers kwam de redactie versterken. Het contact met de auteurs bleef een struikelblok. Niet alleen voelde lang niet iedereen zich verplicht eerder gemaakte afspraken te honoreren, als er dan een artikel werd ingeleverd, was de auteur niet altijd overtuigd van de wijsheid van de ingrepen van de redactie. Een goed

J.W.C. van Campen, gemeentearchivaris van Utrecht (1941-1964). Tekening door Ch. Schut, 1964. HUA, Icon. Atlas.

voorbeeld is een korte passage, die de redactie had verwijderd uit een bijdrage van de heer W. Bijleveld. De hernieuwde tekst werd Bijleveld toegestuurd en die had daarop geen commentaar gegeven. Na het verschijnen van het betreffende jaarboekje ontstak de man alsnog in toorn: een in zijn ogen cruciale passage bleek verdwenen. Hij stuurde vervolgens alle leden van de vereniging getypte velletjes met de gewraakte zinnen toe, vergezeld van een brief waarin de redactie haar barbaarse ingreep werd ingepeperd. Op de opmerking van de redactie dat Bijleveld toch met de drukproef had ingestemd, antwoordde die, dat hij zoveel publicaties tegelijk in druk had, dat hij niet meer uit zijn hoofd alle oorspronkelijke teksten kende en pas na rustige nalezing tot deze afgrijselijke ontdekking was gekomen. In onze tijd van computers en kopieermachines is het noodzakelijk zich te realiseren, dat in deze periode de meeste bijdragen nog handgeschreven bij de redactie arriveerden en door de drukker pas gezet werden. Auteurs beschikten vaak niet over een eigen kopie.

In januari 1940 werd een mijlpaal bereikt: het jaarboekje was blijkbaar 'meerderjarig' geworden, iets dat in de naamgeving tot uitdrukking moest komen: het werd Jaarboek Oud-Utrecht. Het ging tenslotte om een volwaardige wetenschappelijke bundel. Aanstichter van dit initiatief was J.W.C. van Campen, de nieuwe gemeentearchivaris. Hij zou de komende decennia een belangrijke kracht blijken voor het jaarboekje: niet alleen als redacteur, maar ook als schrijver van tientallen artikelen. Hij werd daarom zeer gewaardeerd: hij bezat een 'boeiende verteltrant, waarbij hij feiten en veronderstellingen goed uit elkaar houdt, zonder de binding te doorbreken, die van gezonde fantasie getuigt. Als de lezer dus uitweidingen tegenkomt die hij bij een historicus niet verwacht, dan weet hij dat ook deze uit de pen van mr. Van Campen gevloden zijn'.[7]

Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de naamsverandering echter niet geëffectueerd. De omslag van het jaarboek werd gedrukt met behulp van een koperen stempel. Toen eind 1940 een nieuw omslag concreet aan de orde was, had de bezetter inmiddels vastgesteld, dat koper te belangrijk was voor de oorlogsinspanning om aan zulke frivoliteiten als boekomslagen besteed te worden. Het oude stempel en daarmee de oude naam moesten voorlopig gehandhaafd blijven. Logischerwijze zou je verwachten dat de naamswijziging alsnog doorgevoerd zou worden na het vertrek van onze oosterburen, maar het duurde tot 1970 voordat de naam inderdaad veranderde.

De Tweede Wereldoorlog was niet alleen van invloed op de beschikbaarheid van metaal, maar ook op die van papier. Dat werd in rap tempo duurder, waardoor in de

vereniging bezuinigingen opnieuw op de agenda verschenen. Het belang van het jaarboekje in deze tijd wordt aangegeven door het feit, dat die bezuinigingsgesprekken alleen over het maandblad gingen; het jaarboek bleef buiten schot. Door de oorlogsomstandigheden verscheen het jaarboek van 1940 veel te laat. Het bestuur was daarover nogal ontstemd, het jaarboekje was een belangrijk middel om de leden te behouden, of zoals de secretaris zei: 'een in de huiskamer slingerend jaarboek of maandblad (voor velen de aantrekkelijkste zijde van Oud-Utrecht)' [8], was het beste propagandamiddel dat de vereniging bezat. Deze fictie was een lang leven beschoren. De grote groei van de vereniging in de oorlogsperiode is eerder uit te leggen als een vlucht voor de grauwe werkelijkheid van alledag. Of, zoals het in het *Utrechtsch Dagblad* van 29 december 1941 door een recensent werd verwoord: hij was blij dat het jaarboek toch in deze ongelukkige tijden verscheen, tijden, die 'er zoo eigenaardig toe leiden, dat men zich op de geschiedenis bezint'.

Het bestuur besloot om te zien naar een andere vergaderruimte, omdat ze zich ergerde aan de bordjes 'voor joden verboden' die bij hun traditionele onderkomen waren geplaatst. De bezetter kondigde aan dat joodse leden dienden te worden geroyeerd, maar het bestuur van Oud Utrecht besloot daarin geen actieve rol te spelen: ze ging geen zoektocht houden welke leden van joodse afkomst waren (wel moest een bijdrage van een joodse auteur aan het jaarboek geweigerd worden). Na de oorlog huldigde zij eenzelfde standpunt inzake NSB-leden: van die mensen ging het bestuur uit, dat zij zelf hun lidmaatschap zouden beëindigen. Wel was het zo, dat toen in het midden van de jaren vijftig een vanwege zijn NSB-verleden afgetreden oud-lid verzocht om weer lid te worden, het bestuur daar negatief over adviseerde. Ze vond niet dat iemand zijn hele leven lang voor een fout moest boeten, maar achtte de tijd nog niet rijp voor verzoening.

De toekomst van het jaarboek werd onzeker. Niet alleen kwamen er maar weinig bijdragen binnen, waarvan bovendien een deel op stilistische gronden werd afgekeurd (het is niet meer na te gaan of dit een eufemisme was voor een al te 'volkse' inhoud), ook verscheen het steeds later. Vaak werd dit veroorzaakt door de auteurs die niet op tijd leveren, maar in sommige gevallen ook door laksheid van de redactie. Ironisch genoeg was het soms de bezetter die de vereniging stimuleerde het jaarboek op tijd uit te geven, omdat voor papier streng gecontroleerde productieschema's bestonden. Of zoals de notulen droog weten te melden, nadat de redactie na een planningsechec weer eens beterschap beloofde: '[de redactie had] wellicht sterker blijk van zijn ernstigen wil tot verbetering gegeven, als niet maatregelen van overheidswege in verband met drukbeperking en papierschaarschte het eenige malen op het goede pad hadden gehouden'. [9] Het werd steeds lastiger om aan voldoende papier te komen. Daarvoor moest bij het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten telkens een aanvraag worden ingediend. Die aanvraag verviel als de productie vertraging opliep. Even zag het er naar uit dat het jaarboek helemaal zou stoppen: de bezetter vaardigde een verschij-

ningsverbod uit. Dat werd na enig lobbywerk weer ingetrokken. Voor het maandblad liep dat minder goed af: de bezetter wenste, omdat het daarbij om een periodiek ging invloed op de inhoud uit te oefenen. Reden voor de maandbladredacteur om zijn werk neer te leggen. Het maandblad verscheen een aantal jaren niet. Tewerkstelling elders van het personeel van de drukker veroorzaakte nieuwe vertragingen. Sommige jaarboeken uit de oorlogsperiode verschenen dan ook pas na de bevrijding.

Daar was niet iedereen rouwig om: de penningmeester zag zijn kans en benadrukte dat hij er geen enkel bezwaar tegen had als het allemaal wat minder zou kunnen. Toch was hij een uitzondering. De secretaris had een andere kijk en schreef: 'onze belangrijkste uitgave, het Jaarboek, verscheen met haar gebruikelijke rubrieken en de verrassing van haar korte of lange studies en andere bijdragen. Spaet kommt Ihr, doch Ihr kommt' voegt men haar onwillekeurig ieder jaar opnieuw in gedachten toe'. [10] In oktober 1943 kreeg het bestuur van Oud-Utrecht te horen dat ook het jaarboekje als wetenschappelijke uitgave onder het persgilde van de Nederlandse Kultuurkamer zou komen te vallen. 'Het bestuur heeft zich niet in slaap laten wiegen door de verzekering, dat aard en strekking van de uitgave niet in het minst beïnvloed zouden worden. Dat toetreding verlangd werd tot een organisatie, die minstens indirect den bezetter van het land handlangersdiensten bewees, was voldoende om te weigeren daaraan deel te hebben'. [11]

Grenzen worden verlegd

Nog tijdens de oorlog werd een fundamentele discussie gevoerd over de koers van het jaarboek. Aanleiding was een artikel over opgravingen bij Fort Vechten. Dit vonden sommigen geografisch gezien te ver buiten het werkgebied van de vereniging liggen. Aan de andere kant bleek dat voor De Bilt niet op te gaan. P.D. Damsté, gemeentesecretaris van die plaats en amateur historicus werd gevraagd om bijdragen aan het jaarboekje. Daarmee werd een nieuwe veelschrijver binnengehaald. De discussie over het werkgebied van de vereniging maakte echter veel los bij een groepje leden, onder hen bestuurslid en nieuwe rijksarchivaris A.J. van de Ven. Hij werd bijgestaan door de rechtsthistorici mw. A.J. Maris, P.W.A. Immink, J.P. de Monté Verloren en professor D.W. Enklaar. Zij vonden dat Oud Utrecht zich niet langer zou moeten beperken tot de stad Utrecht en omstreken, maar de hele provincie zou moeten bestrijken; de vereniging diende ook meer aansluiting te zoeken met de andere historische verenigingen; het jaarboek zou moeten worden vervangen door een viermaandelijks tijdschrift van hoog wetenschappelijk niveau; en er zou gewerkt moeten worden aan een provinciale bibliografie.

Een schokgolf ging door de rest van het bestuur, misschien door de suggestie het jaarboek te stoppen. Een gesprek was niet denkbaar, deze dissidenten werden afgeschilderd als een stel ontevredenen met een verdacht motief: ze zouden hun eigen pennenvruchten nergens kwijt kunnen en daarom de vereniging willen opzadelen met een

nieuw tijdschrift. Het groepje was echter niet voor een gat te vangen: wilde het bestuur niet luisteren, dan waren er altijd nog de leden. Op diverse ledenvergaderingen wisten ze voldoende aanhang te mobiliseren – nog steeds een beproefde methode – om hun voorstel onder de aandacht te houden. Ze stuurden een schrijven rond en ontvingen 150 adhesiebetuigingen. Dat leken er genoeg om, als het verenigingsbestuur bleef dwarsliggen, zich af te scheiden en een eigen vereniging op te richten. De naam 'Nedersticht' voor deze club ging rondzingen en het bestuur van Oud-Utrecht werd onrustig. Er volgde alsnog een gesprek met deze 'bende van vijf', met als resultaat een mooi compromis. Oud Utrecht belegde een vergadering met de andere verenigingen in de provincie om te praten over een fusie, en de leden werd een statutenwijziging voorgelegd, die inhield dat Oud-Utrecht haar werkgebied verruimde tot de gehele provincie. Als tegenprestatie zouden de dissidenten hun eis voor een wetenschappelijk tijdschrift laten vallen. Ook het jaarboek bleef, omdat, aldus het bestuur, daarin al langer plaats was voor bijdragen over de gehele provincie. Een wat gezocht argument, omdat de controverse over het artikel over Vechten nauwelijks achter de rug was. Weliswaar was er inmiddels over onder meer Polsbroek geschreven, maar dat was juist gebeurd door een van de dwarsliggers, Johanna Maris!

De wijze waarop Oud-Utrecht de toenadering tot Niftarlake en Flehite vorm gaf, was een garantie voor het mislukken daarvan. Zonder enige vooraankondiging lieten enkele bestuursleden zich bij die verenigingen uitnodigen en legden een fusievoorstel op tafel. De reacties waren voorspelbaar: beleefd werd de afvaardiging duidelijk gemaakt, dat men gaarne over samenwerking sprak, maar dat er geen enkele behoefte bestond aan een fusie. Die samenwerking kreeg slechts heel aarzelend vorm: excursies naar elkaars werkgebied, en jaren later een afgevaardigde van Niftarlake in het Oud-Utrechtbestuur. De jaarboeken van Niftarlake en Oud-Utrecht weerspiegelen deze toenadering op geen enkele wijze.De laatste suggestie van de 'bende van vijf', het samenstellen van een provinciale bibliografie, werd door het Oud-Utrecht bestuur overgenomen. Het bleek een klus waarop vele bestuursleden hun tanden stuk zouden bijten. Uiteindelijk verscheen die bibliografie pas in de jaren zestig. Al eerder had redacteur Bannier een register gemaakt op de jaargangen van het jaarboek, dat na de oorlog werd aangevuld en in 1953 afgerond. Het duurde nog vier jaar voordat dit werd uitgegeven. Ook later is een aanvullend register met de nodige inspanning van J.A.C. Mathijssen en diens vrouw tot stand gebracht. Wij zijn inmiddels verwend met www.sabine.nu een database waarin alle artikelen over Utrecht worden verzameld. De gehele inhoud van alle jaargangen van het jaarboek heeft daarin een plaatsje gevonden.

Een nieuwe wind

Vanaf 1950 tot aan 1969 verschenen de jaarboekjes in hun oude vorm en onder de oude naam. De redactieleden, meestal hooggeleerden aangevuld met een archivaris, hadden over het algemeen lang zitting, maar het aantal auteurs groeide nauwelijks. Steeds dezelfde namen duiken op: Damsté, Graafhuis, Van Campen, W. van Itterson, Maris en Rombach. Een bijdrage van die laatste was aanleiding tot bezinning op het niveau van het jaarboek. Rombach werd verweten dat de toon van zijn bijdragen, altijd al populairwetenschappelijk, volgens de redactie dreigden af te glijden naar de populaire kant. Een verwijt dat een beetje een gotspe was, gezien de opmerking van redacteur Van Campen in een terugblik op 25 jaar Oud-Utrecht in 1948, dat het jaarboek niet de bedoeling had om hoog wetenschappelijk te zijn. Doel was juist dat de artikelen belangstelling voor de lokale geschiedenis wekten, ook onder niet-deskundigen en niet-historisch geschoolden. Hij noemde het 'meer voor de gasten dan voor de koks'. [12] Misschien schemerde Van Campens twijfel over dit uitgangspunt een beetje door in zijn opmerking even verderop, waar hij het maandblad het troetelkind van de vereniging noemde. Dat voldeed tenslotte beter aan die doelstelling. Was de onaantastbare positie van het jaarboek veranderd? In ieder geval financieel: was lange tijd het jaarboek twee keer zo duur als het maandblad, dat laatste kwam langzaam langszij en is tegenwoordig een beduidend zwaardere last op de verenigingsbegroting.

Het ledental van de vereniging en daarmee de oplage van het jaarboek bleven heel geleidelijk stijgen: net na de oorlog 600 leden, eind jaren zestig werd de 1000 bereikt, begin jaren zeventig al 1500. Vervolgens vlakte de groei af: het aantal leden bleef jarenlang schommelen rond de 1800. Een deel van deze nieuwe leden werd op een wel heel bijzondere manier over de streep getrokken. Telkens werd een bepaalde groep mensen uitgekozen (zoals bijvoorbeeld gemeenteraadsleden of journalisten) die een schrijven van het bestuur ontvingen met de verheugende mededeling, dat ze waren uitgekozen om lid te worden van Oud-Utrecht. Een deel van de mensen maakte daarop daadwerkelijk het contributiebedrag over, klachten werden zelden over deze vroege vorm van direct mail gehoord. De methode raakte echter uitgeput. Grote hoop was gevestigd op de verruiming van het werkgebied: nu zouden de leden uit de provincie toestromen. Dat gebeurde niet. Misschien kan dat ook worden geweten aan het feit,

J.E.A.L. Struick, gemeentearchivaris van Utrecht (1964-1987). Tekening door H.J. Dijkhuizen, 1979. HUA, Icon. Atlas, neg. C 11.684.

dat juist vanaf de jaren vijftig in onder meer Zeist, Woerden, het Kromme Rijngebied en Soest lokale historische verenigingen ontstonden, die potentiële leden wegkaapten. Pas de onrust onder de Utrechters rond de grootschalige plannen met de binnenstad, zoals Hoog-Catharijne in de jaren zestig veroorzaakte een nieuwe toeloop van leden. Niet het jaarboek bleek de grootste trekker, maar een groeiend bewustzijn van het verdwijnende erfgoed.

In februari 1969 kondigde archivaris en jaarboekveteraan Van Campen aan, uit de redactie van zowel het maandblad als het jaarboek te stappen. Collega-archivaris Van de Ven deed hetzelfde een maand later. Het derde redactielid, hoogleraar kunstgeschiedenis M.D. Ozinga, was kort tevoren overleden. Was Oud-Utrecht ook aangestoken door het virus van vernieuwing, dat in deze jaren door Europa trok? In ieder geval trad een geheel vernieuwde redactie aan, met daarin bestuurslid mw. E.L.S. Offringa-Boom. Ze werd bijgestaan door J.E.A.L. Struyck, de nieuwe gemeentearchivaris, en W. Uittenbogaard, provinciaal ambtenaar en regelmatig auteur in het maandblad. Uittenbogaard zou één van de langst zittende redactieleden worden. Hij werd de steunpilaar van de nieuwe redactie, die de contacten met de drukker en met de auteurs onderhield, de financiën in de gaten hield, kortom een duizendpoot die heel terecht erelid van de vereniging werd.

De nieuwe redactie maakte meteen een groot gebaar: de oude naam van jaarboekje werd eindelijk afgeschaft, sterker nog, het jaarboek kreeg een totale *make-over*. Het oude jaarboek was ook te duur geworden en nieuwe technieken maakten goedkopere productiemethoden mogelijk. De redactie leidde deze revolutie als volgt in: 'de vereniging Oud-Utrecht buigt zich immer over het verleden vanuit het heden. Hoe oud de onderwerpen, waarmee de leden zich bezighouden, ook mogen zijn, de leden zelf zijn jong. Oud-Utrecht, kortom is van vandaag niet van gisteren. En om geen verleden tijd te worden, om verstaanbaar en aansprekelijk te blijven voor het heden, is aan het jaarboekje dit nieuwe costuum aangemeten'. Het formaat werd groter (gebaseerd op de boeken van uitgeverij Fibula-Van Dishoek), foto's konden nu direct in de tekst worden geplaatst in plaats van op aparte, tussengevoegde pagina's. Om ruimte te winnen werd de stadskroniek in omvang beperkt. Het was niet het enige dat de nieuwe wind bracht. De Stichts Culturele Raad riep de historische verenigingen in de provincie bij elkaar om tot een gezamenlijke uitgave te komen. Oud-Utrecht bood aan, dat hun maandbladredacteur dat gezamenlijke tijdschrift onder zijn hoede zou nemen. Omdat echter de redacties van *Heemtijdingen* (uitgaven van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging) en *Flehite* (de Amersfoortse vereniging had in 1961 besloten zich op het pad van publicaties te wagen) dwarslagen, verdween na diverse vergeefse pogingen dit initiatief tot samenwerking uit het zicht.

Nieuw waren ook de pogingen om regelmatig themanummers samen te stellen. Zo trachtte de redactie voor 1972 een apart jaarboekje te maken over 850 jaar stad, naast de regulier uitgave. Door geldgebrek ging dat niet door. 1973 werd geheel gewijd aan

De "Vrijheid", verbeeld door Sabine Jimkes, dochter van redactievoorzitter E.I. Jimkes-Verkade, overhandigt het eerste exemplaar van het themanummer over de patriotten aan Commissaris van de Koningin Beelaerts van Blokland, 1987. Foto bezit mevr. Jimkes-Verkade.

vijftig jaar Oud-Utrecht, met vooral overzichtsartikelen betreffende vijftig jaar geschiedenis van de andere steden in het Sticht. In 1978 was het thema de Unie van Utrecht en in 1981 maakte men van het jaarboek een liber amicorum vanwege de zeventigste verjaardag van rijksarchivaris M. van Buijtenen. Op dat laatste, enorm dikke nummer kwam nogal wat kritiek. Er zouden teveel katholieke auteurs hebben meegewerkt en de vele Latijnse citaten waren storend. Enkele jaren later leidde dit tot een verzoek van de leden om niet alleen de Latijnse, maar alle in vreemde talen gestelde citaten van een vertaling te voorzien. De mislukking om een jaarboek geheel aan de negentiende eeuw te wijden maakte opnieuw duidelijk, dat redacties maar een beperkte invloed hadden: 'broodschrijvers' die zich aanboden konden niet worden ingehuurd door geldgebrek en zo bleef men afhankelijk van toevallige bijdragen. Ondanks dat lukte het om in 1987 een jaarboek gewijd aan de patriotse opstand te publiceren, met daarin een aantal zeer belangwekkende artikelen. N.C.F. van Sas en mw. C.M.P.F. van den Broek werden als gastredacteuren aangetrokken. Dit jaarboek verscheen, zonder ledenlijst en kroniek, ook als een aparte uitgave. Het werd uitgereikt aan de Commissaris van de Koningin door de dertienjarige dochter van redactielid E. Jimkes-Verkade, voor de gelegenheid gekleed in het kostuum van de Vrijheid.

Tekort aan geld en kopij bleven de opeenvolgende redacties plagen. Eind 1971 bleek het jaarboek met 8000 gulden in de rode cijfers te komen en omdat de redactie niet op het jaarboek zelf wilde bezuinigen, moesten de stadskroniek en de ledenlijst het ontgelden. De kroniek was gericht gebleven op de stad, omdat de gemeente Utrecht daar geld aan

bijdroeg. Dat paste uiteraard minder in de provinciale jas die de vereniging nu had aangetrokken. De ledenlijst was in de ogen van de redactie oninteressant maar schrappen lag erg gevoelig bij de leden. Als alternatief werd voorgesteld, eens in de vijf jaar een volledige lijst te plaatsen en in de tussenliggende periode slechts de mutaties weer te geven. Het zag er dus slecht uit voor de kroniek, maar door anonieme giften werd het jaarboek voorlopig uit de brand geholpen.

Het geldprobleem was daarmee even van de baan, maar het kopijprobleem was hardnekkiger. De band met de universiteit, aangetrokken door opname van enkele Utrechtse wetenschappers, waarvan men hoopte dat die een regelmatige stroom van bijdragen van medewerkers en studenten zou bevorderen, bleek niet het gewenste effect te hebben. Bij het doorlezen van de verslagen van de redactie valt op dat de voorlopige inhoudsopgaven die in de loop van een jaar worden gemaakt, slechts zelden overeenkomen met de uiteindelijke samenstelling van het betreffende jaarboek. Nogal wat beloofde bijdragen sneuvelen onderweg. De auteur blijkt niet in staat om het verhaal rond te krijgen, stelt de zaken tot nader order uit, verdwijnt naar het buitenland (naar we mogen aannemen niet op de vlucht voor de aandringende redactie) of plaatst een artikel onverwacht in een ander tijdschrift. Soms werd door een auteur op aandringen van een redacteur zo lang geschaafd aan een artikel, dat de redactie zich waarschijnlijk moreel verplicht voelde het op te nemen. Bij redactiewisselingen namen sommige auteurs de kans waar om eerder afgewezen artikelen in een nieuw jasje aan te bieden in de hoop op een positiever besluit. Dat wil niet zeggen dat het niveau van het jaarboek afnam: het aantal bijdragen van niveau werd alleen maar groter en ook de variëteit nam toe. Slechts zelden werd een artikel geweigerd. Utrechtdeskundige en universitair docent P.D. 't Hart vond een uitgekookte manier om met de redactie om te gaan. Toen hij slachtoffer dreigde te worden van een al te rigoureuze redactionele beslissing, moet hij gedacht hebben *'If you can't beat them, join them'*. Hij nam gewoon zitting in de redactie. Deze kon tevreden zijn over de opname van de eerste hoogleraar Utrechtstudies, want vanaf dat moment nam het aantal bijdragen van zijn hand in het jaarboek flink toe.

De concurrentie met het maandblad kwam eind jaren zeventig opnieuw op de agenda. Diverse malen bromden de jaarboekredacteuren ontevreden over artikelen die in het maandblad verschenen waren en in hun ogen beter in het jaarboek tot hun recht waren gekomen. Gesprekken met de maandbladredacteuren volgden om tot afstemming te geraken. Ondanks het feit dat bijvoorbeeld de mediëviste Louise van Tongerloo een tijdlang van beide redacties deel uitmaakte, waren die overleggen niet structureel. Sterker nog, een door het bestuur geïnitieerde regeling om maandblad- en jaarboekredacties hun bijdragen van te voren te laten uitwisselen, werd beslist afgewezen. Ook aan de andere kant kreeg de jaarboekredactie er concurrentie bij, toen op instigatie van onder meer Van Tongerloo de Stichts Historische Reeks werd opgericht, om wetenschappelijke bijdragen die te omvangrijk waren voor het jaarboek, te kunnen opnemen.

Wisselingen van de wacht

Het verenigingsbestuur ging zich in de jaren tachtig intensiever bemoeien met het jaarboek. Hoewel er in principe vanuit de redactie iemand zitting had in het verenigingsbestuur, bleek dat geen garantie voor bestuursinvloed op de samenstelling van het jaarboek. Ook toen bestuurssecretaris en conservator van het Centraal Museum Derk Snoep in de redactie werd benoemd, bleek dat geen garantie voor een flinke bestuurlijke vinger in de redactionele pap. Sterker nog, toen hij na enkele jaren naar Haarlem vertrok, hamerde de nieuwe voorzitter, U. Hylkema erop, dat nu iemand vanuit het bestuur in de redactie zitting moest krijgen, die niet zoals Snoep, de boel afschermde. Het oog viel op bestuurslid en stadsarcheoloog T. Hoekstra. De redactie voelde er niets voor: tegen Hoekstra was als persoon geen enkel bezwaar, maar men hechtte aan de eigen onafhankelijkheid. En bovendien was er, na het vertrek van Struyck wegens gezondheidsredenen, grote behoefte aan opnieuw een archivaris in de redactie. Kunsthistorica en archiefmedewerkster C.J. von Ronnen vervulde de brugfunctie tussen archief en redactie, zoals er steeds archivarissen zitting hadden (in 1987 H.L.Ph. Leeuwenberg van het Rijksarchief, een jaar later versterkt met P.C.B. Maarschalkerweerd, toen archivaris van Amersfoort). Hoekstra nam in 1987 zitting in de redactie, maar Hylkema poogde ook op een andere manier de greep van het bestuur op het jaarboek te versterken. Hij wenste een beleidsplan van de redactie. Dat wist de redactie af te wimpelen. Door een goed gesprek tussen bestuur en redactie, waarin de laatste toegaf dat het verenigingsbestuur uiteraard het laatste woord had, klaarde de lucht op. Kunsthistorica en informeel redactievoorzitter E.I. Jimkes-Verkade nam toen eveneens zitting in het bestuur, waardoor de relaties extra werden versterkt. De controlewens kwam misschien ook voort uit de penibele financiële situatie. Zo trok in 1983 het bestuur opnieuw aan de bel wegens budgetoverschrijdingen. Meer leden werven was geen oplossing meer: een nieuw lid kostte meer dan hij inbracht aan contributie. Het bestuur poogde de redactie te overtuigen van inkrimping: kon het lettercorps niet kleiner? De redactie stond pal: zij lieten de omvang liever afhangen van de hoeveelheid aangeleverde kopij dan van het geweeklaag van de penningmeester. Redactielid Christine von Ronnen deelde op de ledenvergaderingen gewoon mee uit welke artikelen het komende jaarboek zou bestaan. Als het bestuur niet reageerde werd dat beschouwd als een goedkeuring, ongeacht het aantal pagina's dat nodig bleek om de genoemde artikelen te kunnen plaatsen.

Redacties wisselden vanaf 1980 sneller van samenstelling. Soms was dat wegens akelige omstandigheden zoals ziekte, maar ook lijken wel eens onenigheden daaraan ten grondslag te liggen. Een redactielid bijvoorbeeld zat jarenlang zonder wanklank bij de redactievergaderingen, totdat een artikel van zijn broer op misschien niet al te tactvolle wijze werd afgewezen. Per direct vertrok hij, hij wenste zelfs niet aanwezig te zijn bij het traditionele afscheidsetentje.

Het bleef moeilijk om een constante stroom van artikelen op gang te houden. Een

1924

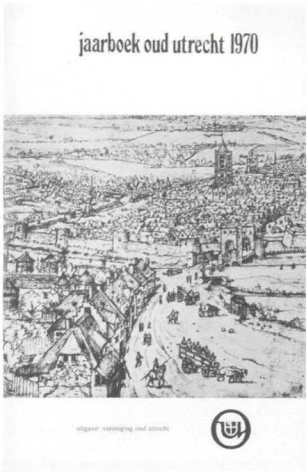

1970

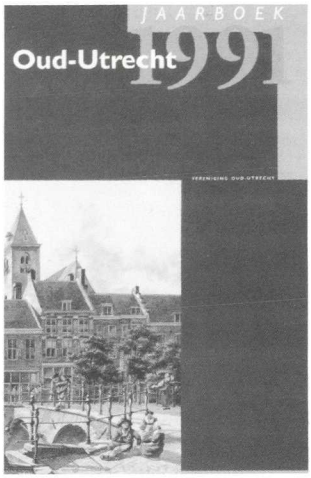

1991

De drie gedaantes, waarin het Jaarboek(je) van Oud-Utrecht in zijn tachtigjarig bestaan aan de leden is gepresenteerd:

treffend voorbeeld is de odyssee die Els Jimkes-Verkade in het midden van de jaren tachtig moest ondernemen om een auteur een bijdrage te ontfutselen. Deze bleek na haar studie in Rome te zijn gaan wonen. Via haar ouders in Hamburg wist Jimkes-Verkade haar adres in Rome te achterhalen, maar daar was ze net in het huwelijk getreden en vertrokken. Er bleef niets anders over dan te wachten op een toevallige ontmoeting in Nederland om haar alsnog tot een jaarboekartikel te verleiden. Niet alleen auteurs waren moeilijk tot schrijven te bewegen: ook sommige redactieleden 'hullen zich in nevelen'. [13] als ze gevraagd werden zich over een concrete datum uit te spreken waarop hun pennenvruchten verwacht konden worden. Financiële problemen waren nooit ver weg, of zoals eenmalig notulis Gerard Hooykaas de stemming van de redactie omschreef: 'Els opent het samenzijn met een korte aanspraak: donkere wolken, ongunstige tijden, het hoofd koel, de handen ineen, niet wanhopen, Willem van Oranje als lichtend voorbeeld enz. Drie heren trachten hun bewondering voor deze mannentaal te verbergen'. [14] De peptalk had succes: het jaarboek bleef bestaan.

In 1991 werd opnieuw van vormgeving gewisseld: het witte kaft met historische kaart maakte plaats voor een full color omslag, met donkerblauw als terugkerend element. De redactie maakte er in haar inleiding weinig woorden aan vuil: er was behoefte aan een meer eigentijdse vormgeving. Ook het binnenwerk werd nu geheel vormgegeven. Een paar jaar later werd de donkerblauwe steunkleur losgelaten en sindsdien is ieder jaarboek van een vrolijk gekleurd omslag voorzien. De losse verkoop is echter nog steeds niet groot, het blijft een product voor de leden van Oud-Utrecht. Het jongste thematische jaarboek is dat van 2002, toen hoogleraar Utrechtstudies R.E. de Bruin een belangrijke rol speelde in de totstandkoming van een uitgave over de familie Martens, een uitgave die ook gelieerd was aan een tentoonstelling in het Centraal Museum.

Maar ook deze uitgave mocht zich niet in hoge verkoopcijfers verheugen. Niftarlake deed al die jaren geen enkele concessie aan de commercie: de vormgeving van het door hen uitgegeven jaarboek is al jaren dezelfde. Het nieuwe jaarboek van Flehite daarentegen is zeer eigentijds aangepakt. Het is een gebonden uitgave van zo'n 160 pagina's met, net als dat van Oud-Utrecht, een full color omslag. Dat jaarboek is een gezamenlijke uitgave van de Vereniging Flehite, het Museum Flehite, het gemeentearchief Amersfoort, de gemeentelijke monumentenafdeling en de afdeling archeologie van de gemeente. Daarom bevat het naast een kroniek en enkele artikelen, van vergelijkbare omvang en niveau als het Utrechtse jaarboek, ook een overzicht van de monumentenrestauraties en archeologische opgravingen. Die laatste onderwerpen zijn door het jaarboek van Oud-Utrecht losgelaten. De vereniging heeft diverse malen gepoogd om restauratieoverzichten te geven, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar die verdwenen na een paar jaar geruisloos. Archeologie krijgt altijd een plaatsje in de Archeologische Kroniek Provincie Utrecht en daarvoor in de archeologische kroniek uitgegeven door de gemeente Utrecht, uitgaven die de leden van Oud Utrecht tegelijk met het jaarboek in de brievenbus ontvangen als onderdeel van hun lidmaatschap.

Slotwoord

Het jaarboek Oud-Utrecht geeft blijk van een opmerkelijke continuïteit en levensvatbaarheid, ondanks even structurele financiële en organisatorische problemen. De uitgave van een jaarboek stond bij de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht vast, of in de woorden van redacteur Van Campen: 'zolang Oud-Utrecht wil blijven wat het wil zijn, zijn de publicaties essentieel voor zijn bestaan. Al het andere, hoe nuttig of stimulerend ook, is voorbijgaand, maar het blijvend karakter van gepubliceerd onderzoek doet de vereniging volmaakt aan haar doel beantwoorden, waarbij de kwaliteit der bijdragen als graadmeter fungeert'.[15] Toch lijkt Oud-Utrecht wat betreft het jaarboek op twee gedachten te hinken. De doelstelling van de vereniging is tenslotte niet alleen de verspreiding van de kennis van de geschiedenis, maar ook het wekken van belangstelling daarvoor. En een jaarboek van hoog niveau vervult wel een rol in het stimuleren van onderzoek en het publiceren van de resultaten daarvan, maar bereikt niet echt het brede publiek. Daarvoor is het maandblad meer geschikt. Een tweedeling ligt voor de hand: wetenschappelijke bijdragen in het jaarboek, korte meer populaire artikelen in het Maandblad. Toch is in de loop van de tijd regelmatig geroepen dat ook het jaarboek niet al te wetenschappelijk mocht zijn. Het lijkt er op dat met name het verenigingsbestuur meer hecht aan een toegankelijk jaarboek, terwijl de redactie kwaliteit hoog in het vaandel heeft staan. Los van deze discussie over de rol van het jaarboek zijn er andere problemen. Hindernissen werden gevormd door de steeds terugkerende lamentaties van de penningmeesters over de kosten en de problemen met veelbelovende

maar niet altijd betrouwbare auteurs. Ieder die wel eens de ondankbare taak van redacteur heeft vervuld, weet dat dat een van de constanten in het leven is.

Bijlage

Lijst van redacteuren (alfabetisch)

Naam	meegewerkt aan de jaarboeken
J. Aalbers	1983-1986
W.A.F. Bannier	1931-1950
J.W.C. van Campen	1945/46-1968
Mw. R. van der Eerden	1993-
G.A.Evers	1938-1950
P.D. 't Hart	1990-
K. Heeringa	1924-1934
T.J. Hoekstra	1987-1999
G.J. Hooykaas	1985-1989
Mw. E.I. Jimkes-Verkade	1983-1988
B.M. de Jonge van Ellemeet	1935-1940
Mw. A.L. Jordens	1988-2001
H.L.Ph. Leeuwenberg	1987-
P.C.B. Maarschalkerweerd	1988-1992
A.D.A. Monna	1979-1987
Mw. E.L.S. Offringa-Boom	1969-1976
M.D. Ozinga	1951-1968
A. Pietersma	1994-2003
H. Renes	2002-
Mw. C.J. van Ronnen	1977-1984
W.C. Schuylenburg	1924-1945/46
A.R.M. Smit	1978-1983
D.P. Snoep	1977-1984
J. van der Spek	2004-
M. Stafleu	2000-
J.E.A.L. Struick	1969-1978
Mw. E. Tobé	2002-
Mw. L. van Tongerloo	1977-1978
Mw. J. van de Torren-Gerritsen	1989-1993
W. Uittenbogaard	1969-1986
A.J. van der Ven	1951-1968
C.W. Wagenaar	1924-1930

Bronnen en literatuur

Het Utrechts Archief, Archief van de Vereniging Oud-Utrecht, Alle Jaarboeken

Mondelinge en schriftelijke aanvullingen van mw. R. van der Eerden, mw. E.I. Jimkes-Verkade, mw. A.L. Jordens, mw. E.L.S. Offringa-Boom, de heer H.L.Ph. Leeuwenberg.

Campen, Van, 1947/48 ▸ J.W.C. van Campen, 'Vijf en twintig jaren Oud Utrecht', *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1947/48, 37.
Campen, Van, 1947/48 ▸ J.W.C. van Campen, 'Een halve eeuw Oud-Utrecht', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1973, 18
Hugenholtz, 1974 ▸ F.W.N. Hugenholtz, 'S. Muller & Fzn als historicus', in *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1974, 215-224.
Janssen, 1997 ▸ A.E.M. Janssen, 'Naar aanleiding van een eeuw Gelre (1897-1997')', p. 227, in. F.W.F.J. Scholten ea, red., *Honderd jaar Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht 1897-1997*, Hilversum, 1997.

Noten

Met dank aan Jacquelien Vroemen en Edwin Maes voor hun verhelderend commentaar.

1. Het Utrechts Archief, Archief Vereniging Oud-Utrecht, inv nr 6, notulen van het bestuur 1923; *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1924, inleiding.
2. F.W.N. Hugenholtz, 1974, p. 215-224.
3. Janssen, 1997.
4. Die traditie wordt nog steeds in ere gehouden, al is er vanaf het begin controverse geweest. Het is namelijk altijd een vrij willekeurige keuze wat wel en wat niet een plaatsje in de kroniek verdient: de eerste kronieken zijn vooral een *who is who* van het Utrechtse bestuurlijke en culturele wereldje. Later namen de samenstellers meer gebeurtenissen op naast benoemingen, met als gevolg dat er onmiddellijk verwijten kwamen van trivialiteit en slechte keuzen. Voor dat probleem is gedurende de tientallen jaren dat een kroniek is opgenomen, geen bevredigende oplossing gevonden. Bij de lezers echter was de kroniek altijd populair, gezien het gemor toen Oud-Utrecht uiteindelijk besloot de kroniek als los katern naast het jaarboek te publiceren. Vereniging Flehite, die pas in 2000 de stap waagde een eigen jaarboek uit te geven, heeft gekozen daarin wel een kroniek op te nemen, ook al omdat ze er van overtuigd is dat het een handige bron is om zaken snel in te kunnen terugvinden.
5. Een terugkerend probleem. Aanvankelijk was het de bedoeling dat het jaarboekje in januari van het gelijknamige jaar zou verschijnen, zodat het meteen stimuleerde tot betaling van de contributie. De verschijningsdatum schoof echter in de loop van de tijd zover op, dat nu het jaarboek aan het einde van het jaar pas verschijnt. Door omstandigheden is het zelfs voorgekomen dat een jaarboekje een jaar te laat kwam.
6. HUA, AVOU, inv nr. 5, Notulen van het bestuur, januari 1935.
7. idem, notulen van het bestuur, januari 1941.
8. 'Verslag van de secretaris over 1940', in *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1941, p. 12.
9. HUA, AVOU, inv. nr. 5, verslag van de secretaris 1943, verschenen na 1945.
10. 'Jaarverslag over 1943', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1944, p. 15.
11. idem, cursief gedeelte, p. 16.
12. Campen, Van, 1947/48, p. 37.
13. HUA, AVOU, inv. Nr. 124, Notulen van de redactie, 28 juni 1985.
14. idem, 12 september 1986.
15. Campen, Van, 1973, p. 18.

Kroniek over het jaar 2004

Samengesteld door
Ingrid en Simon den Daas

JANUARI

07 ▶ Waterleidingbedrijf Hydron ontvangt de 'Toorts der Verwachting'. Zes Utrechtse natuur- en milieuorganisaties reiken dit houten kunstwerk van Jules Enneking jaarlijks uit aan een organisatie die werkzaam is op het gebied van natuur en milieu. Met Hydron willen de organsaties het thema water in 2004 onder de aandacht brengen.

16 ▶ Het nieuwe Johanneshospitium in Vleuten voor terminaal zieke patiënten wordt officieel geopend door burgemeester Brouwer. In dit gastenverblijf kunnen tien patiënten terecht tijdens de laatste fase van hun leven.

19 ▶ Frans Fox neemt afscheid als directeur van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement. Fox wordt directeur van het Belasting- en Douanemuseum in Rotterdam.

22 ▶ Op 59-jarige leeftijd is Sew Rambocus overleden. Rambocus was jarenlang actief als voorman van de Surinaams-Hindoestaanse bevolkingsgroep in Utrecht en daarbuiten. Hij was directeur van de welzijnsstichting Lalla Rookh en zat van 1978 tot 1994 in de Utrechtse gemeenteraad.

25 ▶ Tineke van der Wal overlijdt op 58 jarige leeftijd. Jarenlang was zij het gezicht van het festival Oude Muziek. Zij was één van de initiatiefnemers van de Stichting Gastheerschap en Cultuur in het Museumkwartier. Op 30 januari wordt onder zeer grote belangstelling afscheid van haar genomen in de Domkerk. Na afloop van de bijeenkomst wordt zij door leden van het Utrechts Klokkenluidersgilde gedurende 20 minuten overluid met de stadsklok van de Domtoren, de Martinus.

25 ▶ De eeuwenoude (waarschijnlijk 400 jaar oude) boerderij De Uithof is door brand verwoest. Veel originele details waaronder Delfts blauwe tegels zijn daarbij verloren gegaan. Er was een kinderdagverblijf gevestigd.

26 ▶ Vijfentwintig jaar geleden opende toen nog prinses Beatrix het Muziekcentrum Vredenburg. Dit jubileum is op 23 januari gevierd met een jubileumgala, een muzikale ode aan de stad door het Nederlands Radio Symfonie orkest onder leiding van dirigent Hartmut Haenchen.

FEBRUARI

01 ▶ Oud-staatssecretaris en oud-politicus Yvonne van Rooy is vanaf vandaag bestuursvoorzitter van de Universiteit Utrecht.

05 ▶ De gemeenteraad gaat akkoord met de kosten voor de ondergrondse parkeergarage onder het Lucasbolwerk. Deze bedragen 27 miljoen euro. Het comité Behoud Lucasbolwerk en de Stichting Singelgebied Utrecht beraden zich op juridische stappen om de bouw te voorkomen.

07 ▶ De Utrechtse student Karel Buizer (22) kreeg onlangs van de Europese ruimtevaartorganisatie te horen dat één van zijn proefnemingen is uitgekozen om in de ruimte te

worden uitgevoerd. Buizer wil onderzoeken welke invloed de combinatie van licht en gebrek aan zwaartekracht heeft op de groeirichting van een plant en zijn wortels.

13 ▶ Ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag ontvangt beeldend kunstenaar Theo van de Vathorst uit handen van burgemeester Brouwer de zilveren medaille van de stad Utrecht.

19 ▶ Prinses Máxima en Kroonprins Willem-Alexander slaan in de Munt het eerste exemplaar van de herdenkingsmunt ter gelegenheid van de geboorte van hun dochter Catharina-Amalia. De geboortemunt met een waarde van 10 euro is ontworpen door Erwin Driessens en Maria Verstappen in opdracht van het Ministerie van Financiën.

19 ▶ Theo Harteveld overlijdt op 80-jarige leeftijd. Hij was tussen 1962 en 1977 wethouder van Openbare Werken en verantwoordelijk voor het verrijzen van winkelcentrum Hoog Catharijne waarvoor de toen verwaarloosde Utrechtse stationswijk moest wijken. Hij was het boegbeeld van de PvdA en een gezaghebbend bestuurder. Na zijn aftreden bekleedde hij talrijke maatschappelijke functies waarin hij uiting gaf aan zijn bevlogenheid voor socialisme en christendom.

21 ▶ Tijdens een feestelijke happening op de Neude toont het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) de nieuwe aanwinsten aan de Utrechtse bevolking: 4 midibussen en 27 standaardbussen. Met de komst van deze bussen verdwijnen de oude rode exemplaren definitief uit het straatbeeld van de stad.

21 ▶ Emeritus hoogleraar David de Wied overlijdt op 79-jarige leeftijd. De Wied was van 1963 tot 1990 verbonden aan de Universiteit Utrecht waar hij het Rudolf Magnusinstituut voor neurowetenschappen oprichtte. Hij verwierf nationaal en internationaal faam als baanbrekend onderzoeker op het gebied van hersenen en gedrag.

23 ▶ Henk Zeevalking, mede-oprichter van D66, is op 82 jarige leeftijd overleden. Hij was van 1970-1974 verkeerswethouder van Utrecht en van 1974-1975 raadslid. Als wethouder heeft hij gezorgd voor een autovrij Domplein. In zijn latere functie als minister van Verkeer en Waterstaat gaf hij definitief het groene licht voor de aanleg van een gedeelte van de A27 door het landgoed Amelisweerd met als argument: 'een bos is pas een bos als er een weg door loopt'. Zijn standpunt leidde tot grote woede onder veel Utrechters en leidde tot fel verzet en acties van milieu-activisten.

23 ▶ De kindertelefoon heeft al 25 jaar een luisterend oor voor verliefde, boze, blije en bange kinderen. Om dat te vieren rijdt tot 6 maart een speciale bus door de provincie Utrecht. Het startsein werd gegeven op het Vredenburg met een ballonnenwedstrijd.

MAART

01 ▶ De Catharinakathedraal heeft voor het eerst sinds eeuwen een sacramentstoren in het

priesterkoor. Een sacramentstoren is een stenen 'kast' waarin tijdens de mis de gouden kelk met de hostie staat. De toren is gemaakt door de Biltse steenhouwer Antoon van Wiggen en is een initiatief van Peter Haars, lid van de interieurcommissie van de kerk. De kerk is in de afgelopen periode ook ingrijpend verbouwd.

12 ▶ Herman Hertzberger en Mels Crouwel presenteren hun plannen voor twee markante gebouwen in het te vernieuwen stationsgebied, een muziekcentrum dat oogt als een enorme kijkdoos, en een rank, langgerekt en golvend gebouw als openbaar-vervoerterminal.

16 ▶ Sjarel Ex neemt afscheid als directeur van het Centraal Museum. Hij is benoemd tot directeur van het Museum Boymans Van Beuningen te Rotterdam.

17 ▶ Rector magnificus Gispen van de Universiteit Utrecht en burgemeester Brouwer onthullen in de Pandhof van de Domkerk het door Willem Noyons gerestaureerde beeldje van de kanunnik Hugo Wstinc. De geestelijke kreeg na 88 jaar zijn schrijfgerei terug, waarvan hij kort na de onthulling in 1916 was beroofd. Het beeldje is destijds gemaakt door de Utrechtse edelsmeden Brom en was een cadeau van de gemeente aan de Universiteit.

19 ▶ Amateurarcheoloog Tjeerd Pot (80) is benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau voor zijn verdiensten op het gebied van de archeologie. Pot is als oud-tandarts gespecialiseerd in het onderzoek aan gebitten van opgegraven skeletten. In het Pandhuis reconstrueert hij bovendien al 25 jaar uit opgegraven scherven aardewerk het oorspronkelijke vaatwerk.

19 ▶ Jacob Derwig (34), verbonden aan het toneelspelerscollectief 't Barre Land, ontvangt na afloop van de première van Beckett's 'Eindspel' in Theater Kikker, uit handen van Mary Dresselhuys (97) zelf, de naar haar vernoemde oeuvreprijs. Derwig vertolkte de rol van Clov.

20 ▶ Het winkelcentrum op het Smaragdplein wordt heropend door wethouder M. van Kleef. Van een verwaarloosd plein is het veranderd in een modern winkelcentrum.

25 ▶ De Dom geeft weer de juiste tijd aan, dankzij de restauratie uitgevoerd door uurwerkmaker Daelmans uit Helmond, Museum van Speelklok tot Pierement en Koninklijke Eijsbouts uit Asten.

25 ▶ In het wijkdeel De Balije in Leidsche Rijn vind archeoloog Erik Graafstal een omleiding van de Romeinse weg. Deze weg werd in 1997 al gedeeltelijk blootgelegd. De vondst vormt het sluitstuk van zeven jaar onderzoek naar de Romeinse aanwezigheid in dit gebied.

30 ▶ De Utrechtse dominee Arjan Noordhoek werkt 25 jaar in gevangenissen. De laatste acht jaar in het Pieter Baan Centrum en de tbs-instelling in de Gansstraat. Daarnaast richtte hij in Utrecht de stichting Exodus op voor nazorg aan gedetineerden. Voor zijn inzet ontvangt hij de Maartenspenning van de stad Utrecht.

APRIL

01 ▶ Rechtbankpresident Mr. Harm Brouwer vertrekt. Hij wordt lid van het College van procureurs-generaal, de landelijke leiding van het Openbaar Ministerie (OM). Brouwer is sinds 1999 president van de arrondissementsrechtbank in Utrecht

01 ▶ De landgoederen Rhijnauwen en Oud- en Nieuw-Amelisweerd mogen van de collegepartijen in de Utrechtse raad worden verkocht aan een natuurorganisatie. De landgoederen liggen in de gemeente Bunnik, maar zijn eigendom van de gemeente Utrecht. Kandidaatkoper is Het Utrechts Landschap.

01 ▶ Na acht jaar juridische touwtrekkerij begint de sloop van de als woonhuis vermomde bunker op het Servaasbolwerk. De bunker, die is gecamoufleerd door een extra huid van baksteen en nepkozijnen, werd aan het einde van de tweede wereldoorlog voor de Duitsers gebouwd. Er zal een appartementencomplex op deze plaats verrijzen. Architect is de Belg Bob van Reeth, die al eerder op de Mariaplaats een moeilijke opdracht tot een goed einde bracht.

21 ▶ Dick Bruna krijgt zijn eigen museum in Utrecht. Gemeente en provincie samen ondersteunen de tot-standkoming van een Dick Brunahuis in het kader van het meerjarenproject Vrede van Utrecht. Die Vrede van Utrecht (1713) zal in 2013 worden herdacht.

23 ▶ De Utrechtse hoogleraar Clevers, verbonden aan het Academisch Biomedisch Centrum, heeft voor zijn kankeronderzoek de prestigieuze Louis-Jeantet Prijs voor Geneeskunde 2004 in Geneve in ontvangst genomen. Clevers wil de prijs besteden aan nader onderzoek naar de oorzaken van bepaalde erfelijke vormen van darmkanker.

26 ▶ Stadsarcheoloog Huib de Groot en wethouder Jan van Zanen presenteren de vondst van twee pottenbakkersovens op het bouwterrein aan de Oosterkade. Deze vondst wijst op het bestaan van een (tot dan toe onbekende) voorstad aan de zuidkant van de stad.

27 ▶ De Utrechtse auteur Arthur Japin is met zijn roman *Een schitterend gebrek* winnaar geworden van de Libris Literatuurprijs. Japin beschrijft de geschiedenis van het eerste liefje van Casanova in het 18de-eeuwse Venetië en Amsterdam.

MEI

03 ▶ Het plantsoen in Zuilen waar het verzetsmonument staat, heet voortaan het 'Henny Knipschildplantsoen'. Het parkje is daarmee vernoemd naar de Zuilense verzetsman Henny Knipschild. Knipschild was lid van de Zuilense afdeling van de landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers en staat bekend als "de ziel" van het kleine groepje dat verzetswerk in Zuilen verrichtte. Hij werd op 27 september 1944 tijdens

verzetswerk opgepakt en nog dezelfde dag gefusilleerd.

06 ▶ Burgemeester Brouwer en Rijk de Gooijer slaan samen op het Domplein het eerste 'Dommetje' ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de gotische Domkerk. Het Dommetje is in de stad Utrecht een wettig betaalmiddel ter waarde van 2 euro. Op de munt staat de eerste regel van het door Rijk de Gooijer in de jaren vijftig geschreven lied 'Als ik boven op de Dom kom'. Burgemeester Brouwer slaat bovendien de eerste paal van het tijdelijk middenschip van de Domkerk waarvan het origineel in 1674 door een orkaan werd weggevaagd. Het middenschip bestaat uit 260 ton steigerbuis.

07 ▶ Koos van Rhijn, directeur van de Reinigings- en Havendienst, stapt op na een reeks problemen bij zijn dienst.

11 ▶ Na een ingrijpende verbouwing wordt het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement feestelijk heropend. De verbouwing heeft ervoor gezorgd dat het museum weer meer kerk is geworden: diverse fresco's komen nu beter tot hun recht en er is een 15de-eeuws – in de beeldenstorm gedeeltelijk vernield – altaar te voorschijn gekomen.

13 ▶ Albert van den Bosch neemt afscheid van de Gemeenteraad. Hij maakte daar 7 jaar deel van uit en was bijna al die tijd fractievoorzitter van de VVD. Van den Bosch wordt burgemeester van de gemeente Zaltbommel. Hij wordt opgevolgd door Halbe Zijlstra.

14 ▶ De geboorte van kalfje Rosanna Marijke doet de Veterinaire Veefokkersclub 'De Uithof' opgelucht ademhalen. Zij is het resultaat van jarenlange pogingen om een roodbont Lakenveldertje te fokken. Het oeroude Nederlandse ras komt nog maar zelden voor in de weiden.

15 ▶ De wijken Lombok en Transvaal bestaan 100 jaar. Ter gelegenheid hiervan wordt op de hoek van de J.P. Coenstraat voor de eerste keer het wijklied gezongen, voor burgemeester Brouwer.

17 ▶ Verkeerswethouder Yet van den Bergh trekt een paarse strik van het laatste verkeersbord op de Jutfaseweg. De kostbare en veelbesproken reconstructie van de Jutfaseweg is daarmee symbolisch afgerond.

19 ▶ De bijzonder hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, Maarten van Rossem, heeft in Amsterdam de oeuvreprijs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek ontvangen. Volgens de jury heeft historicus en amerikanist Van Rossem zich onderscheiden in het populariseren van de wetenschap.

20 ▶ Utrechter Wilco van Rooijen bereikt als tweede Nederlander zonder hulp van extra zuurstof de 8848 meter hoge top van de Mount Everest.

22 ▶ Houtzaagmolen 'De Ster' in Lombok viert het eerste lustrum van zijn restauratie.

24 ▶ FC Utrecht wordt gehuldigd vanwege het voor de tweede keer op een rij winnen van de KNVB-beker. FC Twente werd met 1-0 verslagen tijdens de bekerfinale op 23 mei in de Kuip te Rotterdam.

26 ▶ De originele manuscripten en tekeningen van de eerste twee Nijntje-boekjes van Dick Bruna hebben 29.000 en 21.000 euro opgebracht. De identiteit van de koper is niet bekend.

26 ▶ De Aboe Da'oed school, de eerste en enige islamitische basisschool in Utrecht bestaat 10 jaar. Op deze dag is ook het nieuwe pand van de school officieel geopend.

27 ▶ De oudste muur van Utrecht, circa 1800 jaar oud, wordt in zeer slechte staat aangetroffen. De unieke archeologische resten van het voormalige Romeinse Castellum op het Domplein zijn aangetast door vocht en zijn begroeid met varens en mos.

29 ▶ 'Werken op papier tot 1850 ', het zevende deel uit de serie bestandscatalogi van de verzamelingen van het Centraal Museum is verschenen. Ter gelegenheid daarvan staan alle tentoonstellingen van het museum deze zomer in het teken van de tekenkunst.

31 ▶ In Utrecht-Noordoost, Lunetten en Hoograven demonstreren bijna duizend bewoners tegen de collegeplannen om groenstroken op te offeren voor bebouwing. Het is de grootste demonstratie sinds jaren in de stad.

JUNI

04 ▶ Het gebouw van de voormalige Geerteschool bestaat honderd jaar. Ter gelegenheid van dit jubileum is een boekje uitgegeven: 'Honderd jaar Geerteschool', waarin de geschiedenis en het gebruik worden beschreven.

04 ▶ Janine Jansen, violiste en artistiek leider van het Internationaal Kamermuziekfestival Utrecht, wint de Publieksprijs Edison Klassiek 2004.

09 ▶ Museum Catharijneconvent bestaat 25 jaar. Er vindt momenteel een grote verbouwing plaats en de inrichting wordt aan de huidige tijd aangepast.

12 ▶ Het grootste deel van Protestants Nederland is verenigd in één kerk en dit wordt gevierd tijdens de Protestantse Kerkdag in de Jaarbeurs. Het heeft ruim 40 jaar geduurd voordat het Samen op Weg-proces is voltooid en de fusie van de protestantse kerken een feit is geworden.

17 ▶ Het Multicultureel Instituut Utrecht bestaat 40 jaar. Ooit een stichting voor bijstand van buitenlandse arbeiders, inmiddels een provinciaal kenniscentrum voor minderhedenvraagstukken.

21 ▶ Na het overlijden van directeur Ben Brinkman sluit Boekhandel Van der Galie (opgericht in 1957) zijn deuren. De zaak was gespecialiseerd in schaak- en bridgeboeken maar had ook veel poëzie in huis.

23 ▶ Op 96-jarige leeftijd is sociologe en voorvechtster van de vrouwenemancipatie dr. Hilda Verwey-Jonker overleden. Zij was één van de oprichters van de PvdA en lid van de SER. In 2000 ontving zij de Aletta Jacobsprijs vanwege haar voortrekkersrol op maatschappelijk en politiek terrein.

26 ▶ Premier Balkenende verricht de officiële opening van het in steigers nagebouwde schip van de Domkerk. Ook kardinaal Simonis spreekt zijn zegen uit. Daarna speelde theatergroep Lunatics "De Tempeest", het stormdrama van Shakespeare.

27 ▶ Het Utrechts Toonkunstkoor bestaat 175 jaar en geeft in samenwerking met de Stichting Dom 750 jaar en de gemeente Utrecht een concert in de Domkerk.

29 ▶ Ter gelegenheid van haar afscheid als gemeentelijk ombudsman ontvangt Thea Quant uit handen van burgemeester Brouwer de Speld van de stad Utrecht. Zij is bijna 14 jaar bemiddelaar geweest tussen de inwoners van de stad en de gemeentelijke organisaties. Zij wordt opgevolgd door mr. Marliz Schellekens.

30 ▶ Peter Vogelzang neemt afscheid als korpschef van de Politie Regio Utrecht. Hij gaat leiding geven aan de Nederlandse Olympische ploeg in Athene en wordt opgevolgd door Stoffel Heijsman.

30 ▶ Directeur Jan Spithoven neemt na 32 jaar afscheid van de Martijnschool, een school voor voortgezet onderwijs ten behoeve van kinderen die wegens sociaal-emotionele problemen nog niet naar het reguliere VMBO kunnen.

JULI

02 ▶ Een hoog opgelopen conflict in de gemeenteraad over de problemen bij de Reinigings- en Havendienst wordt gesust. Leefbaar Utrecht trekt een motie tegen wethouder Van Zanen in en de wethouder blijft aan.

03 ▶ De 'Paperdome', een ontwerp van de Japanse architect Shigeru Ban en het eerste theater in Leidsche Rijn wordt voltooid op de Dag van de Architectuur 2004. Het theater blijft vijf jaar staan en biedt ruimte voor toneelvoorstellingen en (pop)concerten.

06 ▶ Frank de Vries overlijdt op 94-jarige leeftijd. Hij was (mede-)oprichter van onder meer de Utrechtse Kring en cultureel centrum 't Hoogt. Als directeur van de Utrechtse Kring zette De Vries zich van 1950 tot 1977 in voor het culturele leven in Utrecht.

08 ▶ De gemeente Utrecht heeft Rijksbouwmeester Jo Coenen per 1 oktober aangesteld als stedenbouwkundige. Hij zal de verdere ontwikkeling en uitwerking van de plannen voor het centrum van Leidsche Rijn op zich nemen.

15 ▶ Het Centraal Museum koopt voor 115.000 euro de lattenstoel van de Utrechtse meubelontwerper en architect Gerrit Rietveld. Hij ontwierp de houten stoel in 1918; de stoel is de voorloper van de beroemde rood-blauwe stoel van 1923.

22 ▶ Het nieuwe cultuurcentrum, het Louis Hartlooper Complex, gaat open voor het publiek. Het nieuwe pand is gevestigd in het oude politiebureau Tolsteeg dat in 1928 werd ontworpen door de toenmalige gemeentearchitect van Utrecht, Johan Izak Planjer.

AUGUSTUS

08 ▶ FC Utrecht verovert in de Arena de Johan Cruijffschaal door met 4-2 te winnen van Ajax.

24 ▶ De eerste bewoners van het wijkdeel De Balije worden verwelkomd. In De Balije zijn de afgelopen jaren diverse belangrijke archeologische vondsten gedaan, waaronder een Romeins schip. In de toekomstige nieuwbouwwijk De Woerd is een compleet Romeins landschap aangetroffen, onder andere het buitengebied van een legerkamp en het omliggende kampdorp. Tijdens het bodemonderzoek zijn ook 121 sceatta's (zilveren munten) uit de eerste helft van de 8ste eeuw gevonden.

27 ▶ Tineke Lodders, oud-lid van de Eerste Kamer voor het CDA, wordt benoemd tot voorzitter van het bestuur van de Organisatie Oude Muziek. Zij volgt Hans van Beers op. Jan van den Bossche is benoemd tot algemeen directeur als opvolger van Casper Vogel.

28 ▶ Dierenweide Nieuw Rotsoord in Hoograven wordt geopend. De weide is op initiatief van wijkbewoners tot stand gekomen en is gehuisvest op de plaats waar voorheen kinderboerderij Rotsoord zat.

SEPTEMBER

01 ▶ Burgemeester Brouwer reikt de eerste Fentener van Vlissingen Cultuurprijs uit aan de Utrechtse beeldhouwer Ruud Kuijer. Kuijer ontvangt de prijs voor de unieke en zeer actieve wijze waarop hij zich als beeldend kunstenaar manifesteert.

01 ▶ Restaurant Sot l'y laisse in de Zadelstraat stopt ermee. In het kleine kwaliteitsrestaurant zonder menukaart kregen gasten de hele avond culinaire verrassingen en mooie wijnen onder het motto 'eten wat de pot schaft'.

10 ▶ Tijdens de heropening van het verbouwde en heringerichte Nederlands Waterleidingmuseum, vindt ook het officiële afscheid van Jos de Meyere plaats. Hij was sedert 1995 directeur van het Waterleidingmuseum.

15 ▶ Bloem's wijnhandel verhuist van de Oudegracht naar de Adriaen van Ostadelaan in Oost. De wijnhandel was sinds 1833 in de binnenstad gevestigd.

18 ▶ De Utrechtse Nicolaïkerk viert haar 800-jarig bestaan met een volksfeest. Het jaar 1204 wordt als het jaar van het ontstaan genomen omdat toen voor het eerst in een akte over de 'Klaas' als parochiekerk wordt gerept.

30 ▶ Ad Voogt, voorzitter van de Algemene Kerkenraad van de Protestantse gemeente Utrecht in wording, overlijdt op 51-jarige leeftijd. Gedurende 17 jaar was hij scriba en voorzitter van de kerkenraad van het Citypastoraat Domkerk, alsmede voorzitter van de Stichting Vrienden van de Domkerk. Hij was de initiatiefnemer van de evenementen rondom 750 jaar Gotische Dom.

OKTOBER

08 ▶ De Janskerk krijgt een sarcofaag uit de 12de eeuw in bruikleen. In de sarcofaag ligt het skelet van een ongeveer 45-jarige man. Met de plaatsing van deze vrijwel gave sarcofaag willen het Utrechts Monumentenfonds en de gemeente Utrecht een gedeelte van de geschiedenis van de Janskerk voor de bewoners van de stad zichtbaar maken. Wethouder Van Zanen draagt de sarcofaag over.

10 ▶ De Utrechtse brandweer viert 175 jaar georganiseerde brandweer op feestelijke wijze voor de inwoners van de stad.

20 ▶ Kamps Quality Bakers, de vroegere bakkerij van de Lubro op de Hogenoord, sluit na 85 jaar zijn deuren. De prijzenoorlog in de supermarkten wordt het bedrijf fataal.

21 ▶ De nieuwe Gildeklok van het Utrechts Klokkenluidersgilde, de "Bertken", wordt in de toren van de Buurkerk naar de klokkenzolder getakeld.

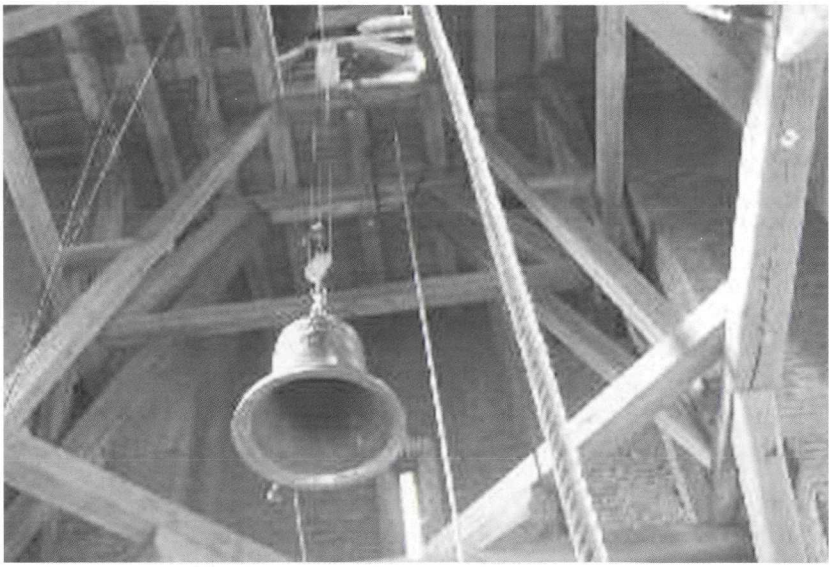

21 oktober *Foto: Peter van Rijn*

30 ▶ De oudste sociëteit van Utrecht 'De Vereeniging' bestaat 135 jaar. Ter gelegenheid hiervan verschijnt een boek.

NOVEMBER

03 ▶ De Utrechtse wetenschapper Rafaela Huntjes ontvangt voor haar proefschrift uit handen van rector-magnificus Gispen van de Universiteit Utrecht de vierjaarlijkse prijs van het Provinciaal Utrechts Genootschap.

05 ▶ Een deel van de voormalige UNA-centrale op de Atoomweg is gesloopt. Drie wet-

houders hebben geprobeerd NUON tot andere gedachten te brengen, maar zonder resultaat. Herstel en onderhoud bleken te duur. Het complex werd in 1956 als PEGUS-centrale opgeleverd.

08 ▶ Het smedengilde St. Eloy viert zijn 700-jarig bestaan. Smeden doen de mannen van het gilde niet meer, maar in deze tijd verlenen zij nog steeds hulp aan minderbedeelden. St. Eloy is het enig overgebleven gilde van de 21 die de stad telde in de 13de eeuw.

09 ▶ Burgemeester Brouwer heeft dinsdag het predikaat 'bij Koninklijke Beschikking Hofleverancier' uitgereikt aan de firma Bitter B.V. Bitter is hofleverancier geworden ter gelegenheid van de viering van het 150-jarig bestaan van het familiebedrijf dat in 1824 door Willem Steven Bitter werd opgericht.

10 ▶ Vandaag is Tygo Gobel als 275.000ste inwoner van de stad geboren. Het aantal inwoners van de stad groeit gestaag. Op 1 januari 2004 bedroeg het 270.243 tegen 265.102 in 2003.

11 ▶ Het Utrechts Klokkenluiders Gilde viert zijn zilveren jubileum en neemt zijn Gildeklok in gebruik. De klok is toegevoegd aan het kerkgelui van de Buurkerktoren en vandaag aan de gemeente Utrecht overgedragen. Het gilde heeft de nieuw gegoten klok de naam van Bertken gegeven. De naam herinnert aan Suster Bertken die in de 15de en 16de eeuw gedurende 57 jaar in een kluis tegen het koor van de Buurkerk heeft gewoond.

11 november *Foto: Ton C. Kroon*

19 ▶ De tweejaarlijkse C.C.S. Croneprijs 2004 is door burgemeester Brouwer uitgereikt aan de schrijver Ronald Giphart. Volgens de jury heeft de schrijver 'een rijk oeuvre' dat zich kenmerkt door 'eigenheid en een passie voor literatuur en voor de

Nederlandse taal'.

19 ▶ Herman Berkien ontvangt uit handen van burgemeester Brouwer de speld van de stad Utrecht voor zijn verdiensten als kleinkunstenaar, vertolker van het Utrechtse lied en voor zijn inspanningen op maatschappelijk terrein in de stad.

DECEMBER

01 ▶ Prins Bernhard overlijdt op 93-jarige leeftijd in het Universitair Medisch Centrum. Met de grootste klok van de Domtoren, de Salvator, wordt de Prins gedurende een half uur overluid.

01 ▶ Huize Molenaar bestaat 112½ jaar. Dit wordt gevierd met de onthulling van een ets 'Gezicht op de stad vanuit het westen' van Jasper Specht uit circa 1740. Vlak voor en na de tweede wereldoorlog en in de jaren vijftig en zestig werd vrijwel elke promotie aan de Utrechtse universiteit besloten in het 18de-eeuwse patriciërshuis aan de Korte Nieuwstraat.

01 ▶ Het monumentale kloostercomplex Sint-Gregorius op de Nieuwegracht/Herenstraat is voor vele miljoenen verkocht. Medio 2005 verlaten de laatste vijftien fraters van de Congregatie van de Fraters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart (ook wel de Fraters van Utrecht genoemd) de panden waar zij sedert eind 19de-eeuw hebben gewoond en les-gegeven. Het is de grootste verkoop van een monument in Utrecht ooit.

03 ▶ Wethouder Verhulst onthult een plaquette die is aangebracht op een muur van de voormalige machinefabriek Jaffa. De gedenkplaat herinnert aan het verzetswerk van de Utrechters Wolter Heukels en Leen Lans. Heukels en Lans werden op 22 januari 1945 op het terrein van deze fabriek door de Duitsers geëxecuteerd.

09 ▶ De gemeenteraad gaat akkoord met de plannen voor het Utrechtse stationsgebied. In de plannen zijn onder andere de regels voor maximale bouwhoogtes in Utrecht vastgesteld. Er is een limiet van 90 meter in en rond de binnenstad opgenomen. Voor de bestaande wijken en Leidsche Rijn gelden aangepaste regels.

22 ▶ Rinda den Besten (31) wordt de nieuwe fractievoorzitter van de PvdA in de gemeenteraad. Zij volgt Jetty Leijenaar (70) op die wegens gezondheidsproblemen haar functie moet neerleggen. Leijenaar blijft wel raadslid.

23 ▶ De Leeuwenberghkerk krijgt een nieuwe eigenaar. Het monumentale gebouw op het Servaasbolwerk is nu in handen van het zeskoppig bestuur van de Stichting Leeuwenbergh. Het krijgt een culturele functie. De kerk kwam leeg en te koop te staan na het vertrek van de kerkelijke gemeente van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en de Nederlandse Protestantenbond naar de Geertekerk.

31 ▶ De laatste kruidenierswinkel in de binnenstad in de Lange Smeestraat, de Troefmarkt, sluit na 37 jaar zijn deuren

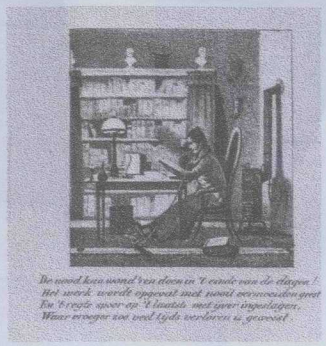

JAARBOEKJE

VAN

„OUD-UTRECHT"

VEREENIGING TOT BEOEFENING
EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS
VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1925
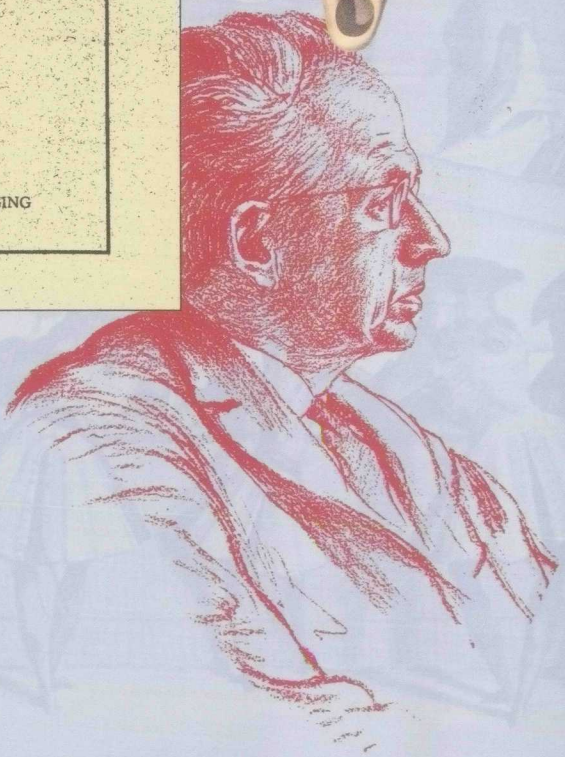
UITGAVE VAN DE VEREENIGING
UTRECHT 1925